श्यते। तद्यथा। पटस्य शुक्ल इति। तद्यदा तावदुच्यते विंशत्यादयो दशदर्थे चेत्समासवचनानुपपत्तिरिति। सामानाधिकरण्यं तदा गुणगुणिनोः। वचनपरिहारस्तिष्ठतु तावत्। परिमाणिनि चेत्पुनः स्वार्थे प्रत्ययविधानमिति। संहनने वृत्तः संहनने वर्त्तिष्यते। सङ्ख्यासंहनने वृत्तो द्रव्यसंहनने वर्त्तिष्यते। अथ षष्ठी तदा गुणिना गुणो विशेष्यते। वचनपरिहारः उभयोरेवम्। उभयोरपि पक्षयोरेवं कृत्वा वचनपरिहारः। यदि तर्हि इमे विंशत्यादयो गुणवचनाः स्युः सधर्मभिरन्यैर्गुणवचनैर्भवितव्यम्। अन्ये च गुणवचनाः द्रव्यस्य लिङ्गसङ्ख्ये अनुवर्त्तन्ते। तद्यथा। शुक्लं वस्त्रम्। शुक्ला शाटी। शुक्लः कम्बलः। शुक्लौ कम्बलौ शुक्लाः कम्बला इति। यदसौ द्रव्यं श्रितो गुणस्तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तद्गुणस्यापि भवति। विंशत्यादयः पुनर्नानुवर्त्तन्ते। अन्येऽपि वै गुणवचना नावश्यं द्रव्यस्य लिङ्गसंख्ये अनुवर्त्तन्ते। गावो धनं पुत्रा अपत्यम्। इन्द्राग्नी देवता विश्वेदेवा देवता यावन्तस्ते तां वाशितामनुयन्ति सर्वे ते दक्षिणासमृद्ध्या

करण्यमेवं विंशत्यादीनामपि द्रव्येण सामानाधिकरण्यम्। कदा चिदिति। आधारान्तरव्यवच्छेदायोपजातव्यतिरेकेण गुणिना गुणो विशेष्यते। पटस्य शुक्लो न शङ्खादेरित्यर्थः। दशदर्थे चेदिति। अस्मत्पक्षे यो दोषः स पक्षान्तराश्रयेण परिह्रियत इत्यर्थः। वचनपरिहार इति। समुदायाभिधाने वचनदोषो नावतरति। सामानाधिकरण्ये त्ववतरति। स च परतः परिहरिष्यते। तिष्ठत्विति। परस्ताद्वक्ष्यमाणत्वात्। संहनन इति। संघः संहननं तत्र दशतोः संघे वृत्तो विंशतिशब्दो गवादिद्रव्यसंघे परिमाणिनि प्रत्ययमुत्पादयिष्यतीत्यर्थः। विंशतिः परिमाणमस्य गोसंघस्य विंशको गोसंघ इति। वर्त्तिष्यत इति। परार्थाभिधानं वृत्तिर्विवक्षिता नतु विंशतिशब्दः कदा चिदपि गोसंघे वर्त्तते। गुणिनेति। गवादिनेत्यर्थः। ननु दाशतस्य संघस्य गवादिर्गुणी न भवति दशतौ हि तस्य गुणिनौ। नैष दोषः। गवां दशतोश्च तात्त्विकभेदाभावाद्गवामपि गुणित्वात्। तत्राव्यभिचाराद् दशता विंशतिर्न विशेष्यते दशतोर्विंशतिरिति गोभिस्त्वश्वादिव्यावृत्तये विशेष्यते। गवां विंशतिरिति। यथा पटस्य शौक्ल्यमिति पटेन शङ्खादिव्यावृत्तये शौक्ल्यं विशेष्यते न तु शुक्लेन गुणेन स्वसमवेतं गुणसामान्यं शुक्लस्य शौक्ल्यमिति व्यभिचाराभावाद्। वचनपरिहारउभयोरिति। समुदायाभिधाने गुण्यभिधाने चेत्यर्थः। तत्र समुदायाभिधाने तस्यैकत्वात्सिद्धमेकवचनमिति सामर्थ्यात् परिहृत एव वचनदोषः। सामानाधिकरण्ये तु परिहार उच्यते इति भावः। तं वचनदोषं यदि तर्हीत्यनुभाष्य परिहरति विंत्यादयः पुनरिति। प्राक् शतात्तेषां स्त्रीलिङ्गत्वादेकवचनान्तत्वाच्च शतस्य नपुंसकत्वादेकवचनान्तत्वाच्चेति भावः। विंशती विंशतयः शते शतानीति तु प्रत्ययविवक्षायामेकशेषो भवति। गावो धनमिति। धनादीनां साकाङ्क्षत्वाद्भेदकत्वात् क्रियायां पारतन्त्र्याच्च गुणत्वम्। यथा शुक्लमित्युक्ते किं तदिति नित्यं द्रव्यमाकाङ्क्षति शुक्लं च वस्त्रमिति द्रव्यस्य भेद-

इति । अथात्राननुवृत्तौ हेतुः शक्यो वक्तुम् । बाढं शक्यो वक्तुं कामं तदुच्यताम्। इह कदाचिद् गुणः प्राधान्येन विवक्षितो भवति। तद्यथा। पञ्चोडुपशतानि तीर्णानि पञ्चवध्रीशतानि तीर्णानि अश्वैर्युद्धमसिभिर्युद्धमिति । न चासयो युध्यन्ते । असिगुणाः पुरुषा युध्यन्ते । गुणस्तु खलु प्राधान्येन विवक्षितो भवति । इह तावद्गावो धनमिति । धिनोतेर्धनम् । एको गुणः स च प्राधान्येन विवक्षितः । पुत्रा अपत्यमिति । अपतनादपत्यमेको गुणस्स प्राधान्येन विवक्षितः । इन्द्राग्नी देवता विश्वेदेवा देवता इति । दिवेरैश्वर्यकर्मणो देवस्तस्मात्स्वार्थे तल् । एको गुणः स प्राधान्येन विवक्षितः । यावन्तस्ते तां वाशितामनुयन्ति सर्वे ते दक्षिणासमृद्ध्या इति । दक्षतेर्वृद्धिकर्मणो दक्षिणा एको गुणः स प्राधान्येन विवक्षितः । विंशत्यादिषु चाप्येको गुणः स प्राधान्येन विवक्षितः । तस्यैकत्वादेकवचनं भविष्यति । अयं तर्हि विंशत्यादिषु भाववचनेषु दोषः गोविंशतिरानीयतामिति । भावानयने चोदिते द्रव्यानयनं न प्राप्नोति ।

कम्। शुक्लमानयेति क्रियायां द्रव्यपरतन्त्रं द्रव्यानयनमन्तरेण गुणानयनासंभवादिति शौक्ल्यं गुणः । एवं धनमित्युक्ते किं तदिति गवाद्याकाङ्क्षति गावो धनमिति गवां प्रीतिहेतुत्वावगमाद्भेदकं धनमानयेत्युक्ते गवादिद्रव्यानयनात् क्रियायां पारतन्त्र्यमिति धनं गुणः । उडुपशतानीति । अत्र संख्यालक्षणस्य गुणस्य तरणे प्राधान्यं विवक्षितम् । तीर्णानीति कर्त्तरि निष्ठाभिधानात् । तत्त्वतस्तु संख्येयानामुडुपानां प्लवने कर्तृत्वम् । अथ वोडुपानां करणानामेव कर्तृत्वविवक्षायामिदमुदाहरणम् । अश्वैरिति । अश्वा असयश्चाधिकरणत्वात्करणत्वाच्चोपकारित्वाद्गुणा अपि सन्तः प्रहारे प्राधान्येन विवक्षिताः कर्त्तरि तृतीयाविधानात् । धिनोतेर्धनमिति । समुदायस्य प्रीतिहेतुत्वाद्धनत्वं न त्वेकैकस्य गोपिण्डस्येति धनमेकं गोभिर्विशेष्यते । आश्रितसंख्याविशेषाश्च गोपिण्डा धनं विशिषन्तः समुदायस्य प्रीतिहेतुत्वं प्रत्याययन्तीति गावोऽपि धनसंख्यां नानुवर्तन्ते गौर्धनमित्युक्ते विवक्षितार्थानवगमात् । अपतनादिति । बहूनां चापतनहेतुत्वं न त्वेकैकस्य तथा चोच्यते वरमपुत्रत्वं न त्वेकपुत्रतेति लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्यापत्यशब्दो नपुंसकलिङ्ग एव प्रयुज्यते । प्रत्येकं त्वपतनहेतुत्वे विवक्षिते पुत्रा अपत्यानीति बहुवचनं भवत्येव । इन्द्राग्नी देवतेति । संघस्य देवतात्वमेकं हविष्प्रतीति द्विवचनाभावः । देवते इत्युच्यमाने प्रत्येकं देवतात्वं प्रतीयते ततश्च विकल्पेन देवताकार्यं स्यात् । यथा खादिरे बध्नाति पालाशे बध्नातीति बध्नातावेकार्थत्वादधिकरणविकल्पः । सर्वे ते दक्षिणेति । अत्रापि समुदायस्य दक्षिणात्वमित्येकवचनम् । दक्षिणा इति तु बहुवचने दाने विकल्पः स्यात् । विंशतिसंख्यासमुदितद्रव्यसमवायिनी न तु प्रत्येकं शुक्लादिवत्परिसमाप्तेति द्रव्यगते लिङ्गसंख्ये नानुवर्तेते पञ्चादयस्तु नित्यं संख्येयवचना इति संख्येयलिङ्गसंख्यानुविधायिनः । भावानयन इति । न ह्यन्यस्मिंश्चोदिते ऽन्यस्यानुष्ठानं युक्तम् । न हि द-

नैष दोषः। इदं तावदयं प्रष्टव्यः। अथेह गौरनुबन्ध्योऽजोऽग्नीषोमीय इति कथमाकृतौ चोदितायां द्रव्ये आरम्भणालम्भनविशसनादीनि क्रियन्ते इति। असंभवादाकृतावारम्भणादीनां संभवो नास्तीति कृत्वा आकृतिसहचरिते द्रव्ये आरम्भणादयः क्रियन्ते। इदमप्येवंजातीयकमेव। असंभवाद्भावानयनस्य द्रव्यानयनं भविष्यति। अथ वा अव्यतिरेकात्॥

छेदादिभ्यो नित्यम्॥ ६४॥ पन्थो ण नित्यम्॥ ७६॥ छेदादिपथिभ्यो विग्रहदर्शनान्नित्यग्रहणानर्थक्यम्* । छेदादिपथिभ्यो नित्यग्रहणमनर्थकम्। किं कारणम्। विग्रहदर्शनात्। विग्रहो दृश्यते। छेदमर्हति पन्थानं गच्छतीति। विकारार्थं तर्हीदं नित्यग्रहणं कर्त्तव्यम्। नित्यग्रहणं क्रियते विकारेण विग्रहो मा भूदिति। विराग विरङ्गं च पन्थो ण नित्यमिति। विकारार्थमिति चेदकङ्गादिभिस्तुल्यम्* । विकारार्थमिति चेदकङ्गादिभिस्तुल्यमेतत्। यथाकङ्गादिभिर्विकारैर्विग्रहो न भवति। एवमाभ्यामपि न भविष्यति। किं पुनरिहाकर्त्तव्यं नित्यग्रहणं क्रियते आहो स्विदन्यत्र कर्त्तव्यं न क्रियते। इहाक-

---

णडं छिन्धीत्युक्ते कश्चिद्दण्डिनं छिनत्तीति भावः। इदं तावदिति। अन्यस्मिंश्चोदिते ऽन्यत्रापि तदव्यभिचारिणि कार्यं दृश्यतइति मत्वा प्रश्न। असंभवादिति। आकृतौ कार्याणां साक्षादसंभवाद् द्रव्येषु कार्याणि क्रियन्तइत्यर्थः। येषां तावद्यतिरिक्ता जातिस्तेषामेतदेव जातौ कार्यं चोद्यमानं द्रव्यविषयमेवोपतिष्ठते। यथा चाग्निमानयेति चोदिते नान्तरीयकत्वादचोदितमपि पात्रमानीयते। तथा जातिचोदनायां द्रव्ये क्रियाप्रवृत्तिः। अव्यतिरेकादिति। जातितद्वतोर्गुणगुणिनोश्च तात्त्विकभेदाभावाद् द्रव्यमेव तेन द्वारेण तासु तासु क्रियासु चोद्यत इत्यर्थः। सहस्रादयस्तु पृषोदरादित्वादनुज्ञातसाधिमानः॥ ५६॥

छेदादि॥ पन्थोण। छेदादिपथिभ्य इति। नित्यग्रहणं प्रत्ययान्तरनिवृत्त्यर्थं तावदिह न भवति तस्याप्राप्तत्वात्। यथैकगोपूर्वाट्ठञ्नित्यमित्यत्र नित्यग्रहणं मतुब्निवृत्त्यर्थम्। तथा हि। छेदादिभ्य इति ठग्विधीयते नचैतेभ्यः प्रत्ययान्तरप्रसङ्गः। पथिशब्दात् ष्कन्प्रत्ययो विधानसामर्थ्याद्भवत्येव प्रत्यान्तरस्य तु प्रसङ्गाभावः। नापि तद्विषयार्थं नित्यग्रहणम्। यथा त्रेर्मम्नित्यमिति मप्प्रत्ययादन्यत्र ऽयन्तप्रयोगनिवारणफलं नित्यग्रहणम्। छेदादीनामन्यत्र प्रयोगस्येष्टत्वात्। नापि प्रत्ययार्थविशेषणम्। नित्यं छेदमर्हतीत्यस्यार्थस्यासम्भवात्। न हि कश्चित्पदार्थो नित्यं छेदमर्हति योऽपि वेतसादिरर्थश्छिन्नः प्ररोहति सोऽपि न नित्यं छेदमर्हति कालान्तरे तस्य च्छेदप्रवर्त्तनात्। नित्यं पन्थानं गच्छतीति यद्यप्यर्थः सम्भवति तथापि नात्रैवार्थे पन्थशब्दस्य प्रयोग इष्यते कदा चिद् गच्छत्यपि प्रयोगात्। वाक्यनिवृत्त्यर्थं नित्यग्रहणं स्यात्। यथा नित्यं क्रीडाजीविकयोरिति। एतदप्यप्रयोजनं शिष्टप्रयोगे वाक्यस्य दर्शनात्। विकारेणेति। नित्यग्रहणं विकारेण सम्बध्यते। विरङ्गादेशः पन्थादेशश्च नित्यं प्रत्ययविषयो भवतो न तु ताभ्यां वाक्यं कर्त्तव्यमित्यर्थः। अन्यथा तयोः साधुत्वं सर्वविषयमित्याशङ्क्येत प्रत्ययविधानं त्वन्वाचीयमानं विज्ञायतेति भावः। अकङ्गादिभि-

र्त्तव्यं क्रियते एष एव न्यायो यदुत संनियोगशिष्टानामन्यतरापाये उभयोरप्यभावः। तद्यथा। देवदत्तयज्ञदत्ताभ्यामिदं कर्त्तव्यमिति देवदत्तापाये यज्ञदत्तोपि न करोति ॥

यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञौ ॥७१॥ यज्ञर्त्विग्भ्यां तत्कर्मार्हतीत्युपसंख्यानम् *। यज्ञर्त्विग्भ्यां तत्कर्मार्हतीत्युपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। यज्ञकर्मार्हतीति यज्ञियो देशः। ऋत्विक्कर्मार्हतीत्यार्त्विजीनं ब्राह्मणकुलमिति ॥

पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्त्तयति ॥ ७२ ॥ तद्वर्त्तयतीत्यनिर्देशस्तत्रादर्शनात् *। तद्वर्त्तयतीत्यनिर्देशः। अगमको निर्देशोऽनिर्देशः। पारायणं को वर्त्तयति यः परस्य करोति। तुरायणं को वर्त्तयति यश्चरुपुरोडाशान्निर्वर्तयति। तत्रादर्शनात्। न च तत्र प्रत्ययो दृश्यते। इष्ट्यध्येत्रोश्च दर्शनात् *। इष्ट्यध्येत्रोश्च प्रत्ययो दृश्यते। यः पारायणमधीते स पारायणिक इत्युच्यते। यस्तुरायणेन यजते स तौरायणिक इत्युच्यते यश्चैवाधीते यश्च परस्य करोति। उभौ तौ वर्त्तयतः। यश्च यजते यश्च पुरोडाशान्निर्वर्तयति उभौ तौ वर्त्तयतः। उभयत्र कस्मान्न भवति। अनभिधानात् ॥

रिति। सुधातुरकङ्च। कल्याण्यादीनामिनङ्। परस्त्री परशुं चेति प्रत्ययसंनियोगेन विधीयमानानामादेशानां तदभावे प्रसङ्ग एव नास्तीति नार्थो विकारेण वाक्यनिषेधार्थेन नित्यग्रहणेन। संनियोगशिष्टानामिति। विशिष्टप्रयोगसिद्धये ययोरेकस्मिन् विषये विधिस्तयोस्तद्विषयादन्यत्रैकस्याप्रयोगे परोपि न प्रयुज्यते। यथा श्रुवः श्रृ चेति श्नुसन्नियोगे विधीयमानस्य श्रृभावस्य विषयान्तरे प्रयोगाभावोऽस्यैव न्यायसिद्धस्यार्थस्य बिल्वकादिभ्यश्छस्य लुगित्यत्र लिङ्गं वक्ष्यते। इदं कर्त्तव्यमिति। धर्मनिर्णयादिकं तत्र ह्येकस्य सन्देहसम्भवादनधिकारः ॥ ६४ ॥ ७६ ॥

यज्ञर्त्विक् ॥ तत्कर्मार्हतीति। ननु वृत्तिविषये यज्ञार्थव्यापारे यज्ञशब्दस्य वृत्त्या सिद्धःसूत्रेणैव प्रत्ययो यथा मृदङ्गवादनवृत्तेर्मृदङ्गशब्दात् ठग् भवति मार्दङ्गिक इति। नैतदस्ति। तत्र हि गौणार्थवृत्तिभ्य एव प्रत्यय इष्यते न तु मुख्यार्थवृत्तिभ्यस्ततश्च गौणमुख्यपरिभाषा तत्र नाश्रीयते। इह तु यश्च तत्कर्मार्हति तयोरपि प्रत्यय इष्यते। तत्र मुख्यार्थसम्भवे गौणपरिग्रहणस्यान्याय्यत्वात्सूत्रेण न सिध्यतीति वार्त्तिकारम्भः। ननु यो देशो यज्ञकर्मार्हति स यज्ञमर्हतीति नार्थो वार्त्तिकारम्भेण। नैतदस्ति यस्य यज्ञेऽधिकारः स यज्ञमर्हति अधिकारश्च कर्त्तुरर्थिनो विदुषः शास्त्रेणापर्युदस्तस्तस्य न तु देशादेस्तस्य तु योग्यत्वाद्यज्ञार्थव्यापारार्हत्वमुच्यते ॥ ७१ ॥

पारा ॥ अनिर्देश इति। इष्टार्थसाधनत्वाभावान्निर्देशकार्याकरणादनिर्देशः। परस्येति। शिष्यस्य। करोतीति। उच्चारयति अध्यापक इत्यर्थः। शिष्यस्तु केवलं प्रतिपद्यते न तु निष्पादयति अध्यापकाधीनत्वान्निष्पत्तेरिति भावः। तुरायणमिति। यज्ञविशेषमृत्विगेव सव्यापारत्वाद् निष्पादयति। यजमानस्तूष्णीमास्त इति भावः। उभौ ताविति। अन्यतरासन्निधौ क्रियाया अनुत्पादादुभयोः कर्तृत्वम्। यश्चेति।

योजनं गच्छति ॥ ७४ ॥ योजनं गच्छतीत्यत्र क्रोशशतयोजनशतयोरुपसंख्यानम् * । योजनं गच्छतीत्यत्र क्रोशशतयोजनशतयोरुपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । क्रोशशतं गच्छति क्रौशशतिकः । योजनशतं गच्छति यौजनशतिक इति । ततोऽभिगमनमर्हतीति च * । क्रोशशतयोजनशतयोरुपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । क्रोशशतादभिगमनमर्हति क्रौशशतिको भिक्षुः । योजनशतादभिगमनमर्हति यौजनशतिको गुरुः ॥

उत्तरपथेनाहृतं च ॥ ७७ ॥ आहृतप्रकरणे वारिजङ्गलस्थलकान्तारपूर्वपदादुपसंख्यानम् * । आहृतप्रकरणे वारिजङ्गलस्थलकान्तारपूर्वपदादुपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । वारिपथेन गच्छति वारिपथिकः । वारिपथेनाहृतः वारिपथिकः । वारि । जङ्गल, जङ्गलपथेन गच्छति जाङ्गलपथिकः । जङ्गलपथेनाहृतं जाङ्गलपथिकम् । जङ्गल । स्थल, स्थलपथेन गच्छति स्थालपथिकः । स्थलपथेनाहृतं स्थालपथिकम् । स्थल । कान्तार, कान्तारपथेन गच्छति कान्तारपथिकः । कान्तारपथेनाहृतं कान्तारपथिकम् । अजपथशङ्कुपथाभ्यां च * । अजपथशङ्कुपथाभ्यां चेति वक्तव्यम् । अजपथेन गच्छति आजपथिकः । अजपथेनाहृतम् आजपथिकम् । शङ्कुपथेन गच्छति शाङ्कुपथिकः । शङ्कुपथेनाहृतं शाङ्कुपथिकम् । मधुकमरिचयोरण् स्थलात् * । मधुकमरिचयोरण् स्थलाद्वक्तव्यः । स्थालपथं मधुकम् । स्थालपथं मरिचम् ॥

तमधीष्टो भृतो भूतो भावी ॥ ८० ॥ अधीष्टभृतयोर्द्वितीयानिर्देशोऽनर्थकस्तत्रादर्शनात् * । अधीष्टभृतयोर्द्वितीयानिर्देशोऽनर्थकः । किं कारणम् । तत्रादर्शनात् । न ह्यसौ मासमधीष्यते । किं तर्हि । मुहूर्त्तमसावधीष्टो मासं

यजमाने देवतोद्देशेन स्वं द्रव्यं त्यजतीति तस्यापि तुरायणनिर्वर्त्तने कर्तृत्वम् । तदेवं भाष्यकारेण यथान्यासं सूत्रं समर्थितम् । अनभिधानादिति । अध्यापके याजके च प्रयोगाभावात् ॥ ७५ ॥

उत्तरप ॥ चकारः प्रत्ययार्थसमीपे श्रूयमाणः प्रत्ययार्थमेव गच्छतीत्येतं समुच्चिनोति । समर्थविभक्तिस्तु तत्रापि सूत्रोपात्ता तृतीयैव । तेन वारिपथेन गच्छतीत्यादिपाठो युक्तो न द्वितीयान्तपाठः । द्वितीयापक्षे आक्रान्ते अनाक्रान्ते च प्रकृत्यर्थे प्रत्ययः स्यादाक्रान्ते चेष्यते । मधुकमरिचयोरिति । अत्र मुख्यगमनासम्भवादाहृत एव च प्रत्ययमिच्छन्ति । अन्ये तु गौणगमनाश्रयेण गच्छतीत्यत्राप्यर्थे प्रत्ययमाहुः । प्रत्ययार्थोपाधित्वाच्च द्वयोरसन्देहार्थोऽन्यतरप्रयोगः ॥ ७७ ॥

तमधी ॥ अधीष्टभृतयोरिति । यावन्तं कालमध्येषणं भरणं च क्रियते ततः प्रत्ययो नेष्यते । अध्येषणभरणफलव्यापारव्याप्यात्तु कालादिष्यते । ततो न प्राप्नोति । तस्या-

तत्कर्म करोति । सिद्धं तु चतुर्थीनिर्देशात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । चतुर्थीनिर्देशः कर्त्तव्यः । तस्मायधीष्ट इति । स तर्हि चतुर्थीनिर्देशः कर्त्तव्यः । न कर्त्तव्यः । तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति । मासार्थो मुहूर्तोमासः ॥

अवयसि ठंश्च ॥ ८४ ॥ अवयसि ठंश्चेत्यनन्तरस्यानुकर्षः * । अवयसि ठंश्चेत्यनन्तरस्यानुकर्षो द्रष्टव्यः । द्वेष्यं विजानीयाद् द्वयमप्यनुवर्त्तत इति । तदाचार्यः सुहृद् भूत्वान्वाचष्टे अवयसि ठंश्चेत्यनन्तरस्यानुकर्ष इति ॥

षष्टिकाः षष्टिरात्रेण पच्यन्ते ॥ ९० ॥ षष्टिके संज्ञाग्रहणम् * । षष्टिके संज्ञाग्रहणं कर्त्तव्यम् । मुद्गा अपि हि षष्टिरात्रेण पच्यन्ते तत्र मा भूदिति । उक्तं वा * । किमुक्तम् । अनभिधानादिति ॥

तदस्य ब्रह्मचर्यम् । ९४ ॥ तदस्य ब्रह्मचर्यमिति महानाम्न्यादिभ्य उपसंख्यानम् * । तदस्य ब्रह्मचर्यमिति महानाम्न्यादिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम् । महानाम्नीनां ब्रह्मचर्यं महानाम्निकम् । आदित्यव्रतिकम् । तच्चरतीति च * । तच्चरतीति च महानाम्न्यादिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम् । महानाम्नीश्चरति महानाम्निकः । आदित्यव्रतिकः । नैष युक्तो निर्देशस्तच्चरतीति । महानाम्न्यो नामर्चः न च ताश्चर्यन्ते व्रतं तासां चर्यते । नैष दोषः । साहचर्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति । महानाम्नीसहचरितं व्रतं महानाम्न्यो व्रतमिति । अवान्तरदीक्षाभ्यो

ध्येषणाभरणाभ्यामव्याप्त्या द्वितीयानुपपत्तिरिति निष्प्रयोजनो द्वितीयानिर्देशः । सिद्धं त्विति । तेन मासायाधीष्टो भृतो वेति तादर्थ्ये चतुर्थ्यन्तात्प्रत्ययः । मासव्यापिव्यापारार्थमधीष्ट इत्यर्थः । तादर्थ्यादिति । मासादिशब्दा अध्येषणभरणव्याप्तमुहूर्त्तादिकालवाचिन एवाश्रीयन्ते भूतभाविनोस्तु प्रत्ययविधौ मुख्यार्थवृत्तय इति विभागो लक्ष्यपरतन्त्रत्वाल्लक्षणस्य ॥ ८० ॥

अवय ॥ अनन्तरस्येति । ण्यतः । द्वेष्यमिति । विपरीतमित्यर्थः । व्यवहितस्यापि क्व चिदनुवृत्तिर्दृष्टा । यथा द्वितीयाटौस्स्वेनइत्यत्रैतद इव इदम इति दर्शनादिहापि कश्चिद् भ्राम्येदित्यर्थः ॥ ८४ ॥

षष्टिकाः ॥ बहुवचनमतन्त्रम् । एकवचनान्तस्यापि षष्टिकशब्दस्य लोके प्रयोगात् । संज्ञाग्रहणमिति । षष्टिरात्रेण पच्यन्तेइत्यत्रार्थे निपात्यमानस्य धान्यविशेष एव प्रयोगार्थम् । अनभिधानादिति । लोके तु स्वार्थे प्रयुज्यमानानां शब्दानां साधुत्वमात्रमनेन प्रतिपाद्यते न त्वर्थनियोगः क्रियते ॥ ९० ॥

तदस्य ॥ द्विधेदं सूत्रं व्याख्यायते । तदिति द्वितीयासमर्थात् कालवाचिनोऽस्येति षष्ठ्यर्थे ठञ् भवति ब्रह्मचर्यं चेद् गम्यते । मासं ब्रह्मचर्यमस्य मासिको ब्रह्मचारी । तथा तदिति प्रथमासमर्थात्कालवाचिनोऽस्येति षष्ठ्यर्थे ठञ् भवति यत्तदस्येति षष्ठीनिर्दिष्टं ब्रह्मचर्य्यं चेत्तद्भवति मासो ब्रह्मचर्यमस्य मासिकं ब्रह्मचर्यमिति वाक्ये मासस्य प्रधान्यात् प्रथमैव न तु द्वितीया तस्याः षष्ठीविषये विधानात् । महानाम्न्यादिभ्य इति । ब्रह्मचर्यस्य प्रत्ययार्थत्वात् सामर्थ्यलभ्या षष्ठी समर्थविभक्तिः । न च

डिनिः * । अवान्तरदीक्षाभ्यो डिनिर्वक्तव्यः । अवान्तरदीक्षी तिलव्रती । अष्टाचत्वारिंशतो ड्वुंश्च * । अष्टाचत्वारिंशतो ड्वुंश्च डिनिश्च वक्तव्यः । अष्टाचत्वारिंशकः । अष्टाचत्वारिंशी । चातुर्मास्यानां यलोपश्च * । चातुर्मास्यानां यलोपश्च ड्वुंश्च डिनिश्च वक्तव्यः । चातुर्मासकः । चातुर्मासी । अथ किमिदं चातुर्मास्यानामिति । चतुर्मासाद्ण्यो यज्ञे तत्र भवे * । चतुर्मासाद्ण्यो वक्तव्यः यज्ञे तत्र भव इत्येतस्मिन्नर्थे । चतुर्षु मासेषु भवन्ति चातुर्मास्यानि यज्ञाः । संज्ञायामण् * । संज्ञायामण् वक्तव्यः । चतुर्षु मासेषु भवति चातुर्मासी पौणमासी ॥

तस्य दक्षिणायज्ञाख्येभ्यः ॥ ९५ ॥ आख्याग्रहणं किमर्थम् । तस्य दक्षिणायज्ञेभ्य इतीयत्युच्यमाने य एव संज्ञीभूतका यज्ञास्तत उत्पत्तिः स्यात् । आग्निष्टोमिक्यः राजसूयिक्यः। यत्र वा यज्ञशब्दोस्ति । नावयज्ञिक्यः । पाकयज्ञिक्यः । इह न स्यात् पञ्चौदनिक्यः । दाशौदनिक्यः । आख्याग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । ये च संज्ञीभूतका यज्ञा ये च न संज्ञीभूतका यत्र च यज्ञशब्दोस्ति यत्र च नास्ति तदाख्यामात्रात्सिद्धं भवति ॥

तत्र च दीयते कार्यं भववत् ॥ ९६ ॥ कार्यग्रहणमनर्थकं तत्रभवेन कृतत्वात् * । कार्यग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । तत्रभवेन कृतत्वात् । यद्धि मासे कार्यं मासे भवं तद्भवति तत्र तत्रभव इत्येव सिद्धम् । किमिदं भवान् कार्यग्रहणमेव प्रत्याचष्टे न पुनर्दीयतेग्रहणमपि । यथैव हि यन्मासे कार्यं तन्मासे भवं

ता इति । चरणमनुष्ठानं तच्च क्रियाविषयमिति भावः । महानाम्न्योव्रतमिति । लिङ्गसंख्ये अजहदेव महानाम्नीशब्दो व्रते वर्त्तते । डिनेर्डित्करणमष्टाचत्वारिंशदर्थम् । अन्येषां यस्येति लोपेन रूपस्य सिद्धत्वात् । अष्टाचत्वारिंशक इति । वृत्तिविषये वर्षेष्वेव संख्येयेष्वष्टाचत्वारिंशच्छब्दो वर्त्तते । चतुर्षु वेदेष्वष्टाचत्वारिंशत् वर्षाणि व्रतं चरति प्रतिवेदं द्वादशवर्षाणि व्रतचरणात् । चातुर्मासीति । तत्र भव इत्येवाण् सिद्धः । तस्य तु द्विगोर्लुगनपत्य इति लुक् प्राप्नोतीति पुनरण् विधिः । कालाट्ठञित्यस्याप्राप्तिः समुदायस्याकालवाचित्वात्तदन्तविध्यभावाच्च । केचित्तु यथा कथं चित्कालवृत्तेष्ठञ इष्टत्वात् ठञ्येव प्राप्ते तस्य च लुकि इदमण्विधानमित्याहुः ॥ ६४ ॥

तस्य ॥ आख्याग्रहणमिति । यज्ञेभ्य इति बहुवचननिर्देशात् स्वरूपग्रहणाभावात्तदर्थाभिधायिभ्यः प्रत्ययो लभ्यत इति प्रश्नः । संज्ञीभूतकाः । सर्वलोकप्रसिद्धाः । प्रसिद्धत्वादेव ते यज्ञा मुख्या इति भावः । यत्र वेति । बहुवचननिर्देशाद्यज्ञशब्दान्ता एव गृह्येरन् नान्ये । एवं यज्ञशब्दश्रुतिर्बहुवचनं चानुगृहीतं भवतीति भावः । आख्याग्रहण इति । ये यज्ञं प्रसिद्धमप्रसिद्धं वाचक्षते सर्वेभ्यष्ठञ् भवति ॥ ६५ ॥

तत्र च ॥ दीयते कार्यमित्येतयोरर्थयोःकालवाचिभ्यो भववत्प्रत्यया भवन्तीति सूत्रार्थस्तत्र कार्यस्य भवेन्तर्भावादेवात्र प्रत्ययानां सिद्धिं मत्वाह कार्यग्रहणमिति ।

भवति । एवं यदपि मासे दीयते तदपि मासे भवं भवति । तत्र तत्रभव इत्येव सिद्धम् । न सिध्यति । न तन्मासे दीयते । किं तर्हि मासे गते । एवं तर्हि औपश्लेषिकमधिकरणं विज्ञास्यते । एवं तर्हि योगविभागोत्तरकालमिदं पठितव्यम् । तस्य दक्षिणा यज्ञाख्येभ्यः । तत्र च दीयते । ततः कार्यं भववत् । कालादिति ॥

व्युष्टादिभ्योऽण् ॥ ९७ ॥ अण्प्रकरणेऽग्निपदादिभ्य उपसंख्यानम् * । अण्प्रकरणेऽग्निपदादिभ्य उपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । त्रीणीमान्यण्ग्रहणानि । व्युष्टादिभ्योऽण् । समयस्तदस्य प्राप्तम् ऋतोरण् । प्रयोजनम् । विशाखाषाढादण् मन्थदण्डयोरिति त्रीणि । तत्र न ज्ञायते कतरस्मिन्नण्प्रकरणे अग्निपदादिभ्य उपसंख्यानम् । अविशेषात्सर्वत्र । व्युष्टादिभ्यो ऽण् भवतीत्युक्त्वाग्निपदादिभ्यश्चेति वक्तव्यम् । अग्निपदे दीयते कार्यं वा आग्निपदम् । पैलुमूलम् । समयस्तदस्य प्राप्तमृतोरण् । अग्निपदादिभ्यश्चेति वक्तव्यम् । उपवस्ता प्राप्तो ऽस्यौपवस्त्रम् । प्राशिता प्राप्तोऽस्य प्राशित्रम् । प्रयोजनं विशाखाषाढादण् मन्थदण्डयोः । अग्निपदादिभ्यश्चेति वक्तव्यम् । चूडा प्रयोजनमस्य चौडम् । श्रद्धा प्रयोजनमस्य श्राद्धम् ॥

अनुप्रवचनादिभ्यश्छः ॥ १११ ॥ छप्रकरणे विशिपूरिपदिरुहिप्रकृतेरनात्सपूर्वपदादुपसंख्यानम् * । छप्रकरणे विशिपूरिपदिरुहिप्रकृतेरनात्सपूर्वपदादुपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । विशिः । गेहानुप्रवेशनीयम् । पूरि । प्रपापूरणीयम् । पदि । गोप्रपदनीयम् । अश्वप्रपदनीयम् । रुहि । प्रासादारोहणीयम् । स्वर्गादिभ्यो यत् * । स्वर्गादिभ्यो यत्प्रत्ययो भवति । स्वर्ग्यम् । धन्यम् । यशस्यम् ।

मासे गते इति । मासे दीयतइति नैषाधिकरणसप्तमी किं तर्हि यस्य च भावेनेति । तत्र भव इत्यत्र चाधिकरणसप्तम्याश्रितोपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति न्यायादिह त्वतिदेशसामर्थ्याद्भावलक्षणसप्तमीपरिग्रहः । औपश्लेषिकमिति । मासेऽतिक्रान्ते यद्दीयते तस्य मासे औपश्लेषिकमधिकरणमिति तत्र भव इत्यनेनैव सिद्धमित्यर्थः । कारकप्रकरणे च गौणस्यापि संज्ञा भवतीत्युक्तम् । एवं तर्हीति । प्रयत्यविध्यर्थं दीयत इत्युपात्तं न त्वतिदेशार्थं तेनाग्निष्टोमे दीयते आग्निष्टोमिकं भक्तमित्येवमादि सिद्धम् । केचिदाहुः । दीयमानस्य भवत्वात् ऋतुयज्ञेभ्यश्चेति ठञ् सिद्ध इति । तदयुक्तम् । व्याख्यातव्यनाम्न इति तत्रानुवर्तनात् । तदेवं कार्यग्रहणमेव वार्त्तिककृता प्रत्याख्यातम् । प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानामिति वचनाद् द्वयोर्वाजपेययोर्दीयते द्वैवाजपेयिकमित्यत्रापि योगविभागाट्ठञ् भवति ॥ ९६ ॥

व्युष्टा ॥ अण्प्रकरण इति । प्रकरणं प्रस्तावः । अग्निपदादिभ्य इति । आदिशब्दः प्रकारे । तत्र क्वचिदर्थे कुतश्चिदण्प्रत्ययो भवति तत्राण्दर्शनमात्रकृतं सादृश्यमाश्रीयते ॥ ९७ ॥

अनुप्र ॥ अनादिति । अनस्य केवलस्य पूर्वपदेन संबन्धाभावात्सामर्थ्यात्तदन्त-

आयुष्यम् । पुण्याहवाचनादिभ्यो लुक् * । पुण्याहवाचनादिभ्यो लुग्वक्तव्यः । पुण्याहवाचनम् । शान्तिवाचनम् । स्वस्तिवाचनम् ॥

ऐकागारिकट् चौरे ॥ ११३ ॥ एकागारान्निपातनानर्थक्यं ठञ्प्रकरणात् * । एकागारान्निपातनमनर्थकम् । किं कारणम् । ठञ्प्रकरणात् ठञ् प्रकृतः सोऽनुवर्तिष्यते । इदं तर्हि प्रयोजनं चोर इति वक्ष्यामीति । इह मा भूत् । एकागारं प्रयोजनमस्य भिक्षोरिति । यद्येतावत्प्रयोजनं स्यात् एकागाराच्चोर इत्येव ब्रूयात् ॥

आकालिकडाद्यन्तवचने ॥ ११४ ॥ आकालान्निपातनानर्थक्यं ठञ्प्रकरणात् * । आकालान्निपातनानर्थक्यम् । किं कारणम् । ठञ्प्रकरणात् । ठञ् प्रकृतः सोऽनुवर्तिष्यते । इदं तर्हि प्रयोजनम् । एतस्मिन् विशेषे निपातनं करिष्यामि । समानकालस्याद्यन्तविवक्षायामिति । आकालाट्ठंश्च * । आकालाट्ठंश्च वक्तव्यः । आकालिकी । आकालिका ॥

ग्रहणम् । स्वर्ग्यमिति । स्वर्ग्यः प्रयोजनमस्येति ठञि प्राप्ते यद्विधिः । पुण्याहवचनादिभ्य इति साहचर्याद्भिधाने सिद्धे भेदविवक्षायां प्रत्ययश्रवणनिवृत्त्यर्थं लुग्विधानम् ॥ ११२ ॥

ऐका ॥ एकागारादिति । प्रयोजनमित्यनेनैव ठञः सिद्धत्वात्सूत्रं निपातनार्थं न कर्तव्यमित्यर्थः । ठञ्प्रकरणादितिः । प्रयोजनमित्यत्र ठञ्प्रकृतस्तेनैवैकागारिकशब्दः सिद्ध इत्यर्थः । एकशब्दोऽसहायवाची । असहायं गृहमस्य मुमुषिषोः प्रयोजनं स ऐकागारिकः । ससहायं तु गृहमनेकपुरुषाधिष्ठानान्मोषितुमशक्यम् । ठञ् प्रकृत इति । प्राग्वतेष्ठञित्यत्र ठञ्प्रत्यय प्रयोजनमित्यत्रानुवर्तिष्यते । इदं तर्हीति । नियमार्थमेतदित्यर्थः । भिक्षोरिति । एकामेव यो भिक्षां गृह्णाति न द्वितीयां तस्याभिधानं मा भूदित्यर्थः । यद्येतावदिति । अनभिधानाद्भिक्षोर्न भविष्यतीति नियमार्थमप्येतन्नोपयुज्यते इति भावः । न च ञित्स्वरनिवृत्त्यर्थं निपातनम् । ञित्स्वरस्येष्टत्वात् । एतच्च भाष्यवार्त्तिककाराभ्यां निराकरणात् ज्ञायते ॥ ११३ ॥

आकालि ॥ आकालादिति । आकालशब्दात् प्रत्ययनिपातनमनर्थकं प्रकृतिमुच्चार्य प्रकृतेष्ठञ् विधेय इत्यर्थः । तत्रावृत्तः कालो यस्यासावाकालो न च कालस्यावृत्तिः संभवतीत्ययमर्थो भवति । उत्पत्तिकालेन समानो यस्य विनाशकालः । एवं हि तस्योत्पत्तिकालो विनाश आवृत्तो भवति । यदि य एवोत्पत्तिकालः स एव विनाशकालः । न चोत्पादविनाशयोरेककालत्वं संभवतीति निरन्तरविनाशकालप्रतीतिर्भवति । निरन्तरो हि कालो भेदाग्रहणात् स एव काल इति लोके व्यवह्रियते । ततः स्वार्थे ठञ् विधेयः । आद्यन्तवचने विषय इति भावः । भाष्यकारो निपातनं समर्थयितुमाह इदं तर्हीति । निपातने हि समानकालशब्दः प्रकृतित्वेनाश्रीयते तस्य वाकाल आदेशो निपात्यते । समानशब्द एकवाची एककालावाद्यन्तौ यस्यासावाकालिकः । आदिर्जन्मान्तो विनाशः । जन्मविनाशयोश्चाव्यवहितकालत्वादेककालत्वम् । विधौ त्वयमर्थः क्लेशेन प्रतीयत इति निपातनाश्रयणम् । उक्तं च । धातुसाधनकालानां प्राप्त्यर्थं नियमस्य च । अनुबन्धे विकाराणां रूढ्यर्थं च निपातनमिति ॥ अन्ये वर्षादिष्वप्याकालिकश-

तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः ॥ ११५ ॥ इदमयुक्तं वर्तते । किमत्रायुक्तम् । यत्तत्तृतीयासमर्थं क्रिया चेत्सा भवतीत्युच्यते । कथं च तृतीयासमर्थं नाम क्रिया स्यात् । नैतदयुक्तम् । सर्वएते शब्दाः गुणसमुदायेषु वर्तन्ते । ब्राह्मणः

द्धामिच्छन्ति । यस्मिन्नेव काले मध्याह्नादावुत्पत्तिर्येषां तस्मिन्नेव द्वितीयादिदिवससंबन्धिनि विनाशस्तान्याकालिकानि । आकालाट्ठंश्चेति । आकालशब्दव्युत्पत्तिः प्रदर्शिता ततः स्वार्थे ठन्प्रत्ययश्चकारात् ठञ् । अर्थस्तु पूर्वं प्रदर्शितः ॥ ११४ ॥

तेन ॥ इदमयुक्तमिति । सूत्रोपात्तं वस्तु इदमा परामृश्यते । यत्तत्तृतीयासमर्थमिति तेन तुल्यमित्यनेन क्रमेण प्रकृतिप्रत्ययार्थौ निर्दिष्टौ तत्र क्रियाग्रहणं प्रकृत्यर्थस्यैव प्राथम्याद् व्यतिक्रमहेत्वभावाद्विशेषणं न्याय्यम् । एतच्चासंभवादयुक्तमित्यर्थः । ननु तेनेत्यस्य विविभक्तिकत्वेन क्रियाग्रहणेन कथं संबन्धः । सोपस्करत्वात् सूत्राणां यत्र तृतीयासमर्थं क्रिया चेत्सा भवतीत्येवं संबन्धसंभवाददोषः । कथं चेति । तृतीयासत्त्ववाचिनः प्रातिपदिकाद्विधीयते । क्रिया तु साध्यरूपत्वादसत्त्वभूता ततो विशेषणविशेष्यभावो ऽसंभवादयुक्तः । पाकादयो घञाद्यन्तवाच्याः सत्त्वधर्मसमन्वयात् क्रियाधर्मातीतास्तथा च तत्र क्त्वार्थप्रत्ययाभावः । भोक्तुं पाक इत्यादौ धातुवाच्यक्रियापक्षस्तुमुन्प्रत्ययो विभक्तिस्तु तृतीयादिः सत्त्वरूपाश्रया न क्रियारूपताश्रयां । पचत्यादीनां तु क्रियावाचिनामप्रातिपदिकत्वादसत्त्वभूतार्थाभिधानाच्च तृतीयाद्यभावः । कृत्वा हृत्वा कर्तुं हर्तुमित्यादीनामव्ययकृतां यद्यपि क्रियावाचित्वं तथा च पञ्चकृत्वः कृत्वेति कृत्वोर्थोत्पत्तिर्भवति तथाप्यसत्त्ववाचित्वात्तेभ्यस्तृतीयाद्यभावः । प्रातिपदिकार्थमात्रे तु प्रथमाया एवोत्पत्तिः । शयितव्यादयो यद्यपि क्रियावचनाः । पञ्चकृत्वः शयितव्यमिति कृत्वोर्थप्रत्ययदर्शनात् तथापि तत्रोपमानोपमेयभावासंभवो न हि भवति शयितव्येन तुल्यो देवदत्तः शयितव्येन तुल्यः शुक्ल इति । उपमानं हि प्रसिद्धगुणक्रियाहेतुकं भवति । यथास्याश्चन्द्र इव मुखमिति । नापि शयितव्येन तुल्यः सायक इति क्रियावतः क्रियोपमानं संभवति । क्रियातद्वतोरत्यन्तभेदात् । क्रियाणामपि भिन्नजातीयानां नास्त्युपमानोपमेयभावः । शयितव्येन तुल्यमासितव्यमित्यत्यन्तभेदात् । नास्त्येकजातीयानां शयितव्येन तुल्यं शयितव्यमिति । यथा गौरिव गौरिति । येनैव हेतुनैका गौस्तेन वाऽपरोपीति क उपमानोपमेयभावः । नन्वाधारभेदादेकजातीयानामपि भेदाश्रय उपमानोपमेयभावो भवति । यथा राज्ञः शयितव्यमिति । सापेक्षत्वादत्र प्रत्ययेन न भाव्यमित्यदोषः । ननु यदा प्रकरणादिवशादपेक्ष्यं निर्ज्ञातं भवति तदा प्रत्ययप्रसङ्गः । तथा राजशयितव्येन तुल्यं देवदत्तस्य शयितव्यमित्यत्र सापेक्षत्वाभावात्तथा स्यातव्येन तुल्यं गमनं मन्दत्वान्नृत्येन तुल्यं गमनं बहुविकारत्वादिति भोक्तुं पाक इत्यादौ च क्रियानिबन्धनकार्यदर्शनात्तैलपाकेन तुल्यो घृतपाक इत्यादावस्ति तृतीयासमर्थस्यापि क्रियावाचित्वं तत्किमुच्यते कथं च तृतीयासमर्थं नाम क्रिया स्यादिति । अत्रोच्यते । उपमानोपमेयभावस्त्रितयसंनिधानायत्तो येनोपमीयते यच्चोपमीयते यश्च तयोः साधारणोऽर्थः एतत् त्रयमवश्यापेक्ष्यं तत्र यदा क्रियोपमानत्वेन विवक्ष्यते तदासाववश्यापेक्षसाधारणधर्माधारत्वात् क्रियारूपतां

क्षत्रियो वैश्यः शूद्र इति। आतश्च गुणसमुदाये। एवं ह्याह। तपः श्रुतं च योनिश्च एतद् ब्राह्मणकारकम्। तपः श्रुताभ्यां यो हीनो जातिब्राह्मण एव सः॥१॥ यथा गौरः शुच्याचारः पिङ्गलः कपिलकेश इति। एतानप्यभ्यन्तरान् ब्राह्मण्ये गुणान् कुर्वन्तीति। समुदायेषु च शब्दाः प्रवृत्ता अवयवेष्वपि प्रवर्तन्ते। तद्यथा। पूर्वे पञ्चालाः उत्तरे पञ्चालाः। तैलं भुक्तम्। घृतं भुक्तम्। शुक्लो नीलः कृष्ण इति। एवमयं ब्राह्मणशब्दः समुदाये प्रवृत्तो ऽवयवेष्वपि वर्तते यदि तर्हि

हित्वा सत्त्वरूपतां प्रतिपद्यताम् इति स वा भाष्यकृतैतदुक्तम्। सर्व एत इति। उपमानोपमेयभावविषयाः शब्दा एतच्छब्देन परामृश्यन्ते। तप इति। चान्द्रायणादि। श्रुतमिति। वेदवेदाङ्गादीनाम्। योनिरिति। ब्राह्मणाद् ब्राह्मण्यां जन्म ब्राह्मणकारकमिति। शेषषष्ठीसमासः तृजकाभ्यां कर्तरि चेत्येताभ्यां तु कर्तरि या षष्ठी या च तृजकनिमित्ता कर्मणि तस्या एव समासनिषेधो न तु शेषषष्ठ्याः। न हि सा तृजकसंबन्धनिमित्ता। ब्राह्मणव्यपदेशस्य निमित्तमेतदित्यर्थः। तपः श्रुताभ्यामिति। नासौ परिपूर्णो ब्राह्मणः। जातिलक्षणैकदेशाश्रयस्तु तत्र ब्राह्मणशब्दप्रयोगः। अत एव च तस्य सर्वासु ब्राह्मणक्रियासु नास्त्यधिकारः। शुच्याचारोऽनुपहताचारः। एतानिति। गौरत्वादयो ब्राह्मण्यस्य पुरा कल्पदर्शनेनाद्यत्वेऽपि क्वचित्तदन्वयदर्शनेन व्यञ्जका इति तानपि शब्दार्थान्तर्भूतत्वेनाश्रयन्तीत्यर्थः। पूर्वे पञ्चाला इति। समुदायरूपारोपादवयवे समुदायवृत्तिशब्दवृत्तिर्न तूपात्तार्थत्यागेनार्थान्तराभिधानं शब्दानामुपपद्यते शब्दार्थसंबन्धस्यानित्यत्वप्रसङ्गात्। पूर्वादिशब्दसामानाधिकरण्याच्चावयववृत्तित्वावसायः समुदायवृत्तित्वे हि पञ्चालानां पूर्व इति षष्ठ्या भाव्यम्। तैलं भुक्तमिति। यदा द्रव्यं संस्कृते विशिष्टमात्रायुक्तेऽर्थे तैलादयो वर्तन्ते तदैषां समुदायशब्दत्वमेकदेशोपयोगे च तदा तैलं भुक्तमिति प्रयोगस्तदावयववृत्तित्वमयमेयम्। यदा तु जातिशब्दास्तैलादयस्तदा संस्थानप्रमाणनिरपेक्षा जातिसमाश्रयेण वर्तन्त इत्यनुदाहरणमेतत्। शुक्ल इति। स्वयमशुक्लोऽप्यवयवः शुक्लसमुदायसबन्धात्तद्रूपारोपात् शुक्ल इत्युच्यते। एवमयमिति। यैव क्रियोपमेये श्रूयते तस्यामेव ब्राह्मणादिशब्दो वर्तत इत्यर्थः। ब्राह्मणेन तुल्यमधीते ब्राह्मणदधीते क्षत्रिय इति। अध्ययनक्रियाविशेषणत्वात् तुल्यमिति द्वितीया नपुंसकत्वं च। ब्राह्मणाध्ययनेन क्षत्रियाध्ययनस्य तुल्यत्वसंभवात्सामर्थ्याद् ब्राह्मणशब्दस्य वृत्तिरित्युपपद्यते तृतीयासमर्थस्य क्रियावाचित्वम्। ननु भिन्नकर्तृकयोरध्ययनयोस्तुल्यत्वे आश्रीयमाणे ऽन्यः साधारणो धर्मोऽपेक्षणीयः कर्त्रोरेव तूपमानोपमेयत्वे ऽध्ययनमेव साधारणो धर्म इति नास्ति धर्मान्तरापेक्षा। उच्यते। शब्दानुपात्ता अपि यथा चन्द्र इव मुखमस्या इत्यादौ कान्त्यादयः प्रतीयन्ते तथात्रापि सौष्ठवादयः प्रतीयन्ते। ननु चोक्तं साधारणधर्माधारत्वात्सत्त्वरूपापत्त्या क्रियारूपहानिरिति। एवं तर्हि सामर्थ्याद् भूतपूर्वगत्याश्रयणम्। यस्यार्थस्य क्रियारूपताभूत् स संप्रति क्रियारूपातीतोऽपि सत्त्वभावापन्नस्तृतीयान्तशब्दवाच्यः परिग्रहीष्यते। अत एव ब्राह्मणादयः शायितव्यादयश्च भूतपूर्वक्रियारूपार्थवाचित्वेन तुल्या इति संप्रति क्रियारूपार्थवाच्यसम्भवाद्भूतपूर्वगतिरभ्युपेयते। अविशेषित इति। एकेन विशेषणेन

तृतीयासमर्थं विशेष्यते । प्रत्ययार्थोऽविशेषितो भवति । तत्र को दोषः । तृतीयासमर्थादक्रियावाचिनः गुणतुल्येऽपि प्रत्ययः स्यात् । पुत्रेण तुल्यः स्थूलः । पुत्रेण तुल्यः पिङ्गल इति । अस्तु तर्हि प्रत्ययार्थविशेषणम् । यत्तत्तुल्यं क्रिया चेत्सा भवतीति । एवमपि तृतीया समर्थमविशेषितं भवति । तत्र को दोषः । तृतीयासमर्थादक्रियावाचिनः क्रियातुल्येऽपि प्रत्ययः प्राप्नोति । स्थूलेन तुल्यः पुत्रः स्थूलेन तुल्यो याति । नैष दोषः । यत्तत्तुल्यं क्रिया चेत्सा भवतीत्युच्यते । तुलया च संमितं तुल्यम् । यदि च तृतीयासमर्थोऽपि क्रियाप्रत्ययार्थोऽपि क्रिया ततस्तुल्यं भवति । अथ वा पुनरस्तु यत्तत्तृतीयासमर्थं क्रिया चेत्सा भवतीत्येव । ननु चोक्तं प्रत्ययार्थोऽविशेषित इति । तत्र को दोषः । तृतीयासमर्थात् क्रियावाचिनो गुणतुल्येऽपि प्रत्ययः प्राप्नोति । पुत्रेण तुल्यः स्थूलः पुत्रेण तुल्यः पिङ्गल इति । नैष दोषः । यत्तत्तृतीयासमर्थं क्रिया चेत्सा भवतीत्युच्यते । तुलया च संमितं तुल्यम् । यदि च तृतीयासमर्थमपि क्रिया प्रत्ययार्थोऽपि क्रिया ततस्तुल्यं भवति । किं पुनरत्र ज्यायः । प्रत्ययार्थविशेषणमेव ज्यायः । कुत एतत् । एवं चैव हि कृत्वाऽऽचार्येण सूत्रं पठितं वतिना सामानाधिकरण्यं कृतम् । अपि च वतेर-

---

द्वयोः सम्बन्धाभावादिति भावः । गुणतुल्यइति । गुणेन तुल्य इति तृतीयासमासः । पुत्रेण तुल्यः स्थूल इति । पुत्रशब्दोऽत्र श्रुताध्ययननिर्देशस्थानादिप्रसिद्धक्रियान्तर्भावेण स्वार्थमभिदधातीति सम्भवति क्रियावाची । अस्तु तर्हीति । समानविभक्तित्वात् प्रधानत्वाच्च प्रत्ययार्थः क्रमबाधेन विशेष्यत इति भावः । क्रियातुल्येऽपीति । अत्रोदाहरणम् । क्व चित्तु पुस्तके भाष्य एव पठ्यते स्थूलेन तुल्यः पुत्रः स्थूलेन तुल्यो यातीति तत्र पुत्रादयो निर्देशस्थानादिभिः क्रियावन्तः स्थौल्यगुणयुक्तेन पित्रादिना स्थौल्येनैव गुणेन तुल्या इति विवक्षायामपि वतिप्रसङ्गः क्रियाग्रहणं च क्रियावत उपलक्षणं निष्क्रियनिवृत्तिफलत्वात्तस्येत्यभिप्रायेण पक्षद्वयेऽप्यतिप्रसङ्गचोदना । नैष दोष इति । एकस्मिन्नप्यर्थे विशेषिते सामर्थ्यादुभयविशेषितत्वात् । तुलया च संमितमिति । सदृशमित्यर्थः । यथा तुला परिच्छिनत्ति द्रव्यविशेषमेवं यत्सादृश्येन वस्त्वन्तरं परिच्छिनत्ति तत्तुल्यमुच्यते । ततः प्रत्ययार्थे विशेषिते सामर्थ्यात् प्रकृत्यर्थोऽपि विशेषितो भवति । न ह्यक्रियया क्रिया तुल्या भवतीति सामर्थ्यात् क्रियावाचिन एव प्रत्ययो विज्ञायते । न च क्रियाशब्देन क्रियावान् गृह्यते । मुख्यार्थसंभवे गौणग्रहणस्यायुक्तत्वात् । न च स्थूलेन तुल्यः पुत्र इत्यादौ क्रिययोस्तुल्यत्वप्रतीतिः क्रियापदानुपादानात् । अत एव न पुत्रादेः क्रियावत्त्वप्रतीतिः । स्थूलेन तुल्यो यातीत्यत्रापि न क्रियातुल्या । स्थूलेन यस्तुल्यः स्थौल्येन गुणेन स यातीत्यर्थावगमात् । यदा तु स्थूलेन तुल्यं यातीति क्रियातुल्यत्वविवक्षा तदा वतिर्भवत्येव स्थूलवद्यातीति । अथ वेति । पूर्वोक्तेनैव न्यायेन प्रकृत्यर्थे विशेषिते प्रत्ययार्थोऽपि विशेषित इत्यर्थः । किं पुनरिति । उक्तदोषपरिहाराद् द्वयोरपि प्रशस्यत्वादन्यतरप्रकर्षविषयः प्रश्नः । वतिनेति । वति-

व्ययेषु पाठो न कर्तव्यो भवति । क्रियायामयं भवन् लिङ्गसंख्याभ्यां न योक्ष्यते॥

तत्र तस्येव ॥ ११६ ॥ किमर्थमिदमुच्यते । न तेन तुल्यं क्रियाचेद्वतिरित्येव सिद्धम् । न सिध्यति । तृतीयासमर्थात्तत्र प्रत्ययः । यदाऽन्येन कर्तव्यां क्रियामन्यः करोति तदा प्रत्यय उत्पाद्यते । न च का चिदिवशब्देन योगे तृ-

---

शब्देन वत्यर्थ उच्यते । तेनायमर्थः प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षे वाक्याध्याहारेण समर्थनीयम् । तेन क्रियेत्यनयोः पदयोर्भिन्नविभक्तित्वात् । तुल्यं क्रियेत्यनयोस्तु पदयोरेकविभक्तिकत्वात् श्रुत्यैव सामानाधिकरण्योपपत्तिः । अन्ये तु वतिप्रत्ययेनैव सामानाधिकरण्यं व्याचक्षते । वतिर्भवति स च क्रियावाची । एवं च क्रियायां तुल्यायां वतिर्भवतीत्यर्थः संपद्यते । अपि चेति । प्रत्ययार्थविशेषणपक्षे मुख्या क्रिया साध्यमानस्वभावा ऽसत्त्वभूता संभवति । तस्यां वतिर्विधीयमानो विनापि गणपाठेनाव्ययसंज्ञां प्रतिपद्यते । यन्नव्येति लिङ्गसंख्यानुपादानात्तदव्ययमिति अव्ययलक्षणं, गणपाठस्तु प्रपञ्चार्थ इति भाष्यकाराभिप्रायः । क्रियामात्रं चेह वतिनाभिधीयत इति तद्विशेषप्रतिपत्त्यै क्रियाशब्दप्रयोगः । प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षे तु भूतपूर्वगतिर्वाश्रयणीया क्रियाग्रहणेन वा क्रियावत उपलक्षणे क्रियाद्वारकः क्रियावतः सादृश्यमाश्रयणीयम् । तत्र गत्यन्तरसम्भवे भूतपूर्वाश्रयणमयुक्तम् । द्वितीये तु पक्षे क्रियावान् प्रत्ययार्थः स्याद् ब्राह्मणेन तुल्योऽध्येतेति । तथा च लिङ्गसंख्यावदर्थाभिधायित्वादव्ययसंज्ञार्थो वतेः पाठः कर्त्तव्यः स्यात् । पाठसामर्थ्याच्च सत्त्ववाचित्वे ऽव्ययसंज्ञाप्रवृत्तिः । तदेवं स्थितमेतत् प्रत्ययार्थविशेषणं क्रिया ब्राह्मणेन तुल्योऽध्येतेत्येवमादौ क्रियावतोः सादृश्यं विवक्षितं न तु क्रिययोरिति प्रत्ययाभावः । उत्तरसूत्रेणापि वतेर्विहितस्यासत्त्वभूतार्थाभिधायित्वमिवशब्दस्येव । तदर्हमित्यनेनापि क्रियाया वतिर्विधीयत इति तदर्थोऽप्यव्ययेषु वतेः पाठो न कर्त्तव्यः ॥ ११५ ॥

तत्र ॥ किमर्थमिति । तुल्यार्थैरिति । या तृतीया तयैवेवयोगे सर्वविभक्त्यर्था व्याप्ताः । यथा ब्राह्मण इवाधीते ब्राह्मणेन तुल्यमधीते ब्राह्मणमिव पश्यति ब्राह्मणेन तुल्यं पश्यति ब्राह्मणेनेवाधीतं ब्राह्मणेन तुल्यमधीतम् । ब्राह्मणायेव वैश्याय ददाति ब्राह्मणेन तुल्यं वैश्याय ददाति ब्राह्मणादिव वैश्यादधीते ब्राह्मणेन तुल्यं वैश्यादधीते । ब्राह्मणस्येव क्षत्रियस्य स्वं ब्राह्मणेन तुल्यं क्षत्रियस्य स्वम् । ब्राह्मण इव क्षत्रिये वर्त्तते ब्राह्मणेन तुल्यं क्षत्रिये वर्त्तत इति । तत्र तृतीयया षष्ठीसप्तम्यर्थस्य व्याप्तत्वात् तृतीयान्तादेव पूर्वेण प्रत्ययो विधास्यते । क्रियाग्रहणं च न करिष्यते । य एवार्थो मथुरायामिव पटालिपुत्र प्राकार इति स एव मथुरया तुल्याः पाटलिपुत्रे प्राकारा इति । तथा देवदत्तस्येव यज्ञदत्तस्य शुक्ला दन्ता देवदत्तेन तुल्या यज्ञदत्तस्य शुक्ला दन्ता इति । मथुराशब्देन च तदवयवाः प्राकारा उच्यन्ते देवदत्तशब्देनापि दन्ता इति प्रश्नः । न सिध्यतीति । पूर्वसूत्रे अवश्यं कर्त्तव्यं क्रियाग्रहणं गवा तुल्यो गवय इत्यादौ प्रत्ययनिवृत्त्यर्थं तस्मिन् क्रियमाणे गुणद्रव्ययोस्तुल्यत्वे प्रत्ययो न प्राप्नोतीति षष्ठीसप्तम्यन्तादिवार्थे वतिर्विधीयत इत्यर्थः । इवशब्दश्च द्योतकत्वान्न व्यतिरेकहेतुः । गौरिव गवय इति । यथा चशब्दो धवश्च खदिरश्चेति । तुल्यशब्दस्तु

तीया विधीयते । ननु च सप्तम्यपि न विधीयते । एवं तर्हि सिद्धे सति यदि वशब्देन योगे सप्तमीसमर्थाद्वतिं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवतीवशब्देन योगे सप्तमीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । देवेष्विव नाम ब्राह्मणेष्विव नाम एष प्रयोग उपपन्नो भवति ॥

तदर्हम् ॥ ११७ ॥ किमर्थमिदमुच्यते न तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिरित्येव सिद्धम् । न सिध्यति । तृतीयासमर्थात्तत्र यदान्येन कर्तव्यां क्रियामन्यः करोति तदा प्रत्यय उत्पाद्यते इह पुनर्द्वितीयासमर्थादात्माहार्यां क्रियायामर्हति कर्तरि

वाचकत्वादुपमाने व्यतिरेकहेतुः देवदत्तेन तुल्यो देवदत्तस्य तुल्यः इति वा तत्र दन्तप्राकारादिसम्बन्धोपजनितषष्ठीसप्तम्यन्तादिवार्थेऽनेन प्रत्ययः । नन्विवेत्येव सूत्रमस्तु पूर्वसूत्राच्च तेनेत्यनुवर्त्तिष्यते तदनुवृत्त्या च शेषविषये सर्वा विभक्तय इवशब्दप्रयोगे उपमानाद्भवन्तीत्यनुमास्यत इत्याशङ्क्याह न च काचिदिति । अयमर्थः । इवशब्दस्तावदसत्त्ववाचित्वान्न व्यतिरेकहेतुरिति तद्योगे लक्षणेन तृतीया नास्ति नापि तद्योगे शेषविषयं ज्ञापयितुमिष्टेति हित्वा तृतीयां विभक्त्यन्तरमाश्रितम् । ननु चेति । तत्र यथा शेषविषये ज्ञापकात्सप्तमी भवत्येव तृतीयापि भविष्यतीति भावः । एवं तर्हीति । तृतीयानुवृत्त्यैव इवयोगेऽस्मादेव ज्ञापकादनुमिततृतीयान्ताद्वतौ सिद्धे तत्रेति सप्तमीनिर्देशो ज्ञापयति शेषविषये भवतीवयोगे सप्तमीति । तृतीया तु नेष्यत इति नासौ ज्ञाप्यते । देवेष्विति । देवानामिवेत्यर्थः । नन्वसति प्रयोजने ज्ञापकं भवति । अस्ति च सप्तम्युपादानस्य प्रयोजनं मथुरायामिव मथुरावत्पाटलिपुत्रे प्राकार इत्यादौ प्राकाराद्याधेयापेक्षाधिकरणविहितसप्तम्यन्तात्प्रत्ययविधानम् । किं च ज्ञापकात्सप्तम्यनुमानेऽधिकरणसप्तम्यन्ताद्वतेरनुत्पत्तिः स्यात् । एवं तर्हि तन्त्रेण सूत्रद्वयमुच्चारितमिति भाष्यकाराभिप्रायः । तत्रैकेन सूत्रेण स्वलक्षणविहितषष्ठीसप्तम्यन्ताद्वतिर्विधीयते द्वितीयेन त्विवशब्दयोगे तस्येत्यस्यार्थे तत्रेति सप्तमी विधीयते । सप्तम्या षष्ठी मा बाधि इति तस्येत्यनेन प्रतिप्रसूयते । महाविभाषाधिकाराद्वा षष्ठी न बाध्यते ॥ ११६ ॥

तदर्हम् ॥ किमर्थमिति । इह क्रियाग्रहणमनुवर्तते तेन द्वितीयान्तादर्हणस्य कर्त्र्यां क्रियायां वतिर्विधीयते । राजानमर्हति वृत्तं ब्रह्मणमर्हति वृत्तं राजवद्वर्तते ब्राह्मणवद्वर्तते इति । तत्र राज्ञा तुल्यं वर्तत इति विग्रहाश्रयेण पूर्वेण वतिः सिद्धः । राजानमर्हति च्छत्रमित्यादौ क्रियानुवर्तनात् प्रत्ययेन न भाव्यम् । राजवद्रूपमस्येत्यादावपि तत्र तस्येवेति सिद्धो वतिः । तेन तुल्यमित्येतत्तु चोदकेनोपलक्षणायोपात्तम् । इह तर्हि राजवद्वर्तते राजेति भेदाभावाद्भेदनिबन्धनसादृश्याभावादप्राप्तो वतिरनेन विधीयते । अत्रापि राजत्वेन प्रसिद्धा ये पृथुभरतभगीरथादयस्त इदानींतनानां राज्ञामुपमानानानि सिद्धो वतिरिति प्रश्नः । न सिध्यतीति । यदा राजशब्दः सामान्यवचनः प्रसिद्धविशेषविषयो वा राजवदयं वर्तते पृथुरिति तदा सादृश्याभावाद्वतेरप्राप्तिः । तथा चिच्छेदकृतहस्तवदिति कृतहस्तमर्हति च्छेदनमित्यर्हणं गम्यते न तु सादृश्यम् । आत्माहार्यामिति । द्वितीयान्तवाच्यस्यार्थस्यात्मनोहार्या या क्रिया तस्या-

निश्चितबलाधाने प्रत्यय उत्पाद्यते। ब्राह्मणवद्द्रवान् वर्त्तते एतद्वृत्तं ब्राह्मणमर्हतीति॥

उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे ॥ ११८ ॥ अर्थग्रहणं किमर्थम् । न उपसर्गाच्छन्दसि धाताविसेवोच्येत । धातुर्वै शब्दः । शब्दे कार्यस्यासंभवादर्थे कार्यं विज्ञास्यते । कः पुनर्धात्वर्थः । क्रिया । इदं तर्हि प्रयोजनम् । उत्तरपदलोपो यथा विज्ञायेत । धातुकृतोऽर्थो धात्वर्थ इति । कः पुनर्धातुकृतोऽर्थः । साधनम् । किं प्रयोजनम् । साधने ऽयं भवन् लिङ्गसंख्याभ्यां योक्ष्यते । उद्वतानि उद्वतः निवतानि निवत इति । स्त्रीपुंसाभ्यां वत्युपसंख्यानम् * । स्त्रीपुंसाभ्यां वत्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । स्त्रीवत् । पुंवदिति । किं पुनः कारणं न सिध्यति । इमौ नञ्स्नञौ प्राग्भवनादित्युच्येते तौ विशेषविहितौ सामान्यविहितं वतिं बाधेयाताम् । नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न वत्यर्थे नञ्स्नञौ भवत इति ।

मित्यर्थः। अर्हतिकर्तरीति। अर्हतेः कर्तरि क्रियारूपे वृत्तादिक इत्यर्थः। निश्चितबलाधान इति। निश्चितस्यार्थस्यान्ययोगनिवृत्त्यर्थं बलाधानं पुनरुपादानेन निश्चयनमित्यर्थः। यदा राज्ञः किञ्चन वृत्तं प्रसिद्धमेवान्यनिवृत्त्यर्थं पुनरुपादीयते राजानमेतदर्हति वृत्तं न स्वराजानमिति। तदार्थवदेतत् सूत्रम्। यदा त्वेकमेव वस्त्ववस्थाभेदपरिकल्पितभेदमुपमानोपमेयत्वेन विवक्ष्यते तदा नार्थोऽनेन योगेन। तथा च इवशब्दस्यापि प्रयोगो दृश्यते। राजेवायं राजा युध्यते वैयाकरण इवायं वैयाकरणो ब्रूते त्वामिव बुध्यस्वेति। तथा सदृशस्त्वं तवैवेति ॥ ११७ ॥

उपसर्गात् ॥ अर्थग्रहणमिति । धाताविस्येव धात्वर्थो लभ्य इति भावः। धातुर्वै शब्द इति । तत्रार्थग्रहणमन्तरेणार्थस्य ग्रहणं न स्यादिति भावः। येनाभिप्रायेण प्रश्नस्तमेवाविष्कर्तुमाह शब्दे कार्यस्येति । नहि वतिप्रत्ययस्य धातुर्वाच्य उपपद्यत इति सामर्थ्याद्धातुसहचरितोऽर्थ आश्रयिष्यत इत्यर्थः। अथवा धातुर्वै शब्दः शब्दे कार्यस्येत्येकग्रन्थ एवायम्। उत्तरपदलोप इति। गम्यमानार्थत्वादप्रयोग एव शब्दस्य लोपः। धातुकृत इति। धातुशब्देनात्र धात्वर्थ उच्यते । क्रियाकृतोऽर्थ आश्रयिष्यत इत्यर्थः। क्रियया कारकं कर्मादिव्यपदेशयुक्तं क्रियते। क्रियापेक्षत्वात्कर्मादिव्यपदेशस्य। बहुव्रीह्याश्रयाच्चायमर्थो गृह्यते। धातुर्धात्वर्थः क्रिया सा अर्थः प्रयोजनं यस्य साधनस्य तस्मिन् वर्तमानादुपसर्गात् स्वार्थे वतिप्रत्ययो वृत्तिविषयश्चोपसर्गः क्रियाविशेषविशिष्टशक्त्याधारे च द्रव्ये वर्तत इति तस्यार्थे विधीयमानस्य वतेः सत्त्ववाचित्वादन्वर्थसंज्ञाविज्ञानादलिङ्गासंख्यस्य विधीयमानाव्ययसंज्ञा प्रवर्तते। साधनशब्देनात्र शक्त्याधारो द्रव्यं विवक्षितम्। उद्गतान्युद्वत इति। पुंस्त्वमत्र नपुंसकप्रसङ्गे च्छान्दसम्। वत्युपसंख्यानमिति। वतिप्रत्यये विधीयमान इत्यर्थः। इमौ नञ्स्नञाविति । प्राग्भवनाद्येऽर्थास्तान् सर्वानपेक्ष्य प्रकृतिविशेषाद्विधीयमानौ प्रकृतिसामान्याद्विधीयमानस्य सर्वस्य प्रत्ययस्य सर्वेष्वर्थेषु नञ्स्नञौ बाधकौ ततो वत्यर्थे वतिरुपसंख्यायते । तेन चोपसंख्यानेन विशिष्टार्थविषयेणार्थान्तरे सावकाशौ नञ्स्नञौ बाध्येते योगापेक्षमिति । स्त्रीपुंसाभ्यामिति योगो वत्यर्थे न प्रवर्त्तते इत्यस्यार्थस्य पुंवदिति ज्ञापकमित्यर्थः ॥ ११८ ॥

यदयं स्त्रिया पुंवदिति निर्देशं करोति । एवमपि स्त्रीवदिति न सिध्यति । योगापेक्षं ज्ञापकम् ॥

तस्य भावस्त्वतलौ ॥ ११९ ॥ स्त्रीपुंसाभ्यां त्वतलोरुपसंख्यानम् * । स्त्रीपुंसाभ्यां त्वतलोरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । स्त्रीभावः स्त्रीत्वं स्त्रीता । पुंभावः पुंस्त्वं पुंस्तेति । किं पुनः कारणं न सिध्यति । इमौ नञ्स्नञौ प्राग्भवनादित्युच्यते तौ विशेषविहितौ सामान्यविहितौ त्वतलौ बाधेयाताम् । वावचनं च * । वावचनं च कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । नञ्स्नञावपि यथा स्याताम् । स्त्रैभावः स्त्रैणं पुंभावः पौंस्नमिति । अपवादसमावेशाद्वा सिद्धम् * । अपवादसमावेशाद्वा सिद्धमेतत् । तद्यथा । इमनिच्प्रभृतिभिरपवादैः समावेशो भवति । एवमाभ्यामपि भविष्यति । नैवेश्वर आज्ञापयति नापि धर्मसूत्रकाराः पठन्ति । इमानिच्प्रभृतिभिरपवादैः समावेशो भवतीति । किं तर्हि आचत्वादित्यस्माद्यत्नादिमनिच्प्रभृतिभिरपवादैः समावेशो भवति । न चैतावताभ्यन्तरौ । एतावत्यत्राभ्यन्तरौ । कथम् । अपवादसदेशा अपवादा भवन्तीति । एतच्चैव न जानीमः । अपवादसदेशा अपवादा भवन्तीति । अपि च कुत एतद् एतावत्यत्राभ्यन्तराविति । न पुनः पूर्वौ वा स्यातां परौ वा । एवं तर्हि वक्ष्यते आच-

---

तस्य ॥ वावचनं चेति । अन्यथार्थान्तरे सावकाशयोर्नञ्स्नञोरुपसंख्यानविहिताभ्यां विशिष्टार्थविषयाभ्यां त्वतल्भ्यां बाधः स्यात् । अपवादसमावेशाद्वेति । वाशब्दः पूर्वोक्तवचनव्यावृत्त्यर्थे वावचनं न कर्त्तव्यम् । अपवादसमावेशात्सिद्धत्वादित्यर्थः । यथा प्रकृतिविशेषाद्विधीयमानैरिमनिजादिभिस्त्वतलौ समाविशत एवं नञ्स्नञ्भ्यामित्यर्थः । नैवेश्वर इति । ईश्वरभयाद्विरुद्धमप्यनुष्ठीयते । नापीति । तेषां हि वचनमदृष्टे प्रमाणम् । एतेन दृष्टादृष्टार्थाभाव उक्तः । यत्नादिति । नञ्स्नञोश्चासौ यत्नो न व्याप्रियते आचत्वादित्यस्मात्सूत्रादूर्ध्वमात्वसंशब्दनात् नञ्स्नञोरसंनिधानात् । एतावत्यत्रेति । प्राग्भवनात् प्रतिसूत्रमुपस्थानात् त्वतलापवादैरिमनिजादिभिः समानदेशौ नञ्स्नञावित्यर्थः । एतच्चैव न जानीम इति । विध्यधिकारपरिभाषारूपसंभवादन्यतमरूपनिश्चयाभावात् । तत्राधिकारपक्षे कार्यकालपरिभाषापक्षे च प्रतिसूत्रं प्रत्यर्थं चोपस्थानात्स्यादनयोरभ्यन्तरत्वम् । यदा तु प्राग्भवनाद्ये र्थास्तानपेक्ष्य नञ्स्नञौ विधीयेते यथोद्देशं वा परिभाषाश्रीयते तदा नास्त्यनयोरभ्यन्तरत्वम् । तथा च ष्यादयोऽर्थविशेषलक्षणादणपवादात्पूर्वविप्रतिषिद्धमिति पूर्वविप्रतिषेधो विधीयते । यथोद्देशपरिभाषापक्षयोरेव संभवति । न तु प्रतिसूत्रमुपस्थाने । न पुनरिति । कार्यकालपरिभाषापक्षेऽपि प्राग्भवनाद्येऽर्थास्तत्र नञ्स्नञ्भ्यामुपस्थातव्यम् । तत्र यदि तावद्भाव इत्यर्थनिर्ज्ञानमात्र एव नञ्स्नञावुपतिष्ठेते तस्य भावस्त्वतलौ स्त्रीपुंसाभ्यां भावे नञ्स्नञाविति । तदास्मिन् प्रदेशे संनिधानादाचत्वादित्येतस्मात्सूत्रात्पूर्वौ नञ्स्नञौ भवतो नाभ्यन्तरौ । अथ तूत्सर्गापवादविधानोपयोग-

त्वादित्यत्र चकारकरणस्य प्रयोजनं नञ्स्नञ्भ्यामपि समावेशो भवतीति तस्य भाव इत्यभिप्रायादिष्वतिप्रसङ्गः *। तस्य भाव इत्यभिप्रायादिष्वतिप्रसङ्गो भवति। इहापि प्राप्नोति अभिप्रायो देवदत्तस्य मोदकेषु भोजने। ये नो भावास्ते नो भावाः। पुत्राः पौत्रैश्चेष्टन्त इति। सिद्धं तु यस्य गुणस्य भावाद् द्रव्ये शब्दनिवेशस्तदभिधाने त्वतलौ *। सिद्धमेतत्। कथम्। यस्य गुणस्य भावाद् द्रव्ये शब्दनिवेशस्तदाभिधाने तस्मिन् गुणे वक्तव्ये प्रत्ययेन भवितव्यम्। न चाभिप्रायादीनां भावाद् द्रव्ये देवदत्तशब्दो वर्त्तते किं पुनर्द्रव्यं के पुनर्गुणाः। शब्दस्पर्शरूपरस-

---

विज्ञानानन्तरं नञ्स्नञोरुपस्थानं तदा ब्रह्मणस्त्वइत्येतस्मात्परौ नञ्स्नञौ भवतः। तथापि नाभ्यन्तरौ गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि चेत्यत्र तु प्रकृतिविशेषसंबद्धस्य कर्मार्थस्योपादानात् प्रकृत्यन्तरेण तस्यासंबन्धात्कर्मणि नञ्स्नञोरनुपस्थानादभ्यन्तरत्वं नाशङ्कनीयम्। एवं तर्हीति। चशब्देन यत्नेन समावेशः सिध्यति। एतच्च तत्रैव व्याख्यास्यते। अभिप्रायादिष्विति। अनाश्रितप्रवृत्तिनिमित्तविशेषो भावशब्दवाच्यो यावत्कश्चिदर्थस्तस्य सर्वस्य विशेषानुपादानाद् ग्रहणस्य न्याय्यत्वादतिप्रसङ्गः। ये नो भावा इति। अस्माकं ये ऽभिप्रायास्ते नित्यमेवास्माकं भवन्तीत्यर्थः। भवन्तीति भावाः। भवतेश्चेति वक्तव्यमिति कर्तरि णः। यस्य गुणस्येति। गुणशब्देन यावान्कश्चित्पराश्रयो भेदको जात्यादिरर्थः स सर्व इह गृह्यते। यस्य भावादित्येतावत्युच्यमाने पुत्रस्य भावात् पितरि पितृशब्दस्य प्रवर्त्तनात्पितृत्वमिति पुत्रे भावप्रत्ययः स्यात् पुत्रत्वमिति च पितरीति गुणग्रहणम्। भावाद्विद्यमानत्वादित्यर्थः। द्रव्यशब्देन विशेष्यभूतस्सत्त्वभावापन्नोर्थ उच्यते। तस्मिन् द्रव्ये शब्दनिवेशः शब्दस्य प्रवृत्तिर्यस्य गुणस्य शब्देन वाच्यस्यावाच्यस्य वाभावात् स त्वतलाद्यभिधेय इत्यर्थः। तत्र ये रूपादयः शब्दा गुणमात्रवृत्तयः तेभ्यो गुणसमवायिनि सामान्ये भावप्रत्ययः। रूपत्वमिति। ये तु शुक्लादयो गुणगुणिवृत्तयो गुणगुणिनोरभेदोपचारान्मतुब्लोपाद्वा तेभ्यो गुणवृत्तिभ्यो गुणसमवायिनि सामान्ये भावप्रत्ययः। गुणिवृत्तिभ्यस्तु गुणे। अणुमहद्दीर्घादयो नित्यं परिमाणानि वर्तन्ते न तु परिमाणमात्रे। तेन तेभ्यः परिमाणे गुणे भावप्रत्ययः। षत्वं णत्वमिति भिन्नवर्णव्यक्तिसमवेते सामान्यविशेषे प्रत्ययः। गवादयो यदा जातिमात्रवाचिनः तदा तेभ्यः शब्दस्वरूपे प्रत्ययः। तथा हि। अर्थे जातौ शब्दस्वरूपमध्यस्यते यो गोशब्दः स एवार्थ इति ततः शब्दस्वरूपमेव तत्र प्रवृत्तिनिमित्तं नान्यत्। द्रव्यवाचिभ्यस्तु गवादिभ्यो जातौ प्रत्ययः। समासकृत्तद्धितास्तु यद्यपि केवलं संबन्धं नाभिदधति तथापि संबन्धिनि वर्त्तमानाः संबन्धं प्रवृत्तिनिमित्तमपेक्षन्त इति तेभ्यः संबन्धे भावप्रत्ययः। तथा च राजपुरुषत्वमिति स्वस्वामिभावः प्रतीयते। पाचकत्वमिति क्रियाकारकसंबन्धः। औपगवत्वमिति अपत्यापत्यवत्संबन्धः। केचिदौपगवत्वमित्यपत्यप्रत्ययान्ताद्भावप्रत्ययस्य जातिमभिधेयामिच्छन्ति तन्मते ऽर्थान्तरवृत्तिस्तद्धित उदाहार्यः। उक्तं च। समासकृत्तद्धितेषु संबन्धाभिधानमन्यत्र रूढ्यभिन्नरूपाव्यभिचरितसंबन्धेभ्य इति। रूढिशब्दा गौरखरसप्तपर्णलोहितशाल्यादयो जातिविशे-

गन्धा गुणास्ततोन्यद् द्रव्यम् । किं पुनरन्यच्छब्दादिभ्यो द्रव्यमाहोस्विदनन्यद् । गुणस्यायं भावाद् द्रव्ये शब्दनिवेशं कुर्वन्ख्यापयत्यन्यच्छब्दादिभ्यो द्रव्यमिति । अनन्यच्छब्दादिभ्यो द्रव्यम् । न ह्यन्यदुपलभ्यते । पशोः खल्वपि विशसितस्य पर्णशते न्यस्तस्य नान्यच्छब्दादिभ्य उपलभ्यते । अन्यच्छब्दादिभ्यो द्रव्यम् । तत्त्वनुमानगम्यम् । तद्यथा । ओषधिवनस्पतीनां वृद्धिह्रासौ । ज्योतिषां गतिरिति । कोसावनुमानः । इह समाने वर्ष्मणि परिणाहे च अन्यत्तुलाग्रं भवति

षावच्छिन्नद्रव्यवाचिन इति तेभ्यो जातावेव भावप्रत्ययः । एवं कुम्भकारत्वं हस्तित्वमिति । अभिन्नरूपाः शुक्लादयो मतुब्लुकि विज्ञायमाने यद्यपि तद्धितान्तास्तथापि तेभ्यो भावप्रत्ययो गुण एव भवति न तु संबन्धे । गुणगुणिनोर्जातितद्वतोरिव सोयमित्यभिसंबन्धेन लोकनिरूढेन भेदसंबन्धस्य न्यग्भावाद् गुणवचनेभ्यो लुगिति लुग्विधानद्वारेणाभेदेनैव गुणिनोऽभिधानं न तु भेदं कृत्वा मत्वर्थोत्पत्तिरित्याख्यायते । अव्यभिचारितसंबन्धात्सतो भावः । सत्तेति जातावेव भावप्रत्ययः । नहि सद्वस्तु सत्तासंबन्धं व्यभिचरतीति सत्तासंबन्धानपेक्षणान्न संबन्धे प्रत्ययः । राजपुरुषयोस्तु संबन्धस्य कादाचित्कत्वात्तदपेक्षो राजपुरुषशब्दः स्वार्थमभिधत्त इति ततः संबन्धे प्रत्ययो युक्तः । तस्मात् सर्वेषु पदार्थेषु नित्यसमवायिनी शब्दप्रवृत्तिहेतुः सत्तैव भावप्रत्ययवाच्या न तु सत्सत्तयोः संबन्धः समवायाख्यः । धवखदिरत्वमिति जातिद्वन्द्वाज्जातिसमुदाये । कुत्वमित्यादौ संज्ञास्वरूपे संज्ञिष्वध्यस्ते प्रत्ययः । अन्ये तु संज्ञासंज्ञिसंबन्ध इत्याहुः । किं पुनरिति । प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्भेदप्रतिपत्त्यर्थः प्रश्नः । शब्दस्पर्शेति । एतच्चोपलक्षणं पराश्रयस्य सर्वस्य भेदकस्य जात्यादेरिह गुणत्वेनाभिमतत्वाद्विशेष्यस्य सर्वनाम्ना प्रत्यवमृश्यस्य द्रव्यत्वेन तत एतदुक्तं भवति । यथा शब्दादय आश्रिताः संसर्गिणो गुणा एवमन्योपि जात्यादिधर्मो गुण इति । किं पुनरन्यदिति । भेदावगमहेतुप्रमाणप्रश्नः । अयमिति । तात्त्विकभेदाभेदचिन्तापरिहारेण लोकप्रसिद्धं भेदमाश्रित्य प्रत्ययार्थ आचार्येण व्यवस्थापित इत्यर्थः । न ह्यन्यदिति । असत्यपि भेदे लोके भेदे व्यवहारदर्शनान्नास्ति ततो भेदनिश्चयः । न च रूपादिव्यतिरेकेण द्रव्यं प्रत्यक्षेणोपलभ्यते रूपादिसंनिवेशमात्रे घटादिव्यवहारात् । पशोः खल्वपीति । उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्य द्रव्यानुपलम्भादसत्त्वनिश्चयो युक्त इति भावः । पर्णशते न्यस्तस्येति । बहुधा विभक्तस्येत्यर्थः । एतेन भागानां परस्पराव्यवधानेन व्यवधानस्यानुपलब्धिकारणस्याभावः प्रतिपादितः । नन्ववयवविभागात्संयोगनिमित्तावयविद्रव्यस्य विनाशादनुपलम्भः स्यात् । एवं तर्ह्युपलब्धिलक्षणप्राप्तस्य सर्वदानुपलम्भादसत्त्वनिश्चयोस्तु । अनुमानगम्यमिति । यद्यपि गुणव्यतिरिक्तद्रव्यवादिभिः प्रत्यक्षप्रमाणग्राह्यं द्रव्यमभ्युपगतं रूपाद्यालम्बनप्रत्ययविलक्षणपदार्थालम्बनप्रत्ययोत्पादात् । तथापि प्रत्यक्षे विप्रतिपन्नं प्रति साक्षिस्थानीयानुमानोपन्यासः । प्रत्यक्षापलापिनं प्रत्यक्षपूर्वकानुमानासंभवात्सामान्यतो दृष्टमनुमानमुपन्यस्यते । ओषधिवनस्पतीनामिति । भाष्यकारवचनाज्जातिरप्राणिनामित्येकवद्भावो न भवति । ओषध्यादीनामुपचयापचयपूर्वको देशविशेषसंबन्धो दृष्ट इति

लोहस्य अन्यत्कार्पासानां यत्कृतो विशेषस्तद् द्रव्यम् । तथा कश्चित्स्पृशन्नेवच्छिनत्ति । कश्चिद् लम्बमानोपि न च्छिनत्ति । यत्कृतो विशेषस्तद् द्रव्यम् । तथा कश्चिदेकेनैव प्रहारेण व्यपवर्गं करोति कश्चिद् द्वाभ्यामपि न करोति । यत्कृतो विशेषस्तद्द्रव्यम् । अथवा यस्य गुणान्तरेष्वपि प्रादुर्भवत्सु तत्वं न विहन्यते तद् द्रव्यम् । किं पुनस्तत्वम् । तद्भावस्तत्वम् । तद्यथा । आमलकादीनां फलानां रक्तादयः पीतादयश्च गुणाः प्रादुर्भवन्ति । आमलकं बदरमित्येव भवति । अन्वर्थं खल्वपि निर्वचनं गुणसंद्रावो द्रव्यमिति । यदि तर्हि षष्ठीसमर्थाद् गुणे प्रत्यया उत्पाद्यन्ते । किमियता सूत्रेण एतावद्वक्तव्यं षष्ठी समर्थाद् गुण इति । षष्ठीसमर्थाद् गुण इतीयत्युच्यमाने द्विगुणा रज्जुस्त्रिगुणा रज्जुः । अत्रापि प्राप्नोति । नैष दोषः । गुणशब्दोयं बह्वर्थः । अस्त्येव समेष्ववयवेषु वर्तते । तद्यथा । द्विगुणा रज्जुरिति । अस्ति द्रव्यपदार्थकः । तद्यथा । गुणवानयं देश इत्युच्यते । यस्मिन् गावः सस्यानि च वर्तन्ते । अस्त्यप्रधाने वर्तते । तद्यथा । यो यत्राप्रधानं भवति स आह । गुणभूता वयमत्रेति । अस्त्याचारे वर्तते । तद्यथा । गुणवानयं ब्राह्मण

वनस्पत्यादीनामङ्कुराद्यवस्थासु दृष्टानां कालान्तरे देशविशेषसंबन्धदर्शनादुपचयापचयानुमानम् । ज्योतिषां गतिरिति । गतिपूर्विकां देशान्तरप्राप्तिमश्वादीनामुपलभ्यादित्यादीनां देशान्तरप्राप्त्या गत्यनुमानम् । कोसावनुमानइति । अनुमीयतेऽनेनेत्यनुमानशब्देन हेतुरुच्यते । समान इति । वर्ष्मोच्छ्रायः परिमाणं पारिमाण्डल्यम् । क्वचित्परिणाह इति पाठः । परिणाहः पारिमाण्डल्यमेव । अन्यत्तुलाग्रमिति । तुलाग्रस्यान्यथात्वं नामोन्नामलक्षणं गुरुत्वभेदाद् गुरुत्वस्य च समवायिकारणं द्रव्यमिति रूपादिव्यतिरिक्तद्रव्यसिद्धिः । विशेष इति । तुलाग्रस्य नामोन्नामलक्षणो भेद इत्यर्थः । स्पृशन्नेवेति । खड्गादिः । लम्बमानोपीति । कार्पासादिः । व्यपवर्गमिति । विभागम् । तत्वमिति । एकाकारबुद्धिः निमित्तत्वमित्यर्थः । यदि रूपाद्यालम्बनैवामलकादिबुद्धिः स्यात्तदा पूर्वरूपादिविनाशादपूर्वरूपादिप्रादुर्भावाच्च तदेवेदमामलकमिति प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययो नोत्पद्येत । अस्ति च भिन्नाकारबुद्ध्युत्पत्तिस्तस्माद्स्तिरूपाश्रयो द्रव्यम् । एतच्च पाकजरूपाद्युत्पत्तौ ये द्रव्यविनाशं नेच्छन्ति । तन्मते न द्रव्यं प्रत्यभिज्ञाश्रयत्वेनोक्तम् । ये तु पाकजरूपाद्युत्पत्तौ पूर्वद्रव्यविनाशमपूर्वद्रव्यारम्भं चाभ्युपगच्छन्ति तन्मतेन द्रव्यभेदे पि जातेरेकत्वाज्जातिप्रत्यभिज्ञाश्रयेणोक्तम् । जातेश्चाधारो द्रव्यं ततो जातिमन्तरेण प्रत्यभिज्ञाया अभावाद् द्रव्यमन्तरेण जात्युपलम्भाभावाद् द्रव्यस्य सद्भावनिश्चयः । अन्वर्थमिति । अर्थान्विताद् द्रव्यव्यपदेशादेव रूपादिव्यतिरिक्तं द्रव्यं सिद्धमित्यर्थः । गुणसंद्राव इति । संद्रूयते संगम्यते आश्रीयते इति संद्रावः । समि युद्रुदुव इति घञ् । गुणानामाश्रयो द्रव्यमित्यर्थः । किमियतेति । यस्य गुणस्याभाव इत्यादिना गुरुणा सूत्रेणेत्यर्थः । द्विगुणा रज्जुरिति । विषयप्रदर्शनमात्रमेतत् । रज्जुशब्दात्तु षष्ठ्यन्तादवयवलक्षणे गुणेत्वतल्प्रसङ्गः । कथंप्रसङ्ग इत्याह गुणशब्दोयमिति । क्वचित्तु पाठः नैष

इत्युच्यते । यः सम्यगाचारं करोति । अस्ति संस्कारे वर्तते । तद्यथा । संस्कृतमन्नं गुणवदित्युच्यते । अथवा सर्वत्रैवायं गुणशब्दः समेषु अवयवेषु वर्तते । तद्यथा । द्विगुणमध्ययनं त्रिगुणमध्ययनमित्युच्यते । चर्चागुणान् क्रमगुणांश्चापेक्ष्य भवति । न संहितागुणांश्चर्चागुणांश्च । यद्येवं गुणवदन्नमिति गुणशब्दो नोपपद्यते । नह्यन्नस्य सूपादयो गुणाः समा भवन्ति । नावश्यं वर्ष्मतः परिमाणत एव वा साम्यं भवति । किं तर्हि । युक्तितोपि । आतश्च युक्तितः । यो हि मुद्गप्रस्थे लवणप्रस्थं प्रक्षिपेत् । नादो युक्तं स्यात् । यदि तावददेरन्नं नादोऽत्तव्यं स्यात् । अथानितेरन्नं नादो जग्ध्वा प्राण्यात् । शुक्लादिषु तर्हि वर्त्यभावाद् वृत्तिर्न प्राप्नोति । शुक्लत्वं शुक्लतेति । किं पुनः कारणं शुक्लादय एवोदाह्रियन्ते न पुनर्वृक्षादयोपि । वृक्षत्वं वृक्षतेति । अस्त्यत्र विशेषः । उभयवचना ह्येते द्रव्यं चाहुर्गुणं च । यतो द्रव्यवचनास्ततो वृत्तिर्भविष्यति । इमेपि तर्हि उभयवचनाः । कथम् । आरभ्यते मतुब्लोपः गुणवचनेभ्यो मतुपो लुग्भवतीति । यतो द्रव्यवचनास्ततो वृत्तिर्भविष्यति । डित्थादिषु तर्हि वर्त्यभावाद् वृत्तिर्न प्राप्नोति ।

दोषो गुणशब्दोयमिति । तत्रायमर्थः । यतोयं गुणशब्दो बह्वर्थः ततो यस्य गुणस्य भावादित्यस्मिन् न्यासेऽतिप्रसङ्गो न भवति शब्देन विशिष्टस्य गुणस्य शब्दप्रवृत्तिनिमित्तरूपस्योपादानात् । अथ वेति । पूर्वोक्तविषये सर्वस्मिन्नित्यर्थः । त्रिगुणमध्ययनमिति । पदक्रमसंहितालक्षणावयवत्रययोगात् । चर्चा गुणाः । पदविच्छेदगुणाः । पदक्रमाध्यायी द्विगुणमधीत इत्युच्यते । न संहितागुणांश्चेति । वेदान्तरसंहितां वेदान्तरपदानि वाधीयानो द्विगुणमधीत इति नोच्यते । अध्ययनक्रमभेदादेकस्याध्ययनस्य द्विगुणत्वाभावात् । यद्यपि क्रमपाठे पदावृत्त्याधिक्यं भवति । तथापि युक्तितः साम्योपपत्तिः । गुणवानयं देश इत्यत्रापि गोसस्यादयो युक्तितः समाः देशावयवत्वाद् गुणा उच्यन्ते । गवादीनां देशावयवत्वमुपचरितं गुणभूता वयमित्यत्रापि गृहाद्यवयवसदृशात्मनिर्देशः गुणवानयं ब्राह्मणइत्यादावपि ब्राह्मणादिशब्दार्थगुणसमुदायैकदेशाचारवाची गुणशब्दः युक्तितश्चाचारस्य साम्यम् । यद्येवमिति । यथा द्विगुणा रज्जुरित्यादौ प्रमाणतोऽवयवस्य साम्यं न तथात्रेति प्रश्नः । युक्तित इति । अर्थक्रियायां यद्योग्यं तत्समामित्यर्थः । यदि तावदिति । युक्तितः साम्याभावे अन्नमेव तन्न स्यात् कुतः पुनस्तस्य गुणवत्त्वमित्यर्थः । तदेवं षष्ठीसमर्थादगुणइत्युच्यमानेऽतिप्रसङ्गाद्यस्य गुणस्य भावादित्याश्रयितव्यम् । अत्राप्यव्याप्तिं चोदयति शुक्लादिष्विति । पटस्य शुक्ल इति व्यतिरेकदर्शनाद्गुणमात्रवचनाः शुक्लादयः पटस्य शुक्लत्वमित्यादौ गुण एव त्वतलादिप्रत्ययो दृश्यते । न च गुणे वर्त्तमानानां तेषां गुणएव प्रवृत्तिनिमित्तमिति मत्वा प्रश्नः । गुणसमवायिनि तु सामान्ये स्यात् प्रत्ययः किंतु पटस्य शुक्लत्वमिति पटेन संबन्धाभावप्रसङ्गः । वर्त्यभावादिति । वर्त्तनं वर्त्तो वृत्तिरित्यर्थः । वर्त्तोऽस्मिन्नस्तीति वर्त्तीप्रत्ययार्थः प्रकृत्यर्थव्यतिरिक्तप्रत्ययार्थाभावादित्यर्थः ।

डित्थत्वं डित्थता । डाम्भिट्टता डाम्भिट्टत्वमिति । तत्रापि कश्चित् प्राथमकल्पिकः डित्थो डाम्भिट्टश्चेति । तेन कृतां क्रियां गुणं वा यः कश्चित्करोति स उच्यते डित्थत्वं तदेतद् डाम्भिट्टत्वं त एतदेवं डित्थाः कुर्वन्ति । एवं डाम्भिट्टाः कुर्वन्ति । यस्तर्हि प्राथमकल्पिको डित्थो डाम्भिट्टश्च तस्य वर्त्तभावाद् वृत्तिर्न प्राप्नोति । नैष दोषः । यथैव तस्य कार्थचित्कः प्रयोगः । एवं वृत्तिरपि भविष्यति । यद्वा सर्वे भावाः स्वेन भावेन भवन्ति स तेषां भावस्तदभिधाने किमेभिस्त्रिभिर्भावग्रहणैः क्रियते । एकेन शब्दः प्रतिनिर्दिश्यते द्वाभ्यामर्थः । यद्वा सर्वे शब्दाः स्वेनार्थेन भवन्ति स तेषामर्थ इति । तदभिधाने वा त्वतलौ भवत इति वक्तव्यम् । नैवमन्यत्र भवन्ति । नहि तेन रक्तं रागादित्यत्र शब्देन रक्ते प्र-

---

न पुनर्वृक्षादय इति । ते पि जातिमात्रवचनास्ततो जातौ प्रत्ययाप्रसङ्गः । द्रव्यं चाहुरिति । विशिष्टजातियुक्तमित्यर्थः । गुणे चेति । जातिलक्षणम् । यतो द्रव्यवचना इति । यस्माद्द्रव्यवचनास्तस्माज्जातौ प्रवृत्तिनिमित्ते प्रत्ययः । आरभ्यते मतुब्लोप इति । वृक्षादयो जातितद्वतोरभेदविवक्षायां द्रव्यमाहुः । नहि यथा पटस्य शुक्ल इति व्यतिरेको दृश्यते तथा धवस्य वृक्ष इति । तत्र गुणद्रव्योर्व्यतिरेकदर्शनान्मतुब्श्रवणनिवृत्त्यर्थो लुगारम्भः । डित्थादिष्विति । डित्थादयो यदृच्छाशब्दा अर्थगतं न किं चित्प्रवृत्तिनिमित्तमपेक्षन्ते पुरुषेच्छावशेन प्रवर्त्तनात् । तेन कृतार्थमिति । डित्थसहचरितगुणक्रियादर्शनादन्यत्राप्युपचारात्प्रवर्त्तमानस्य डित्थशब्दस्य गुणक्रिये एव प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः । कार्थचित्कइति । विनयादिषु कथंचिच्छब्दस्य पाठात्स्वार्थेठक्प्रत्यय । शब्दस्वरूपमर्थमध्यस्यायं डित्थ इति संज्ञासंज्ञिसंबन्धः क्रियते । ततः शब्दस्वरूपासङ्गाद्यथा डित्थशब्दस्यार्थे प्रयोगस्तथैव शब्दस्वरूपेर्थेध्यस्ते प्रत्ययः । अन्ये तूत्पत्तिप्रभृत्या विनाशात्कौमाराद्यवस्थाभेदभिन्नद्रव्यसमवायिनीं जातिमिच्छन्ति । यद्दर्शनादवस्थान्तरेपि स एवायं डित्थ इति प्रत्यभिज्ञाप्रत्यय उत्पद्यते तस्यां प्रत्ययः । यद्वेति । पूर्वत्र लक्षणे जातिगुणद्रव्यलक्षणार्थाभिधायिभ्यो गवादिभ्यः शब्दस्वरूपगुणसामान्यादिषु प्रत्ययः । इह तु शब्दाभिधायिभ्यः पूर्वोक्तेष्वेवार्थेष्विति प्रकृत्यर्थभेदेपि प्रधानप्रत्ययार्थाभेदापेक्षो विकल्पः । किमेभिरिति । भावशब्दत्रयस्यार्थभेदं पृच्छति एकेनेति । भवन्तीति भावाः शब्दाः । भवतेश्चेति वक्तव्यमिति कर्त्तरि णः । द्वाभ्यामिति । स च द्विविधो वाच्यप्रवृत्तिनिमित्तरूपोऽत्र तु करणसाधनो घञ् तत्र शुक्लस्य-भावः शुक्लत्वमिति शुक्लशब्दस्य गुणे वर्त्तमानस्य भावो गुणसमवायिसामान्यं तस्माद्धि निमित्ताच्छुक्लशब्दः स्वस्मिन्नर्थे गुणलक्षणे भवति प्रवर्त्तत इत्यर्थः । द्रव्ये तु वर्त्तमानस्य शुक्लशब्दस्य गुणो भावस्तथा गोशब्दस्य द्रव्ये वर्त्तमानस्य जातिर्भावो राजपुरुषशब्दस्य संबन्ध इत्यादि बोद्धव्यम । स्वेनार्थेनेति । शब्दानां स्वार्थो वाच्यस्तेन भवन्ति । तत्र वाचकत्वेन प्रवर्त्तन्तइत्यर्थः । वाच्यार्थः शब्दभवने करणत्वेन विवक्षितोर्थप्रत्यायनाय शब्दप्रयोगाद्भवत्यर्थस्य करणत्वम् । तेषामर्थ इति । यत्तदोर्नित्यमभिसंबन्धादित्यपेक्षते । यस्मात्प्रवृत्तिनिमित्तात् स्वेनार्थेन प्रयुज्यन्ते सोर्थस्तेषां प्रवृ-

सया उत्पद्यन्ते शब्दे असंभवादर्थेन रक्तप्रत्ययो भविष्यन्ति। तत्तह्यन्यतरत्कर्त्तव्यम्। सूत्रं च भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं तस्य भाव इत्यभिप्रायादिष्वतिप्रसङ्ग इति। उक्तं वा *। किमुक्तम्। अनभिधानादिति। अनभिधानादभिप्रायादिषूत्पत्तिर्न भविष्यति। त्वतलभ्यां नञ्समासः पूर्वविप्रतिषिद्धं त्वतलोः स्वरसिद्ध्यर्थम् *। त्वतलभ्यां नञ्समासो भवति पूर्वविप्रतिषेधेन। किं प्रयोजनम्। त्वतलोः स्वरसिद्ध्यर्थम्। त्वतलोः स्वरसिद्धिर्यथा स्यात्। त्वतलोरवकाशः भावस्य वचनं प्रतिषेधस्यावचनम्। ब्राह्मणत्वम्। ब्राह्मणता। नञ्समासस्यावकाशः प्रतिषेधस्य वचनं भावस्यावचनम्। अब्राह्मणः अवृषलः। उभयवचने उभयं प्राप्नोति। अब्राह्मणत्वम्। अब्राह्मणता। नञ्समासो भवति पूर्वविप्रतिषेधेन। स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। नात्र त्वतलौ प्राप्नुतः। किं कारणम्। असामर्थ्यात्। कथमसामर्थ्यम्। सापेक्षमसमर्थं भवतीति। यावता ब्राह्मणशब्दः प्रतिषेधमपेक्षते। नञ्समासोऽपि तर्हि न प्राप्नोति। किं कारणम्। असामर्थ्यादेव। कथमसामर्थ्यम्। सापेक्षमसमर्थं भवतीति। यावता

त्तिनिमित्ततया संबन्धीत्यर्थः। एतेन प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः संबन्धो दर्शितः। नैवमन्यत्रेति। अन्यत्र शब्दार्थसंबन्धी प्रत्ययार्थो निर्दिश्यते। न तु शब्दसंबन्धीत्यर्थः। अत्रोत्तरं शब्देऽसंभवादिति। शब्दसंबन्धित्वं प्रत्ययार्थस्य नोपपद्यते। कषायादिशब्देन रागाद्यसंबन्धादतः शब्दार्थसंबन्धित्वं प्रत्ययार्थस्याश्रीयते। इह तु शब्दस्य तदर्थस्यैव भावसंबन्धसंभवात्तद्वाचिनी कामचारात् प्रकृतिराश्रीयते। तथा हि शुक्लस्य द्रव्यस्य गुणो भावस्तद्वशाद्धि शुक्लं द्रव्यं भवति। गोत्वसंबन्धाच्च गौर्द्रव्यम्। एवं शुक्लशब्दस्यापि द्रव्ये वर्त्तमानस्य गुणो भावः। तद्वशात्तस्य द्रव्ये प्रवर्त्तनात्। गोत्ववशाच्च गोशब्दस्येत्येवं सर्वत्रावसेयम्। नानात्वं यौगपद्यमित्यादौ पूर्वत्र लक्षणे नानाभूतार्थाभिधायिनो युगपद्भूतार्थाभिधायिनश्च द्रव्यधर्मे असहभावे युगपद्भावे च प्रत्यय उत्तरत्र तु शब्दाभिधायिन्यां पूर्वोक्त एव भावे प्रत्ययः। तत्तर्ह्यन्यतरदिति। यस्य गुणस्य भावादिति वा। यद्वा सर्वे भावा इति वेत्यर्थः। अनभिधानादिति। न हि गोत्वमश्वत्वमित्याद्युक्तेऽभिप्रायाद्यवगम्यते। किं तु जात्यादीत्यर्थः। तत्र भवत्यनेनेति करणसाधनेन घञन्तेन भावशब्देन जात्यादिके उच्यमाने वाच्यसंबन्धिनि शब्दसम्बन्धिनि च पूर्वोक्तन्यायाद्द्रव्यादिवाचिनः शब्दाभिधायिनो वा शुक्लादेस्त्वतलादय इति स्थितम्। त्वतलभ्यामिति। न ब्राह्मणस्य भाव इति युगपद्भावनञर्थसंबन्धविवक्षायां यदि परत्वात्त्वतलोः कृतयोर्नञ्समासः स्यात्तदाव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वं प्रसज्येत। नञ्समासात्तु त्वप्रत्यये प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तं पदं भवति। तलि तु लित्स्वरेण मध्योदात्तमिति तदर्थं पूर्वविप्रतिषेध आश्रीयते। यावता ब्राह्मणशब्द इति। प्रत्ययार्थस्याप्राधान्याद् ब्राह्मणार्थस्य नञर्थापेक्षत्वादसामर्थ्यादप्रधानस्य सापेक्षत्वे सति ऋद्धस्य राजपुरुष इत्यादाविव वृत्त्यभावात्त्वतलोप्रसङ्गः। प्रधानमत्रेति। उत्तर-

ब्राह्मणशब्दो भावमपेक्षते । प्रधानमत्र ब्राह्मणशब्दः भवति च प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समासः। इदं तर्हि प्रयोजनम्। नञ्समासादन्यो भाववचनः स्वरोत्तरपदवृद्ध्यर्थमिति वक्ष्यति । तत्र व्यवस्थार्थमिदं वक्तव्यम् । वा छन्दसि *। वा छन्दसि नञ्समासो वक्तव्यः । निर्वीर्यतां वै यजमान आशास्ते । अपशुतां गौः । अयोनित्वाय । अशिथिलत्वाय । अगौतामनपसताम् । भवेदिदं युक्तमुदाहरणम्। अयोनित्वाय अशिथिलत्वायेति । इदं त्वयुक्तम् । अपशुतामिति । नह्यसौ समासभावमाशास्ते । किं तर्हि । उत्तरपदाभावमाशास्ते न पशोर्भाव इति । नञ्समासादन्यो भाववचनः स्वरोत्तरपदवृद्ध्यर्थम् *। नञ्समासादन्यो भाववचनो भवति विप्रतिषेधेन । किं प्रयोजनम् । स्वरोत्तरपदवृद्ध्यर्थम् । स्वरार्थमुत्तरपदवृद्ध्यर्थं च। स्वरार्थं तावत्। अप्रथिमा। अम्रदिमा। उत्तरपदवृद्ध्यर्थम् । अशौक्यम् । अकार्ष्ण्यम् ॥

आ च त्वात् ॥ १२० ॥ किमर्थश्चकारः । अनुकर्षणार्थः । त्वतलावनुकृष्येते । नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रकृतौ त्वतलावनुकृष्येते । अत उत्तरं पठति । आ

पदार्थप्रधानत्वात्तत्पुरुषस्य । यथा राजपुरुषोऽभिरूप इति प्रधानस्य सापेक्षत्वेऽपि वृत्तिर्भवत्येव भावमपेक्षमाणस्यापि ब्राह्मणस्य नञ्समासो भवतीत्यर्थः । इदं तर्हीति । न्यायेनैव पूर्वं नञ्समासे सिद्धे त्वतलभ्यामिति वचनं नियमार्थम् । त्वतलोरेव कर्तव्ययोः पूर्वं नञ्समासो नान्यत्र भावप्रत्यय इत्यन्यो भावप्रत्ययः प्राग्भवति पश्चान्नञ्समासः । न्यायस्य नियमार्थेन वचनेन बाधात् । ततश्च सति शिष्टत्वादप्रथिमेत्यादौ नञ्स्वरो भवत्ययःशौक्ल्यमित्यादौ च नञः प्रकृत्यनेकदेशत्वादुत्तरपदवृद्धिः सिध्यति । यदि तु पूर्वं नञ्समासः स्यात् ततो न नञ्पूर्वादिति प्रतिषेधात् ष्यञोऽप्रसङ्गादशौक्ल्यमित्यादि न सिध्येत् । वा छन्दसीति । छन्दोविषये क्व चित् पूर्वं त्वतलौ ततो नञ्समासः क्व चित् तु विपर्ययः । अयोनित्वायेति । प्रत्ययस्य पश्चान्नञ्समासे नञ्स्वरो भवति । भवेदिदमिति । अत्र हि नञ्समासभावप्रत्यययोर्युगपद् प्राप्तिः । नह्यसौ समासभाव इति । समासशब्देन समासार्थो जात्यन्तरयुक्तं वस्तु उच्यते । तद्भावमसौ नाशास्ते । अपशुः पशुसदृशो भूयासमिति । किं तर्हि उत्तरपदार्थस्याभावमिति । उत्तरपदार्थस्य पशुत्वस्याभावमाशास्ते पशुर्मा भूवमिति। ततश्च पूर्वं भावप्रत्ययः पश्चान्नञ्समासो विनापि वा छन्दसीति वचनेन सिध्यति । न पशोर्भाव इति । भावस्य नञ् संबन्धात् पशोरसंबन्धात् ॥ ११९ ॥

आ च त्वात् ॥ वक्ष्यमाणैर्विशेषविहितैस्त्वतलौ बाधिषातां गुणवचनादिभ्यः कर्मणि च यथा स्यातामिति सूत्रम् । किमर्थश्चकार इति । वक्ष्यमाणाभिप्रायः । अथ त्वतलोरुत्तरत्राधिकारादेव सिद्धत्वात् सूत्रमेव कस्मान्नाक्षिप्तम् ।नैतदस्ति। गुणवचनादिभ्यः कर्मणि विधानार्थत्वादनुवृत्तेरपवादैरसंदिग्धैः संदिग्धतदर्थोपस्थानौ त्वतलौ बाधेयातामिति सूत्रमवश्यं कर्त्तव्यम् । किं चासत्यस्मिन् सूत्रे त्वतलोरुत्तरस्मिन्ननुवृत्ति-

च त्वादिति चकारकरणमपवादसमावेशार्थम् * । आ च त्वादिति चकारकरणं क्रियते । अपवादसमावेशार्थम् । इमनिच्प्रभृतिभिरपवादैः समावेशो यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । आ त्वादित्येवेमनिच्प्रभृतिभिरपवादैः समावेशो भविष्यति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । आत्वाद्याः प्रकृतयः ताभ्यश्च त्वतलौ यथा स्यातां यतश्चोच्यते । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आत्वादित्येव आत्वाद्याः प्रकृतयः ताभ्यस्त्वतलौ भविष्यतः यतश्चोच्येते । इदं तर्हि प्रयोजनम् । आ त्वाद्येऽर्थास्तत्र त्वतलौ यथा स्यातां यत्र चोच्येते । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आ त्वादित्येव आ त्वाद्येऽर्थास्तत्र त्वतलौ भविष्यतः । यत्र चोच्येते । इदं तर्हि प्रयोजनम् ।

दुर्ज्ञाना उत्तरेषां प्रत्ययनिर्देशान्निराकाङ्क्षत्वात्त्वतलोरपि पूर्वसूत्रेण प्रातिपदिकसामान्याद्भावे विधानादाकाङ्क्षाया अभावात् । अनुकर्षणार्थ इति । अन्यथाभिधेयानुपादानादवधिमात्रनिर्देशोऽनर्थकः स्यात् । प्रकृताविति । विधेयमन्तरेणावध्युपादानस्यानर्थक्यादेव साकाङ्क्षत्वात् प्रकृतौ त्वतलावपेक्षिष्येते इत्यर्थः । अपवादसमावेशार्थमिति । नञ्स्नञ्समावेशार्थमित्यर्थः । भाष्यकारस्तु न्यायव्युत्पादनाय वक्ष्यमाणापवादसमावेशार्थत्वमुपन्यस्य दूषयित्वा च नञ्स्नञ्समावेशार्थत्वं विवरिष्यते । इमनिच्प्रभृतिभिरिति । असति चकारे प्राक् त्वादर्थे त्वतलौ भवत इत्ययमेवार्थः स्यादिति कर्मण्येव गुणवचनादिभ्यस्त्वतलोर्विधिः स्यान्न त्वपवादेन समावेशः । चशब्दात्सोऽपि भवतीति भावः । नैतदस्तीति । आत्वाद्याः प्रकृतयस्ताभ्यस्त्वतलौ भवत इति विज्ञायमाने सूत्रार्थे सिद्धोऽपवादैः समावेशः । आत्वाद्याः प्रकृतय इति । गुणवचनब्राह्मणादिप्रकृतयः । ताभ्यश्चेति । कर्मणीति भावः । अनेन सूत्रार्थो व्याख्यातः । यतश्चोच्येते इति । अनेन चशब्दस्य प्रयोजनमाख्यायते । यतो विशेषप्रकृतेर्भावे पूर्वसूत्रेण प्रसक्ताविमनिजादिभिश्च बाधितौ ततोऽपि यथा स्यातामित्येवमर्थश्चशब्दोऽन्यथा कर्मणि त्वतलविधायकस्य सूत्रस्योपयोगात्त्वतलोरपवादैर्बाधः स्यात् । एतदपि नास्तीति । आत्वात्प्रकृतीः सर्वा अपेक्ष्य त्वतलौ विधीयमानावपवादविषये कर्मणि च भविष्यत इति नार्थश्चशब्देनेत्यर्थः । आत्वाद्येऽर्था इति । जातौ बहुवचनम् । कर्मण एकस्यैवार्थस्य वक्ष्यमाणत्वात् । अयमर्थो यद्यवधिमत्यः प्रकृतय आश्रीयन्ते तदापवादैः समावेशः सिध्यति प्रतिप्रसवार्थत्वादस्य सूत्रस्य । गुणवचनादिभ्यस्तु कर्मणि त्वतलोर्विधानं न सिध्यति । तस्मादवधिमदर्थपरिग्रहेण कर्मणि त्वतलौ सूत्रेण विधीयेते चकारेण तु भावे अपवादैः समावेश्येते । यत्र चोच्येते इति । भावे विशेषप्रकृतिभ्योऽपवादैः प्रसक्तबाधादित्यर्थः । एतदपीति । अर्थान् प्रकृतीश्चाविशेषेणावधिमत्त्वेनापेक्ष्य त्वतलविधानान्नार्थश्चकारेणेत्यर्थः । केचित्तु प्रातिपदिकसामान्यात्कर्मणि त्वतलाविच्छन्तो भाष्यमन्यथा व्याचक्षते । तत्त्वयुक्तम् । प्रकृतिविशेषसम्बन्धस्य कर्मार्थस्योपादानात् प्रकृत्यन्तरेण तस्य सम्बन्धायोग्यत्वात् । तस्माद् गुणवचनेत्यतः प्रभृति प्राक् त्वाद्याविशेषप्रकृतयस्ताभ्य एव च प्रकृतिभ्यः कर्मणि त्वतलौ भवतः । आपादपरिसमाप्तेर्भावकर्माधिकाराद् भावे तु प्राक्का-

आत्वाद्याः प्रकृतयस्ताभ्यश्च त्वतलौ यथा स्याताम् । यस्याश्च प्रकृतेरेतस्मिन् विशेषे ऽन्यः प्रत्यय उत्पाद्यते किं कृतं भवति स्त्रीपुंसाभ्यां त्वतलोरुपसंख्यानं चोदितं तन्न वक्तव्यं भवति ॥

न नञ्पूर्वात्तत्पुरुषादचतुरसंगतलवणवटयुधकतरसलसेभ्यः॥१२१॥ कस्यायं प्रतिषेधः । त्वतलोरित्याह । नैतदस्ति प्रयोजनम् । इष्येते नञ्पूर्वात्तत्पुरुषात्त्वतलौ । अब्राह्मणत्वं अब्राह्मणतेति । अत उत्तरं पठति । न नञ्पूर्वादित्युत्तरस्य प्रतिषेधः * । न नञ्पूर्वादित्युत्तरस्य भावप्रत्ययस्य प्रतिषेधः क्रियते । नैतदस्ति प्रयोजनम् । परिगणिताभ्यः प्रकृतिभ्य उत्तरो भावप्रत्ययो विधीयते । न च तत्र का चिन्नञ्पूर्वा प्रकृतिर्गृह्यते । तदन्तविधिना प्राप्नोति । ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते । यत्र तर्हि तदन्तविधिरस्ति पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यगिति । यद्येतावत्प्रयोजनं स्यात्तत्रैवायं ब्रूयात् । पत्यन्ताद्यग्भवति । नञ्पूर्वात्तत्पुरुषान्नेति ॥ एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः उत्तरो भावप्रत्ययो नञ्पूर्वाद्बहुव्रीहेर्भवतीति नेष्यते । त्वतलावेवेष्येते । अविद्यमानाः पृथवो ऽस्यापृथुः अपृथोभावः अपृथुत्वम् । अपृथुतेति । एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः उत्तरो भावप्रत्ययो

देतस्मात् सूत्रादूर्ध्वं याः प्रकृतयस्ताभ्यः । पूर्वसूत्रेण तु ङ्याप्प्रातिपदिकादिति सिद्धान्तः । यस्याश्चेति । प्रकृतिविशेषान्नञ्स्नञौ प्राग्भवनात्सर्वेष्वर्थेषु विधीयमानौ त्वतलोर्बाधकौ प्राप्नुत इति तद्विषये त्वतलौ प्राप्येते । प्राग्भवनादित्यवध्युपादानाच्च नञ्स्नञावपि भावे भवतोऽन्यथा प्राग्वतेरित्येव वक्तव्यं स्याद्वत्यर्थे हि नञ्स्नञ्भ्यां पुंवदिति लिङ्गान्न भाष्यम् ॥ १२० ॥

न नञ्पूर्वा ॥ कस्यायमिति । प्रतिषेध्यस्यानुपादानाद् अनन्तरयोश्च त्वतलोः प्रतिषेधस्यानिष्टत्वात्प्रश्नः । आचार्यदेशीय आह त्वतलोरिति । अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति मन्यते । उत्तरस्य प्रतिषेध इति । अधिकारादस्य सूत्रस्येति भावः । परिगणिताभ्य इति । पृथ्वादिप्रभृतिभ्यो गणे सूत्रे च पठिताभ्यः । यत्र तर्हीति । पत्यन्तोपलक्षणम् । हायनान्तयुवादिभ्योण् इगन्ताच्च लघुपूर्वाद् योपधाद् गुरुपोत्तमाद् वुञित्येतैः सूत्रैर्नञ्पूर्वात्तत्पुरुषादस्त्येव प्रसङ्गः । यद्येतावदिति । अत्र प्रदेशे प्रयोजनाभावात् पत्यन्तसूत्रस्य परतः प्रतिषेधो विधेयः स एवोत्तरत्रानुवर्त्तिष्यते । एवं तर्हीति । अत्र प्रदेशे प्रतिषेधाधिकारस्योपादानादिमनिजादीनामपि प्रतिषेधो विज्ञायते तत्र तदन्तविध्यभावात् प्रसङ्गाभावात् किं प्रतिषेधेन कृतश्चासौ नञ्पूर्वाद्बहुव्रीहेरन्यपूर्वाच्च तत्पुरुषात्प्रत्ययविधानं ज्ञापयतीति पूर्वः पक्षः । अनिष्टत्वेन तूत्तरम् । एवं तर्हीति । प्रसङ्गाभावात्प्रतिषेधो न वक्तव्यः कृतस्तु ज्ञापयति यत्रापि विषये उत्तरो भावप्रत्ययो न प्राप्नोति तत्रापि भवति न पृथोर्भाव इति । अत्र हि कृत्यर्थस्य नञर्थापेक्षत्वात्सापेक्षत्वादसामर्थ्यादिमनिज्न प्राप्नोतीति ज्ञापकाद् भवत्यप्रथिमेति । नञ्पूर्वस्य तत्पुरुषस्य प्रत्यासन्नात्तदर्थविग्रहवाक्यावस्थेति तद्विषयमेव ज्ञापनमाश्रीयते । त्वतलौ तु कृते नञ्समासे भवतो न तु सापेक्षादु-

ऽन्यपूर्वात्तत्पुरुषाद्भवतीति । नैवेष्यते त्वतलावेवेष्येते । परमः पृथुः परमपृथुः परमपृथोर्भावः परमपृथुत्वम् । परमपृथुता । एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः । उत्तरो भावप्रत्ययः सापेक्षाद्भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । नञ्समासादन्यो भाववचनः स्वरोत्तरपदवृद्ध्यर्थमित्युक्तं तदुपपन्नं भवति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति । सर्व एते तद्धिताः सापेक्षाद्भवन्तीति यदयं नञो गुणप्रतिषेधे संपाद्यर्हहितालमर्थस्तद्धिता इत्याह ।

पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा ॥ १२२ ॥ वावचनं किमर्थम् । वाक्यमपि यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रकृता महाविभाषा तया वाक्यमपि भविष्यति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । त्वतलावपि यथा स्याताम् । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आ च त्वादित्येतस्माद्यत्नात् त्वतलावपि भविष्यतः । अत उत्तरं पठति । पृथ्वादिभ्यो वावचनमण्समावेशार्थम् * । पृथ्वादिभ्यो वावचनं क्रियते । अण्समावेशो यथा स्यात् । पार्थवं प्रथिमा ॥

त्तरप्रत्ययविषयत्वाज् ज्ञापनस्य । यदयमिति । वत्सेभ्यो न हित इत्यादौ प्रतिषेधापेक्षणात्तद्धितानुत्पत्तौ नञः परस्य सम्पाद्याद्यर्थतद्धितान्तस्यान्तोदात्तविधानमनुपपन्नम् । तत्क्रियमाणं सामान्येन सर्वस्तद्धितो नञर्थापेक्षाद्भवतीति ज्ञापयति तदेवं सूत्रमेतत् प्रत्याख्यातम् । त्वतल्भ्यां नञ्समास इत्येतदिदानीं विध्यर्थं न नियमार्थम् । चतुरादिभ्यस्तु नञपेक्षेभ्योऽनभिधानात् ष्यञ् न भवति । कृते तु नञ्समासे ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वात् ष्यञि सत्याचतुर्यमित्यादि भवति । यथातथयथापुरयोः पर्यायेणेत्येतत् सूत्रं विवक्षाभेदेन रूपद्वयसिद्धिं मत्वा भाष्यकारेण प्रत्याख्यास्यते । यदा पूर्वं भावविवक्षा पश्चात्प्रतिषेधविवक्षा तदा अयाथातथ्यमयाथापुर्य्यमिति भवति । पूर्वं तु प्रतिषेधविवक्षायामायथातथ्यमायथापूर्यमिति भवति । न पत्युभाव इत्यत्र पतिशब्दः केवलं प्रातिपदिकं न पत्यन्तमिति यगभावे त्वतल्भ्यां नञ् इति वचनान्नञ्समासे कृते त्वतलौ भवतः । न पटोर्भावो न मनुष्यस्य भावो न द्विहायनस्य भाव इत्यादौ पूर्वोक्तज्ञापकान्नञर्थापेक्षत्वे ऽपि पूर्वं प्रत्ययः पश्चान्नञ्समासः । आपाटवममानुष्यकमद्वैहायनमिति । अशुचिशब्दात्तु तत्पुरुषादिगन्तादितीष्यत एवाण् आशौचमशौचमिति । नञः शुचीश्वरेति पूर्वपदस्य वा वृद्धिरुत्तरपदस्य नित्यम् । न शुक्लस्य भाव इत्यादौ सापेक्षात् ष्यञुत्पत्तौ चाशौक्ल्यमित्यादि भवति । तदेवं सूत्रे ऽस्मिन् प्रत्याख्याते लक्ष्यदर्शनवशात् क्व चिद्भावनिषेधयोर्युगपद्विवक्षायां ज्ञापकान्नञर्थापेक्षत्वे ऽपि पूर्वं यथाप्राप्तं भावप्रत्ययः पश्चान्नञ्समासः । त्वतलौ तु कृते नञ् समासे, क्व चित् पूर्वं भावविवक्षा क्व चित् पूर्वं निषेधविवक्षा ॥ १२५ ॥

पृथ्वादि ॥ वावचनमिति । वक्ष्यमाणाभिप्रायः । आचार्यदेशीयः परिहरति वाक्यमपीति । अण्समावेशार्थमिति । यत्रोत्सर्गापवादौ विभाषा तत्रापवादेन मुक्ते उत्सर्गो न प्रवर्त्तते । वाक्यानुज्ञानार्थत्वाद्विभाषायाः । लिङ्गं च पारमेष्ठ्ये षष्ठ्या वा पीलाया वेत्यादिषु विकल्पवचनमस्यार्थस्येत्यण्समावेशार्थमिदं वावचनम् ॥१२२॥

गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च ॥ १२४ ॥ ब्राह्मणादिषु चातुर्वर्ण्यादीनामुपसंख्यानम् * । ब्राह्मणादिषु चातुर्वर्ण्यादीनामुपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । चातुर्वर्ण्यम् । चातुर्वैद्यम् । चातुराश्रम्यम् । अर्हतो नुम्च * अर्हतो नुम्च ष्यञ्च वक्तव्यः । अर्हतो भावः । आर्हन्त्यम् । आर्हन्ती ॥

स्तेनाद्यन्नलोपश्च ॥ १२५ किमिदं नलोपे वर्णग्रहणमाहोस्वित् संघातग्रहणम् । किं चातः । यदि वर्णग्रहणं स्तेयं नलोपे कृते अयादेशः प्राप्नोति । अथ संघातग्रहणम् । अन्त्यस्य लोपः कस्मान्न भवति । सिद्धोन्त्यलोपो यस्येत्येव । तत्रारम्भसामर्थ्यात्सर्वस्य भविष्यति ॥

हायनान्तयुवादिभ्योऽण् ॥ १३० ॥ अण्प्रकरणे श्रोत्रियस्य यलोपश्च * । अण्प्रकरणे श्रोत्रियस्योपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । यलोपश्च वक्तव्यः । श्रोत्रियस्य भावः श्रौत्रम् ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये पञ्चमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाणुभ्यः ॥ ४ ॥ तिलादिभ्यः खञ्च * । तिलादिभ्यः खञ्चेति वक्तव्यम् । तिल्यम् । तैलीनम् । किमर्थमिदमुच्यते । न यता मुक्ते धान्यानां भवने क्षेत्रे खञित्येव सिद्धम् । न सिध्यति । किं कारणम् । उमाभङ्गयोरधान्यत्वात् * । धान्यानां भवने क्षेत्रे खञित्युच्यते । न चोमाभङ्गे

गुण ॥ चातुर्वर्ण्यादीनामिति । प्रत्ययान्तोच्चारणं भावकर्मसम्बन्धनिवृत्त्यर्थमिति स्वार्थ एव ष्यञ् भवति । चत्वारो वर्णाश्चातुर्वर्ण्यम् । चतुर्वेदमेव चातुर्वैद्यम् । अथ वा चतस्रो विद्या अधीते विद्यालक्षणकल्पसूत्रान्तादकल्पादेरिति ठकः सर्वसादेर्द्विगोश्च ल इति लुक् । चतुर्विद्य एव चातुर्वैद्यमनुशतिकादेराकृतिगणत्वादुभयपदवृद्धिः । अर्हतो नुम् चेति । अर्ह प्रशंसायामिति शत्रन्तोऽर्हच्छब्दः पूजाद्यर्थाभिधायी । आर्हन्तीति । षित्वकरणात् स्त्रियामपि ष्यञन्तः प्रयोगः । तथा चौचिती मैत्रीत्यादि प्रयुज्यते ॥ १२४ ॥

स्तेना ॥ अयादेशः प्राप्नोतीति । यस्येत्यकारलोपस्य पूर्वविधौ स्थानिवद्भावात् । अथेति । नानार्थकेऽलोन्त्यविधिरित्येषा परिभाषा प्रयोजनाभावान्नाद्दृता । आरम्भसामर्थ्यादिति । अलोन्त्यस्येत्युपसंहारो बाध्यत इत्यर्थः ॥ १२५ ॥

हायनान्त ॥ यलोपश्चेति । यदा छन्दसः श्रोत्रभावो घंश्च प्रत्यय इति पक्षस्तदा घस्य लोपो यदा तु वाक्यार्थे पदवचनमिति दर्शनं तदा घशब्देन इयेतिरूपं लक्ष्यते । क्व चित्तु यलोपश्चेति पाठः ॥ १३० ॥

इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे पञ्चमाध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ।

विभाषा ॥ न यतामुक्त इति । महाविभाषया वाक्ये सिद्धे विभाषाग्रहणमुत्सर्गप्राप्त्यर्थमेवेति भावः । उमाभङ्गयोरिति । निमित्ताभावात्ताभ्यां खञोऽप्राप्तिः । विभा

धान्ये। चमेषु यत्पठ्यते तद्धान्यम्। न चैते तत्र पठ्येते। तर्हि खञ्ग्रहणं कर्त्तव्यम्। न कर्त्तव्यम्। प्रकृतमनुवर्त्तते। क्व प्रकृतम्। धान्यानां भवने क्षेत्रे खञिति। यदेतदनुवर्त्तते। व्रीहिशाल्योर्ढग्, यवयवकषष्टिकाद्यदिति खञ्चेति खञपि प्राप्नोति। सम्बन्धमनुवर्त्तिष्यते धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ् व्रीहिशाल्योर्ढग्भवति। धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ्। यवयवकषष्टिकाद्यद्भवति। धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ्भवति। विभाषातिलमाषोमाभङ्गाणुभ्यः। भवने क्षेत्रे खञ्ग्रहणमनुवर्त्तते। धान्यानामिति निवृत्तम्। अथ वा मण्डूकप्लुतयोधिकाराः। यथा मण्डूका उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गच्छन्ति तद्वदधिकाराः। अथ वा अन्यवचनाच्चकाराकरणात् प्रकृतस्यापवादो विज्ञास्यते। यथोत्सर्गेण प्रसक्तस्यापवादः। अन्यस्य प्रत्ययस्य वचनाच्चकारस्य चानुकर्षणार्थस्याकरणात्प्रकृतस्य खञः ठग्यतौ बाधकौ भविष्यतः। यथोत्सर्गेण प्रसक्तस्यापवादो बाधको भवति। अथ वा एतज्ज्ञापयति अनुवर्तन्ते नाम विधयो न चानुवर्तनादेव भवन्ति। किं तर्हि। यत्नाद्भवन्ति अथ वा यता मुक्ते धान्यानां भवने क्षेत्रे खञित्येव सिद्धम्। ननु चोक्तं न सिध्यति। किं कारणम्। उमाभङ्गयोरधान्यत्वादिति। नैष दोषः। धिनोतेर्धान्यम्। एते चापि धिनुतः अथ वा शणसप्तदशानि धान्यानि॥

षाग्रहणं तु तिलमाषाणुभ्य एव खञः प्राप्त्यर्थं स्यात्। चमेष्विति। यवाश्च मे माषाश्च मइति चमेशब्दस्य पुनःपुनरुच्चारणाच्चमेशब्देन तद्वन्तोऽनुवाका उच्यन्ते। अथ वा चमेशब्दस्य चमि ति यन्माकारान्तं तदनुकरणं चमिति। आगन्तुना चाकारेण चमशब्दो भवति। चमशब्दो विद्यते येष्वनुवाकेषु ते चमाः। अध्यायानुवाकयोर्लुगिति च्छस्य लुक्। सम्बन्धमनुवर्त्तिष्यत इति। धान्यग्रहणेन सम्बन्धमनुवर्त्स्यतइत्यर्थः। अथ वा सम्बध्यतइति सम्बन्धः धान्यग्रहणसम्बद्धमनुवर्त्तिष्यते इत्यर्थः। ततो धान्यसामान्यसम्बन्धं खञ्ग्रहणं व्रीह्यादिभिर्वाक्यविशेषैन सम्बध्यते। भवने क्षेत्र इत्येतत्तु प्रत्ययेनाभिधायकेन सम्बध्यते। अथ वेति। यत्रैवार्थित्वं तत्र वाधिकारः सम्बध्यन्ते नान्यत्रेत्यर्थः। यथोत्सर्गेणेति। उत्सर्गस्यान्यत्र चरितार्थत्वादपवादविषये प्रवृत्तिः सन्दिग्धेत्यसन्दिग्धेनापवादेनासौ बाध्यते। एवं खञ उत्तरार्थायामनुवृत्तौ नान्तरीयकोपस्थानसम्भवात्सन्दिग्धप्रवृत्तित्वादसन्दिग्धप्रवृत्तिभ्यां ढग्यद्भ्यां बाधः। धान्यानामित्यनेन प्राप्तस्य खञो ठग्यतावपवादौ न तु तत्रानुवृत्त्या सन्निहितस्येति साधर्म्यवैधर्म्यसम्भवाद्यथोत्सर्गेण प्रसक्तस्येत्युक्तम्। अथ वेति। विभाषाग्रहणमेव ज्ञापयति अनुवर्तमाना अप्यधिकारा यत्र यत्र यत्नो विभाषाग्रहणादिकस्तु तत्रैव भवन्ति नान्यत्रेति। अन्यथा विभाषाग्रहणमनर्थकं स्यात्। अनुवर्तनादेव खञः सिद्धत्वात्। धिनोतेरिति। योगरूढिरियम्। उमाभङ्गयोरपीति भावः। चमकेषु त्वधान्यान्यपि कानि चित्पठ्यन्ते धान्यान्यपि कानि चिन्न पठ्यन्ते। नहि तद्धान्यपरिगणनार्थमिति तत्रापाठादुमाभङ्गयोरधान्यत्वं न भवति। शणसप्तदशानीति धान्यपरिगणनार्था स्मृतिरियम्॥ ४॥

यथामुखसंमुखस्य दर्शनः खः ॥ ६ ॥ संमुखेति किं निपात्यते। संमुखेति समस्यान्तलोपः * । संमुखेति समस्यान्तलोपो निपात्यते। संमुखस्य दर्शनः संमुखीनः ॥

अनुपदसर्वान्नायानयंबद्धाभक्षयतिनेयेषु ॥ ९ ॥ अयानयन्नेय इत्युच्यते। तत्र न ज्ञायते कः अयः कः अनय इति। अयः प्रदक्षिणम्। अनयः प्रसव्यम्। प्रदक्षिणप्रसव्यगामिनां शाराणां यस्मिन् परैः पदानामसमावेशः सोयानयः। अयानयं नेयः अयानयीनः शारः ॥

परोवरपरम्परपुत्रपौत्रमनुभवति ॥ १० ॥ परोवरेति किं निपात्यते। परोवरे परस्योत्ववचनम् * । परोवरेति परस्यौत्वं निपात्यते। यद्येवं परस्यौत्ववचनमिति प्राप्नोति। शकन्धुन्यायेन निर्देशः। अथ वा नैवं विज्ञायते परस्यौत्वं निपात्यतइति। कथं तर्हि परस्य शब्दरूपस्यादेरुत्वं निपात्यतइति। परांश्चावरांश्चानुभवति। परोवरीणः। अथ परम्परेति किं निपात्यते। परपरतराणां

यथामुख ॥ समस्यान्तलोप इति। सम मुख यत्रादर्शादौ प्रतिबिम्बाश्रये सति दृश्यते स संमुखीन इति। प्रयोगदर्शनान्निपातनमाश्रितम्। संशब्दस्य निपातस्यार्थसङ्गत्यभावादनाश्रयणम्। प्रत्ययसन्नियोगेनाकारलोपो निपात्यमानस्तदभावे न भवति। संमुखीनादर्शादिसादृश्याच्चान्योप्यभिमुखावस्थानः संमुखीन उच्यत इत्याहुः ॥ ५ ॥

अनुपद ॥ तत्र न ज्ञायतइति। अयनमय इति गमनमात्रमयशब्देनोच्यते। तत्र प्रतिषेधस्त्वनयशब्देनेति विरुद्धार्थाभिधानादयानयंनेय इत्यसमन्वयशङ्कया प्रश्नः। अयः प्रदक्षिणमिति। एकद्यूतकारापेक्षया शारस्य प्रदक्षिणंगमनमयो द्वितीयापेक्षया प्रसव्यं वामापरपर्यायं गमनमनयोरूढिवशादुच्यते। परैरिति। द्वितीयद्यूतकारसम्बन्धिभिः शारैः पदानां स्थानानां गृहापरपर्यायाणमनाक्रमणमनध्यासनमित्यर्थः। ससहायस्य शारस्य परैर्नाक्रम्यते पदम्। असहायस्तु शारेण परकीयेण बाध्यते इति ॥ द्यूतव्यवहारः। अयसहितोनय इत्युत्तरपदलोपी समासस्तत्पुरुषः। अथ वा अयश्चासावनयोऽयानय इत्येकदेशद्वारेण समुदायस्य कृताकृतादिवद् व्यपदेशात्समानाधिकरणसमासः। समाहारद्वन्द्वो वा। अयानयमिति। नयतेर्द्विकर्मकत्वादयानयमित्यप्रधानेऽपि कर्मणि द्वितीया। प्रधाने तु कृत्यप्रत्ययः। तत्र केचित् फलकशिरस्थस्यैव स्वशारवर्गमानेयस्यायानयीनमित्यभिधानमिच्छन्ति। यस्तु शार एकपार्श्व एव संचरति तत्र न भवति प्रत्ययो यो हि शारः पार्श्वात्पार्श्वान्तरमानीयते स एवायानयं नीयतेऽन्यस्त्वयमेव नीयतेऽनयमेव वा ॥ ६ ॥

परो ॥ परस्योत्ववचनमिति। परशब्दस्यान्तस्यौकारो निपात्यत इत्यर्थः। तत एङः पदान्तादतीति पूर्वैकादेशः। शकन्धुन्यायेनेति। शकन्ध्वादिषु पररूपं वक्तव्यमिति पररूपेण निर्देशः। परस्येति। अवरशब्दस्यादेरकारस्येत्यर्थः। तत्रादुगुणः तत्र केचित्सामान्येन निपातनमिच्छन्ति। तेन खप्रत्ययाभावे ऽपि प्रयोग उपपन्नो भवति

परम्परभावः॥ परपरतराणां परम्परभावो निपात्यते। परांश्च परतरांश्चानुभवति परम्परीणः॥

समांसमां विजायते॥ १२॥ इह समांसमीना गौः। सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति लुग्लुक् प्राप्नोति। समांसमां विजायते इति यलोपवचनादलुग्विज्ञानम् *। समांसमां विजायते इति यलोपवचनादलुग्विज्ञानं भविष्यति। यदयं यलोपं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो नात्र लुग्भवतीति। समांसमां विजायतइति। यलोपवचनादलुग्विज्ञानमिति चेदुत्तरपदस्य लुग्वचनम् * *। समांसमां विजायत इति यलोपवचनादलुग्विज्ञानमिति चेदुत्तरपदस्य लुग्वक्तव्यः। सिद्धं तु पूर्वपदस्य यलोपवचनात् *। सिद्धमेतत्। कथम्। पूर्वपदस्य यलोपो वक्तव्यः। अनुत्पत्तावुत्तरपदस्य वाचनम् *। अनुत्पत्तौ पूर्वपदस्य उत्तरपदस्य च यलोपो वा वक्तव्यः। समांसमां विजायते। समायां समायां विजायतइति॥

आगवीनः॥ १४॥ आगवीन इति किं निपात्यते। गोराङ्पूर्वादातस्य गोः प्रतिदानात्कारिणि खः *। गोराङ्पूर्वादातस्य गोः प्रतिदानात् कारिणि खो निपात्यते। आतस्य गोः प्रतिदानात्कर्मकारीति आगवीनः कर्मकरः॥

शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः॥ २०॥ किं यः शालायामधृष्टः स

पारोवर्यविदिति पारम्पर्यमविच्छिन्नमिति च। अन्ये तु परम्पराशब्दमव्युत्पन्नमाचक्षते। तस्मात्स्वार्थे ष्यञि पारम्पर्यमिति भवति। परोवर्यविदित्यस्यासाधुत्वमाहुः प्रत्ययसंनियोगेनैव निपातनस्य युक्तत्वं मन्यमानाः॥ १०॥

समाम्॥ विजायते प्रसूयत इत्यर्थः। तत्र समायांसमायामित्यस्मात्पदसमुदायात् प्रत्ययो वचनाद्भवति। तद्धितान्तत्वात् प्रातिपदिकत्वे सति तदवयवस्योत्तरपदवत् पूर्वपदे ऽपि सुपो लुक् प्राप्तो यलोपवचनान्न भवति। याटः सुब्भक्तत्वात्सुब्लुकैव यलोपे सिद्धे सूत्रे यलोपवचनं नियमार्थं यकारस्यैव लोपो भवति न तु सर्वस्य प्रत्ययस्येत्यर्थः। उत्तरपदस्य लुग्वचनमिति। यलोपनिपातनात् पूर्वपदवदुत्तरपदेपि लुङ् न प्राप्नोतीति भावः। सिद्धं त्विति। तेन पूर्वपद एव यलोपनिपातनादामः श्रवणं भवति। उत्तरपदे तु सुब्लुग् भवत्येवेत्यर्थः। अनुत्पत्ताविति। वाक्ये पूर्वोत्तरपदयोर्वा यलोपो वक्तव्यः। तेन द्वैरूप्यं भवति॥ १२॥

आगवीनः॥ किं निपात्यतइति। का प्रकृतिः कः प्रत्ययः कः प्रत्ययार्थ इति प्रश्नः। गोराङ्पूर्वादिति। यो गवा भृतः आ गोः प्रत्यर्पणात्कर्म करोति स आगवीन उच्यते। तत्र वृत्तिविषये गोशब्दो गोप्रत्यर्पणे वर्त्तते। तत्र आङ्गोशब्दयोराङ्मर्यादाभिविध्योरित्यव्ययीभावे ह्रस्वत्वे च कृते खो निपात्यते॥ १४॥

शालीनकौपीने॥ किं यः शालायामिति। अस्यां कल्पनायां शालाकूपशब्दयोर्मुख्यार्थत्वमाश्रितं भवतीति भावः। शालायामधृष्ट इति। अन्यत्र धृष्टः। कूप इति।

शालीनः। कूपे वा यदकार्यं तत्कौपीनम्। नेत्याह। उत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः। शालाप्रवेशनमर्हत्यधृष्टः स शालीनः। कूपावतरणमर्हत्यकार्यं तत्कौपीनम्॥

व्रातेन जीवति॥ २१॥ व्रातेन जीवतीत्युच्यते। किं व्रातं नाम। नानाजातीया अनियतवृत्तयः उत्सेधजीविनः संघाः व्राताः तेषां कर्म व्रातम्। व्रातकर्मणा जीवतीति व्रातीनः।

हैयङ्गवीनं संज्ञायाम्॥ २२॥ हैयङ्गवीनमिति किं निपात्यते। ह्योगोदोहस्य हियङ्ग्वादेशः निपात्यते संज्ञायां तस्य विकारे *। ह्योगोदोहस्य हियङ्ग्वादेशो निपात्यते, संज्ञायां तस्य विकार इत्येतस्मिन्नर्थे। ह्योगोदोहस्य विकारो हैयङ्गवीनं घृतम्। संज्ञायामिति किमर्थम्। ह्योगोदोहस्य विकार उदश्विदत्र मा भूदिति॥

पक्षात्तिः॥ २५॥ मूल इति वक्तव्यम्। पक्षस्य मूलं पक्षतिः। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। मूल इति वर्तते। क्व प्रकृतम्। तस्य पाकमूले पील्वादिकर्णादिभ्यः कुणब्जाहचाविति। यदि तदनुवर्तते। पाकेऽपि प्राप्नोति मूल इत्यनुवर्तते पाक इति निवृत्तम्। कथं पुनरेकयोगनिर्दिष्टयोरेकदेशोऽनुवर्त्तते एक-

---

लङ्घनादिकमित्यर्थः। उत्तरपदलोप इति। लोकप्रसिद्धार्थानुवादेन साधुत्वान्वाख्यानादधृष्टाकार्यमात्रे च शालीनकौपीनशब्दयोः प्रयोगादिति भावः। तत्र वृत्तिविषये शालाकूपशब्दौ तत्कर्मिकायां क्रियायां वर्तेते इति गम्यमानार्थत्वादप्रयोग एवोत्तरपदस्य लोपः। शालाप्रवेशनमिति। अन्यत्र प्रागल्भ्याभावादासितुमशक्यत्वाच्छालामेव प्रवेष्टुमर्हतीत्यर्थः। कूपावतरणमिति। यदकार्यं तत्प्रच्छादनीयत्वात् कूपावतरणमर्हतीत्यर्थः। अकार्ययोग्यत्वात्पुरुषलिङ्गमपि कौपीनमुच्यते। तत्साहचर्यात्तदाच्छादनमपि कौपीनम्। अथ वाऽकार्यशब्दे करोतिः क्रियासामान्यवचनः। तेनाद्रष्टव्यत्वाल्लज्जाहेतुदर्शनत्वात्पुरुषलिङ्गं कौपीनमस्पृश्यत्वाच्च तदाच्छादनम्॥ २०॥

व्रातेन॥ किं व्रातं नामेति। व्रातशब्दस्तावत्संघवचनः। तत्र यः संघेन जीवति तत्र व्रातीनशब्दो न प्रयुज्यते। व्रातकर्मणा जीवति तु प्रयुज्यते। व्रातकर्मणि च व्रातीयशब्देन भाव्यमिति प्रश्नः। नानाजातीयाइति। एकजातीयक्षत्रियादिसङ्घनिराकरणम्। अनियतवृत्तयइति। नियतवृत्त्याऽऽयुधजीविसंघनिषेधः। उत्सेधजीविनइति। उत्सेधः शरीरं तदायासेन भारवहनादिना जीवन्ति न तु बुद्धिविभवेनेत्यर्थः। व्रातानां कर्मेत्यत एव निपातनाच्छं बाधित्वाण् भवति। तेषामेवान्यतमो व्रातीन उच्यते। यस्त्वन्यस्तत्कर्मणा जीवति स नोच्यते॥ २१॥

हैयङ्गवीनम्॥ किं निपात्यत इति। प्रकृतिसंदेहात्प्रश्नः। ह्योगोदोहस्येति। ह्यस्शब्दस्य गोदोहशब्देन सुप्सुपेति समासः। दुह्यत इति दोहः क्षीरमुच्यते। ह्यस्शब्देन कालप्रत्यासत्तिः प्रतिपाद्यते। तेनाविकृतरूपं गन्धमेव घृतं हैयङ्गवीनमुच्यते इत्याहुः॥ २२॥

पक्षा॥ मूल इति वक्तव्यमिति। अन्यथाऽनिर्दिष्टार्थत्वात् स्वार्थे प्रत्ययप्रसङ्गः

देशो वा निवर्तते । एकयोगनिर्दिष्टानामप्येकदेशानुवृत्तिर्भवति । तद्यथा । संख्याव्ययादेर्ङीप् । दामहायनान्ताच्च । संख्यादेरित्यनुवर्तते अव्ययादेरिति निवृत्तम् ॥

विनञ्भ्यां नानाञौ न सह ॥ २७ ॥ इह नानेति सहार्थो गम्येत । द्वौ हि प्रतिषेधौ प्रकृतमर्थं गमयतः । न न सह सहैवेति । नैष दोषः । नायं प्रत्ययार्थः । किं तर्हि । प्रकृतिविशेषणमेतत् । विनञ् इत्येताभ्यामसहवाचिभ्यां नानाञौ भवतः । कस्मिन्नर्थे । स्वार्थ इति ॥

वेः शालच्छङ्कटचौ ॥ २८ ॥ कस्मिन्नर्थे शालजादयो भवन्ति । न सह इत्यनुवर्तते । भवेत्सिद्धम् । विशाले शृङ्गे विशङ्कटे शृङ्गे इति । इह खलु संगतोऽर्थो गम्यते संकटमिति । प्रकटमिति प्रगतार्थो गम्यते । उत्कटमिति उद्गतार्थो गम्यते । एवं तर्हि साधने शालजादयो भवन्ति । किं वक्तव्यमेतत् । नहि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । उपसर्गेभ्य इमे विधीयन्ते । उपसर्गाश्च पुनरेवमात्मका यत्र कश्चित् क्रियावाची शब्दः प्रयुज्यते तत्र क्रियाविशेषमाहुः । यत्र हि न प्रयुज्यते ससाधनां तत्र क्रियामाहुः तएते उपसर्गेभ्यो विधियमानाः ससाधनायां क्रियायां भविष्यन्ति । एवमपि भवेत्सिद्धं विशाले शृङ्गे इति । इदन्तु न सि-

---

कथं पुनरिति । एकस्मिन्नर्थे योगः संबन्धस्तेन निर्दिष्टयोः समुदायाभिधायिद्वन्द्वनिर्दिष्टयोरित्यर्थः । द्वन्द्वस्य तदर्थस्य चैकत्वादेकदेशानुवृत्तिर्न संभवतीति भावः । एकसूत्रनिर्दिष्टानां त्वेकदेशानुवृत्तिर्दृश्यते । एकयोगनिर्दिष्टानामपीति । अर्थाधिकारपक्षे ऽर्थस्यैकत्वाद्विच्छेदाभावान्न स्यादेकदेशानुवृत्तिः । शब्दाधिकारपक्षे तु यस्यैव शब्दस्य स्वरितत्वं प्रतिज्ञातं तत्सदृशशब्दान्तरसंनिधानं योगान्तरे प्रतीयते इति दोषाभावः ॥ २५ ॥

विनञ् ॥ सहार्थो गम्येतेति । नसहेतिं प्रत्ययार्थनिर्देशं मन्यते । प्रकृत्यर्थेन प्रत्ययार्थो विशेषणीयः । ततः प्रतिषेधस्य प्रतिषेधाद्विधिना भाव्यमिति भावः । नायमिति । लोकप्रसिद्धार्थानां शब्दानामिह साधुत्वाख्यानात् । लोके च नानाशब्दस्य पृथग्भावाभिधायित्वान्न सहेति प्रकृत्यर्थनिर्देशः । यद्येवं सहेत्येव प्रत्ययार्थो निर्देश्यः विनञोः प्रतिषेधार्थत्वाद् द्विगार्हभरथिक इत्यादौ विशब्दस्य गुणप्रतिषेधवृत्तित्वदर्शनात् । नैतदस्ति । क्रियावाचिनोपि विशब्दात्सहार्थे प्रत्ययो विज्ञायेत । विगतौ सहविकृतौ सहेति । इह तु विनादेवदत्तेन नानादेवदत्तेनेत्यस्य सत्वभूतस्याप्यर्थस्य व्यतिरेकहेतुत्वं भवति यथा मातुः स्मरतीतिं ॥ २७ ॥

वेः शा ॥ कस्मिन्नर्थे शालजादयइति । वक्ष्यमाणप्रत्ययापेक्षं बहुवचनमसहार्यस्य सर्वत्रासंभवादर्थानुपादानाच्च प्रश्नः । विशाले इति । नानादेशगमनादस्यत्रासहार्थत्वमिति भावः । किं वक्तव्यमिति । शब्दान्तरवाच्यक्रियाविशेषस्य द्योतका उपसर्गाः वाचका भावे द्योत्यार्थाभावादनर्थका एवेति भावः । ससाधनामिति । क्रियोपसर्जनं ससाधनमाहुरित्यर्थः । नियतविषयाः शब्दानां शक्तयो दृश्यन्ते यथा द्विदशा इत्यादौ कृत्वोर्थाद्यभिधानामिति भावः । उपसर्गेभ्य इति । अन्यत्रोपसर्गसंज्ञादर्शनाद्विषयान्तरे

ध्यति । विशालो विशङ्कटः । एतदपि सिद्धम् । कथम् । अकारो मत्वर्थीयः । विशाले अस्य स्तः विशालः । विशङ्कटे अस्य स्तः विशङ्कटः ॥

संप्रोदश्च कटच् ॥ २९ ॥ कटच्प्रकरणे अलाबूतिलोमाभ्यो रजस्युपसंख्यानम् ※ कटच्प्रकरणे अलाबूतिलोमाभ्यो रजस्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । अलाबूकटः । तिलकटः उमाकटः । भङ्गायाश्च * । भाङ्गायाश्चेतिं वक्तव्यम् । भङ्गाकटः । गोष्ठादयः स्थानादिषु पशुनामादिभ्यः ※ । गोष्ठजादयः प्रत्ययाः स्थानादिष्वर्थेषु पशुनामादिभ्यो वक्तव्याः । गोगोष्ठम् । अविगोष्ठम् । संघे कटज् वक्तव्यः । अविकटः । उष्ट्रकटः । विस्तारे पटच्च वक्तव्यः । अविपटः । उष्टपटः । द्वित्वे गोयुगच् । गोयुगच्शब्दश्च प्रत्ययो वक्तव्यः । उष्ट्रगोयुगम् । खरगोयुगम् । स्नेहने तैलच्शब्दश्च प्रत्ययो वक्तव्यः । इङ्गुदतैलम् । सर्षपतैलम् । संभवने क्षेत्र शाकटशब्दश्च प्रत्ययो वक्तव्यः । इक्षुशाकटम् । मूलशाकटम् । शाकिनशब्दश्च प्रत्ययो वक्तव्यः । इक्षुशाकिनम् । मूलशाकिनम् । उपमानाद्वा सिद्धम् ※ उपमानाद्वा सिद्धमेतत् । गवां स्थानं गोष्ठम् । यथा गवां तद्वदुष्ट्राणाम् । कटज् न वक्तव्य

ऽपि योग्यतामात्राश्रयं प्रादीनामिदमभिधानम् । विशाल इति । शृङ्गयोरेव विगमनक्रियाकर्तृत्वं न तु गोरिति भावः । विशाले अस्येति । मतुप्प्रत्ययस्तु गव्यनभिधानान्न भवति । विशालवानित्युक्ते ऽपि विशालगवयुक्तस्य गोष्ठादेरवगमो न तु गोरित्यर्थः । व्युत्पत्त्यनुसारेण चेदमुच्यते । गुणशब्दास्तु विशालादयः साधुत्वान्वाख्यानाय तु कंचिदुपायमाश्रित्य व्युत्पत्तिः क्रियते । यथाप्रतिलोमोऽनुलोम इति ॥ २८ ॥

संप्रोद ॥ अलाबूतिलोमाभङ्गाभ्य ओषधित्वादवयवे ऽलाबूशब्दादोरञित्यञि प्राप्ते तिलोमाशब्दाभ्यां घृतादित्वादन्तोदात्तत्वादनुदात्तादेश्चेत्यञि प्राप्ते भङ्गायास्तृणधान्यानां च द्व्यषामित्याद्युदात्तत्वादणि प्राप्ते रजसि कटज्विधिः । गोष्ठादय इति । प्रयोगस्थमन्वायिप्रत्ययरूपं निर्दिष्टम् । चकारस्तु स्वरार्थोनुबन्ध आसङ्क्तव्यः । तथा हि । समासाश्रयेण प्रत्ययाः प्रत्याख्यायन्ते । तत्र चित्स्वरसमासस्वरयोरभेदादेकफलत्वमारम्भप्रत्याख्यानयोरुपपद्यते । सर्वत्रादिशब्दः प्रकारे । गवां स्थानमिति । अस्येदमित्यत्रार्थे सर्वत्र गोरजादिप्रत्ययप्रसङ्गे यदिति यति प्राप्ते गोष्ठच्प्रत्ययः । अविकट इति । अवीनां समूह इत्याणि प्राप्ते कटच् । अवीनां विस्तार इत्यर्थे पटच् । अप्रसृते समूहे अविकटः प्रसृते त्वविपटः । उष्ट्रगोयुगमिति । द्वावुष्ट्रावित्यत्रार्थे गोयुगच्प्रत्ययः । अन्ये त्वाहुः । उष्ट्रस्य ग्रीवाबन्धने यानाङ्गे गोयुगच् प्रत्ययः । इङ्गुदतैलमिति । लघावन्त इत्याद्युदात्तत्वात्तस्य विकार इत्यण्प्राप्तः । सर्षपशब्दस्य सादीनां शाकानामित्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते परत्वादथ द्वितीयं प्रागीषादित्यनुवर्तमाने यान्तानां च गुर्वादीनामिति मध्योदात्तत्वं भवति । ततोनुदात्तत्वादिञ् प्राप्तः । इक्षुशाकटमिति । इक्षूणां भवनं क्षेत्रमित्यर्थे शाकटशाकिनौ । गवां स्थानमिति । गावस्तिष्ठन्ति यस्मिन्निति घञर्थे कविधानमिति कः । तत्र गोष्ठसाधर्म्यादुष्ट्रादिस्थानमपि गोष्ठशब्देनोच्यते ।

इति। यथा नानाद्रव्याणां संघातः कटः। एवमवयः संहता अविकटः। पटच्च न वक्तव्य इति। यथा पटः प्रस्तीर्णः। एवमवयः प्रस्तीर्णाः अविपटः। गोयुगच्शब्दश्च प्रत्ययो न वक्तव्य इति। गोयुगं गोयुगम्। यथा गोस्तद्वदुष्ट्रस्य उष्ट्रगोयुगम्। तैलशब्दश्च प्रत्ययो न वक्तव्य इति। प्रकृत्यन्तरं तैलशब्दो विकारे वर्तते एवं च कृत्वा तिलतैलमित्यपि सिद्धं भवति। शाकटशब्दश्च प्रत्ययो वक्तव्य एव। शाकिनशब्दश्च प्रत्ययो वक्तव्य एव।

इनच्पिटच्चिकचि च ॥ ३३ ॥ इनच्पिटच्काः चिकचिचिकादेशाश्च*। इनच्पिटच्काः प्रत्ययाः वक्तव्याः। चिकचिचिक इत्येते च प्रकृत्यादेशा वक्तव्याः। चिक्किनः। चिपिटः। चिक्कः। क्लिन्नस्य चिल्पिल्लश्चास्य चक्षुषी*। क्लिन्नस्य चिल्पिल् इत्येतौ प्रकृत्यादेशौ वक्तव्यौ लश्च प्रत्ययः अस्य चक्षुषी इत्यस्मिन्नर्थे। क्लिन्ने अस्य चक्षुषी चिल्लः। पिल्लः। चुल् च वक्तव्यः। चुल्लः। यद्यस्येत्युच्यते। चिल्ले चक्षुषी इति न सिध्यति। तस्मान्नार्थोऽस्य ग्रहणेन। कथं चिल्लः पिल्ल इति। अकारो मत्वर्थीयः। चिल्ले अस्य स्तः चिल्लः पिल्ले अस्य स्तः पिल्ल इति।

तत्र विशेषप्रतिपत्त्यर्थमुष्ट्रादीनामन्यतमेन विशेष्यते। मुख्यगोष्ठप्रतिपत्तये च गोभिरपि गोष्ठस्य विशेषणाद् गोगोष्ठमित्यपि भवति। नानाद्रव्याणामिति। रज्जुवीरणादीनामित्यर्थः। तत्साधर्म्यादन्योऽपि संघातः कटशब्दाभिधेयोऽविभिर्विशेषितोऽविकट इत्युच्यते। यथा पट इति। विस्तारसामान्यादन्योऽपि संघातः पटशब्दाभिधेयोऽविभिर्विशेष्यते। अविपट इति। गोयुगमिति। युगशब्देन द्वयमुच्यते ग्रीवाबन्धनं काष्ठञ्च। तत्र यानाङ्गे युगः पुंस्युक्त इति पुंस्त्वं प्रायिकं बोध्यम्। प्रकृत्यन्तरमिति। अव्युत्पन्नं विशिष्टस्नेहद्रव्यवाचीत्यर्थः। तिलतैलमित्यपीति। अपिशब्दात्तैलमपीत्यर्थः। यदि तु तैलच्प्रत्ययो विधीयते तदा विशेषविहितेन तैलचा तिलशब्दादञ् बाध्येत। ततश्च तैलमिति न सिध्येत्। यदा त्वव्युत्पन्न एव तैलशब्दो विकारविशेषवाची तदा तिलानां तैलमिति समासे कृते तिलतैलमिति भवति। तिलानां विकार इत्यत्राञि तैलमिति। उपमानाश्रयेणापि इङ्गुदितैलमित्यादि सिध्यति। तिलविकारो मुख्यं तैलं तत्सादृश्यादन्यदपि तैलमिङ्गुदादिभिर्विशेष्यते। गौणसंभवे च मुख्यतैलप्रतिपादनाय तिलैर्विशेषणात्तिलतैलमित्यपि भवतीति केचिदाहुः। व्युत्पत्त्युपाय एव तिलानां विकारस्तैलमिति रूढिशब्दश्चायं स्नेहद्रव्यवृत्तिः। तथा च सादृश्यानुकरणमन्तरेणेङ्गुदतैलादयः शब्दा प्रयुज्यन्ते। यथा प्रकृष्टो वीणायां प्रवीण इति व्युत्पत्तिमात्रं क्रियते कौशलं त्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तम्। तेन वीणायां प्रवीण इत्यपि भवति ॥ २९ ॥

इनच् ॥ सूत्रे तिशब्दस्य द्वावादेशौ प्रत्ययौ विहितावित्यादेशत्रयप्रत्ययत्रयविधानाय वार्त्तिकम्। तस्मान्नार्थ इति। क्लिन्नशब्दाच्चक्षुर्विशेषार्थाभिधायिनः स्वार्थे लो विधेयः। अकारो मत्वर्थीय इति। अर्श आदिषु स्वाङ्गाद्धीनादिति पाठात्। मतुप्त्वनभिधानान्न भवति ॥ ३३ ॥

प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः ॥३७॥ प्रमाणइतिकिमयं प्रत्ययार्थः प्रमाणे प्रत्ययार्थ इति । प्रमाणे इति नायं प्रत्ययार्थः । क्वतर्हि प्रत्यया भवन्ति । तद्वति । कुत एतत् अस्येत्यनुवर्तनात् । क्व प्रकृतम् । तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतजिति । प्रथमश्च द्वितीयश्च ऊर्ध्वमाने मतौ मम ॥ ऊरुद्वयसम् । ऊरुदघ्नम् । प्रमाणे लः॥*। प्रमाणे लो वक्तव्यः । शमो दिष्टिर्वितस्तिः । द्विगोर्नित्यं लो वक्तव्यः । द्विशमम् । त्रिशमम्। द्विदिष्टिः । त्रिदिष्टिः । द्विवितस्तिः । त्रिवितस्तिः । किमर्थमिदमुच्यते । संशये श्राविणं वक्ष्यति । तस्यायं पुरस्तादपकर्षः । डट् स्तोमे वक्तव्यः । पञ्चदशः स्तोमः । शच्छनोर्डिनिः । शच्छनोर्डिनिर्वक्तव्यः । त्रिंशिनो मासाः । पञ्चदशिनोर्द्धमासाः । विंशतेश्च ॥*। विंशतेश्चेति वक्तव्यम् । विंशिनोङ्गिरसः । प्रमाणपरिमाणाभ्यां संख्यायाश्चापि संशये मात्रज्वक्तव्यः । शममात्रम् । दिष्टिमात्रम् । कुडवमात्रम् । पञ्चमात्राः । दशमात्राः वत्वन्तात्स्वा-

---

प्रमाणे ॥ किमयमिति । सप्तमीनिर्दिष्टस्येह शास्त्रे प्रकृत्यर्थप्रत्ययार्थत्वदर्शनादुभयसम्भवाच्च प्रश्नः । अस्येत्यनुवर्तनादिति । नन्वेवमपि प्रमेयवाचिनः प्रमाणे प्रत्ययप्रसङ्गः । उदकं प्रमेयमस्योरोरिति । नैष दोषः । अनियतप्रमेयविषयत्वात् प्रमाणानामेकेन प्रमेयेण विशेषणे दुःसम्बन्धत्वात् प्रमेयस्य तु नियतप्रमाणप्रतिपादनाय ऊरुमात्रादयः शब्दा लोके प्रयुज्यमानाः साधुत्वेनान्वाख्यायन्ते । प्रथमश्चेति । यद्यायामवाच्येव प्रमाणशब्दः सूत्र उपात्तः । तदोर्ध्वमाने प्राप्तौ द्वयसज्दघ्नचौ प्रमाणादपकृष्य विधीयेते । अथ तु परिच्छेदमात्रं प्रमाणमिह गृह्यते । तदोर्ध्वमान एव यथा स्यातामिति नियमाय वचनम् । प्रमाणे ल इति । प्रमाणशब्दा लोके ये प्रसिद्धा दिष्टिहस्तादयस्तेभ्यः परस्य प्रत्ययस्य लुग् भवति । स च सम्भवान्मात्रच एव । इतरयोरूर्ध्वमान एव हि विधानम् । मात्रचस्त्वविशेषेण परिच्छेदकमात्रवाचिनः स्मरणात् । द्विगोर्नित्यमिति । तदन्तविध्यभावाल्लुगप्राप्तिः । किमर्थमिति । नित्यग्रहणम्प्रति प्रश्नः । नहि विकल्पः प्रकृत इति भावः । श्राविणमिति । श्रवणं श्रावः । स यस्यास्तीति श्रावी । मात्रच्प्रत्ययः । तस्य परत्वाच्छ्रवणे प्राप्ते नित्यग्रहणाद् बाधकबाधनार्थाल्लुगेव भवति । द्वौ शमौ प्रमाणमस्य स्यात् । न वा द्विशममिति प्रकरणादिवशाच्च निश्चयसंशयविषयप्रयोगावधारणम् । डट् स्तोम इति । अत्रायामस्य प्रमाणस्यासंभवात्परिच्छेदोपाधिकायाः संख्यायास्तोमे डट्प्रत्ययः । पञ्चदशमन्त्राः परिमाणमस्य स्तोमस्य पञ्चदशः । विंशिन इति । विंशतिशब्दात् संख्यामात्रवाचिनः संख्येये प्रमेये डिनिः । तिविंशतेर्डितीति तिलोपस्तस्य यस्येति चेत्यकारलोपे कर्तव्येऽसिद्धवदत्राभादित्यासिद्धत्वं न भवति । भाष्यकारवचनात्तस्य सिद्धत्वात् । तदस्य परिमाणं संख्यायाः संज्ञेत्यत्र स्तोमे डविधिः । पञ्चदशाद्यर्थमित्युक्तेपि स्त्रियां ङीबर्थमिह डड्विधीयते स्तोमसाहचर्याच्च स्त्रियां प्रयोगः सप्तदशी रात्रिरिति । तत्र तु डविधानं टाबर्थं यदि प्रयोगो दृश्यते । तददर्शनं तु प्रपञ्चार्थम् । डिनेः सामान्यविधानात्त्र शन्शतोर्डिनिः छन्दसि वक्तव्य इति वचनं प्रपञ्चार्थमेव । प्रमाणपरिमाणाभ्या-

र्थे द्वयसज्मात्रचौ बहुलम् ※। वत्वन्तात्स्वार्थे द्वयसज्मात्रचौ बहुलं वक्तव्यौ। तावदेव तावद्द्वयसम्। तावन्मात्रम्। यावदेव यावद्द्वयसम्। यावन्मात्रम्॥

यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप्॥ ३९॥ किमर्थं परिमाण इत्युच्यते। न प्रमाण इति वर्तते। एवं तर्हि सिद्धे सति यत्परिमाणग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः अन्यत् प्रमाणमन्यत्परिमाणमिति। डावतावर्थवैशेष्यान्निर्देशः पृथगुच्यते॥ नैतज्ज्ञापकसाध्यमन्यत्प्रमाणमन्यत्परिमाणमिति। उक्तोत्र विशेषः। मात्राद्यप्रतिघाताय। एवं च कृत्वा मात्रादीनां प्रतिघातो न भवति। भावः सिद्धश्च डावतोः। डावत्वन्ताच्च मात्रजादीनां भावः सिद्धो भवति। वतुप्प्रकरणे युष्मदस्मद्भ्यां छन्दसि सादृश्य उपसंख्यानम् ※। वतुप्प्रकरणे युष्मदस्मद्भ्यां छन्दसि सादृश्य उपसंख्यानं कर्तव्यम्। न त्वावामन्यो दिव्यो न पार्थिवो न जातो न जनिष्यते। त्वावतः पुरूवसो, यज्ञं विप्रस्य मावतः। त्वत्सदृशस्य मत्सदृशस्येति॥

मिति। रूढिशब्दौ भेदेनोपात्तौ। शममात्रमिति। शमः प्रमाणमस्य स्यान्न वा, दिष्टिः प्रमाणमस्य स्यान्न वा, कुडवं प्रमाणमस्य स्यान्न वेत्यत्रार्थे मात्रच्। पञ्चमात्रा इति। पञ्च स्युर्न वेति संशय्य मानार्थवाचिनः स्वार्थे प्रत्ययः। अथ वा वृत्तिविषये द्वेयकयोरित्यादिवत्संख्यामात्रवाचिनः षष्ठ्यर्थे प्रत्ययः। पञ्चत्वसंख्या प्रमाणमेषां स्यान्न वेति संशय्य पञ्चमात्राः। तावदेवेति। तत्परिमाणं यस्य धान्यादेः तत्तावद्धान्यादिक ततः स्वार्थे प्रत्ययः। उत्तरसूत्रे तु भावः सिद्धश्च डावतोरित्यर्थान्तरे वत्वन्तान्मात्रादिप्रतिपादनम्॥ ३७॥

यत्तदे॥ किमर्थमिति। प्रमाणपरिमाणशब्दयोरेकार्थत्वं मत्वा प्रश्नः। न प्रमाण इति वर्तत इति। काका नञः प्रयोगाद्वर्तत एवेत्यर्थः। अथ वाऽनेकार्थत्वान्निपातानां ननुशब्दस्यार्थे न शब्दो वर्तते। आचार्यदेशीय आह एवं तर्हीति। आचार्य आह डावताविति। पूर्वाचार्यप्रक्रियापेक्षो निर्देशः। इह तु वतुपं विहाय सर्वनाम्न इत्यारब्धं विहितम्। पूर्वाचार्यास्तु डावतुं विदधिरे। अर्थवैशेष्यादिति। विशिष्यत इति विशेषः विशेषस्य भावो वैशेष्यमर्थस्य वैशेष्यमर्थभेदस्तस्मात्परिमाणशब्दस्य पृथङ्निर्देशः क्रियते। उक्तोत्रेति। आयामस्तु प्रमाणं स्यात्परिमाणं तु सर्वत इति। मात्राद्यप्रतिघातायेति। यदि प्रमाण इत्यनुवृत्त्या प्रमाणोपाधिकेभ्यो यदादिभ्यो वतुब्विधीयते तदासौ विशेषविहितत्वात्सामान्यविहितान् मात्रादीन्बाधेत परिमाणग्रहणे तु सति भिन्नोपाधिविषयत्वाद्बाध्यबाधकभावाभाव। तेन तन्मात्रं यन्मात्रमित्यादि प्रमाणोपाधौ प्रकृत्यर्थे सिद्धं भवतीति। भावः सिद्धश्चेति। तत्परिमाणमस्य धान्यस्य तत्तावद्धान्यं राशीकृतं तावत्प्रमाणमस्य कुड्यादेस्तावन्मात्रम्। यादृग्राशीकृतस्य धान्यस्य दैर्घ्यं तादृगस्यापीत्यर्थः। एकविषयत्वे तु वतुपैवोक्तत्वाद्विशिष्टस्य प्रमेयस्य तदन्तान् मात्रादयो न स्युः। यस्य हि तावत्प्रमाणं तस्य तत् प्रमाणमिति तावच्छब्दस्यैव तत्रापि प्रयोगः स्यात्। सादृश्य इति। विषयनिर्देशोयं सदृशस्तु प्रत्ययार्थः॥ ३९॥

किमिदंभ्यां वो घः ॥ ४० ॥ केन विहितस्य किमिदंभ्यां वतुपो वो घत्वमुच्यते। एतदेव ज्ञापयति भवति किमिदंभ्यां वतुबिति। यदयं किमिदंभ्यामुत्तरस्य वतुपो वो घत्वं शास्ति। अथ वा योगविभागः करिष्यते। किमिदंभ्यां वतुब् भवति। ततो वो घ इति॥

किमः संख्यापरिमाणे डति च ॥ ४१ ॥ बहुष्विति वक्तव्यम्। इह मा भूत्। कियान्। कियन्तौ। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। किमित्येतत्परिप्रश्ने वर्तते। परिप्रश्नश्चानिर्ज्ञाते। अनिर्ज्ञातं च बहुषु। द्व्येकयोः पुनर्निर्ज्ञातं निर्ज्ञातत्वाद् द्व्येकयोः परिप्रश्नो न। परिप्रश्नाभावात् किमेव तावन्नास्ति कुतः प्रत्ययः॥

संख्याया अवयवे तयप्॥ ४२ ॥ इह कस्मान्न भवति बहवोवयवा अस्याः संख्याया इति। अवयवे या संख्येत्युच्यते। न च काचित्संख्यास्ति यस्या बहुशब्दोवयवः स्यात्। ननु चेयमस्ति। संख्येयेव। नैषा संख्या, संज्ञैषा। अवयवविधाने ऽवयविनि प्रत्ययः *। अवयवविधाने ऽवयाविनि प्रत्ययो

किमिदम् ॥ एतदेवेति। आदेशविधानान्यथानुपपत्त्या प्रत्ययोनुमीयते ॥ ४० ॥

किमः ॥ बहुष्विति वक्तव्यमिति। का संख्या परिमाणमस्य वर्गस्येति यदा वर्गावयवगतसंख्याविशेषविषयः प्रश्नस्तदा प्रत्ययः प्राप्नोति कति वर्ग इति। तदा पञ्चक इत्याद्युत्तरेण भाव्यम्। तस्मादत्र प्रत्ययनिवृत्तये बहुष्विति वक्तव्यमिति भावः। किमित्येतादिति। इहास्येत्यधिकाराद्यदीया संख्या पृच्छ्यते तत्रैव प्रत्ययेनोत्पत्तव्यम्। यदि वर्गावयवगतसंख्याविशेषप्रश्नस्तदावयवेष्वेव प्रत्ययेन भाव्यं न तु व्यवहितसंख्यासम्बन्धे वर्गे ततः कति गावोऽस्मिन्वर्ग इति भवति कति गावोयं वर्ग इति च संघसंघिनोरभेदविवक्षायाम्। कियानिति तु परिमाणोपाधौ प्रकृत्यर्थे प्रयुज्यते। संख्याप्रश्ने तु कियन्त इति बहुवचनान्तस्यैव प्रयोगः ॥ ४१ ॥

संख्याया ॥ बहवो वयवा इति। उत्सृष्टभेदस्य संख्यालक्षणस्यार्थस्यैकत्वादन्विशेषानवयवान्मत्वा प्रश्नः। अवयवे या संख्येति। अवयवे यः संख्यावाची शब्दो वर्तते तस्मादस्येत्यधिकारादवयविनि प्रत्ययो भवति। न च सामान्यविशेषयोरवयवावयविभावः सम्भवतीति भावः। बहुशब्द इति। बहुशब्दवाच्योर्थ इत्यर्थः। अथैव कल्प्यते बहव एकत्वगुणा अवयवा अस्या विंशतिसंख्यायास्तत्समुदायस्वरूपायाः सा बहुतयी विंशतिरिति। तथापि प्रत्ययार्थस्य प्रकृत्यर्थो विशेषणमव्यभिचारादनुपपन्नम्। संख्येत्येवेति। संख्याशब्दवाच्या संख्यावयविनीत्यर्थः। नैषा संख्येति। संख्याशब्देन संख्याविशेषो नाभिधीयत इत्यर्थः। संज्ञैषेति। एकत्वादीनां संख्यात्वजातियुक्तानां संख्येत्येषा संज्ञा। तत्र संख्याशब्दप्रतिपाद्यस्य सामान्यविशेषस्यावयवित्वासम्भव इत्युक्तमेतत्। बहुतयं यूथमित्येतदवयवावयविभेदविवक्षायां भवति। बहुतयं रूपमित्येताच्चित्रस्य रूपस्यावयवित्वविवक्षायां भवति। यदा तु रूपसामान्यं विवक्ष्यते शुक्लादिविशेषविषयं तदा सामान्यविशेषयोरवयवावयविभावाभावान्न भवति। अवयविनीति। स्वार्थे प्रत्ययो मा भूदित्येवमर्थमवयविनीति वक्तव्यम्। अवयवस्वा-

भवतीति वक्तव्यम्। इह मा भूत्। पञ्चावयवा दशावयवा इति। अथ वाऽवयावि-नीत्युच्यमाने ऽवयवस्वामिनि कस्मान्न भवति। पञ्च पश्वयवा देवदत्तस्येति। अवयवशब्दोयं गुणशब्दः। अस्येति च वर्तते। तेन यं प्रत्ययवो गुणस्तस्मिन्न-वयविनि प्रत्ययेन भवितव्यम्। कं च प्रत्ययवो गुणः। समुदायम्। यद्येवमव-यविनीत्यपि न वक्तव्यम्। अवयवे कस्मान्न भवति। अस्येति वर्तते॥

उभादुदात्तो नित्यम्॥ ४४॥ किमर्थमुदात्त इत्युच्यते। उदात्तो यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। प्रत्ययस्वरेणाप्येष स्वरः सिद्धः। न सिध्यति। चितोन्त उदात्तो भवतीति अन्तोदात्तत्वं प्रसज्येत। अथ उदात्त इत्युच्यमाने कुत एतदादेरुदात्तत्वं भविष्यति न पुनरन्तस्येति उदात्तवचनसामर्थ्याद् यस्या-प्राप्तः स्वरस्तस्य भविष्यति। कस्य चाप्राप्तः। आदेः। अन्तस्य पुनश्चित्स्व-रेणैव सिद्धम्॥

तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ताड्डः॥ ४५॥ इह कस्मान्न भवति। एकादश माषा अधिका अस्मिन् कार्षापणशतइति। अधिके समानजातौ। समानजातावधिक इष्यते अथेह कस्मान्न भवति। एकादश कार्षा-

---

मिनीति। अवयवाः सन्त्यस्येति व्युत्पत्त्या स्वामिनोप्यवयविशब्देनाभिधानात्तत्रापि प्रत्ययेन भाव्यमिति मत्वा प्रश्नः। अवयवशब्दोयमिति। सम्बन्धिशब्दान्नियत एव सम्बन्धिनि मत्वर्थीयो भवति। यथा पितृमानिति पुत्र एवाभिधीयते पुत्रवानिति-पितेव। तथेहाप्यवयविशब्देनावयवारब्ध एवोच्यते न तु स्वामीत्यर्थः। अस्येति च वर्तत इति। अत इनिठनावित्यत्र तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुबित्यतोऽस्येति वर्त्तते। सप्तम्यर्थे त्विनिठनोरभावः। सप्तम्यां च न तौ स्मृताविति वचनात्। अस्येति वर्त्तत इति। तदस्य संजातमित्यतः॥ ४२॥

उभा॥ उभयो मणिरित्यवयविनोऽवयवद्वित्वनिमित्तो व्यपदेशः। उभौ पीत-लोहितावयवौ यस्य स उभयः। उभये देवमनुष्या इति वर्गद्वयापेक्षमतिरोहितभे दानां वर्गिणामभिधानम्। किमर्थमिति। किमप्राप्तमादेरुदात्तत्वं विधातुमुदात्तव-चनमुतामन्त्रितस्वरबाधनार्थमन्तस्यैवोदात्तत्वं विधातुमिति प्रश्नः। उदात्त इति। आदेरिति भावः। स्थानिवद्भावात्पित्त्वादनुदात्तत्वं प्राप्तं बाधित्वा चित्स्वरेप्राप्तेआ-देरुदात्तत्वं विधीयते। प्रत्ययस्वरेणापीति। स्थानिवद्भावात्प्रत्ययत्वाच्चित्स्वरं पूर्व-पक्षवादित्वान्न पश्यति। सर्वदर्शित्वे पूर्वपक्षमेव न विदधीत। कुत एतदिति। स्वरा-न्तरबाधनार्थमन्तस्यैवोदात्तमास्त्विति मन्यते। हे उभयेत्यामन्त्रितायुदात्तत्वप्रसङ्गः। उदात्तेति। पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन् बाधन्ते इति चित्स्वरएवानेन बाध्यते। नामन्त्रितस्वरः॥ ४४॥

तदस्मिन्न॥ अधिके समानजातादिति। समाना या जातिस्तस्यां सत्यामधि-केषे वर्तमानात् प्रत्ययः। प्रकृतिप्रत्ययार्थयोस्तुल्यजातीयत्वे प्रत्यय इत्यर्थः। न्याय-

पणा अधिका अस्यां कार्षापणत्रिशतीति । इष्टं शतसहस्रयोः । शतसहस्रयोराधिक इष्यते । अथहैकादशं शतसहस्रमिति कस्याधिक्येन भवितव्यम् । यस्य संख्या तदाधिक्ये । डः कर्तव्यो मतो मम । यदि तावच्छतानि संख्यायन्ते शताधिक्ये भवितव्यम् । अथ सहस्राणि संख्यायन्ते सहस्राधिक्ये भवितव्यम् । डविधाने परिमाणशब्दानामाधिक्यस्याधिकरणाभावादनिर्देशः ॥ । डविधाने परिमाणशब्दानामाधिक्यस्याधिकरणाभावादनिर्देशः । अगमकोनिर्देशोऽनिर्देशः । नह्येकादशानां शतमधिकरणम् । सिद्धं तु पञ्चमीनिर्देशात् ॥ । सिद्धमेतत् । कथम् । पञ्चमीनिर्देशः कर्तव्यः । तदस्मादधिकमिति । स तर्हि पञ्चमीनिर्देशः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । यद्यपि तावद्वैषयिके व्यापके वाधिकरणे संभवो नास्ति । औपश्लेषिकमधिकरणं विज्ञास्यते । एकादश कार्षापणा उपाश्लिष्टा अस्मिञ्छते एकादशं शतम् ॥

शदन्तविंशतेश्च ॥ ४६ ॥ किमर्थं शद्ग्रहणेन्तग्रहणम् । शद्ग्रहणे ऽन्तग्रहणं प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेरधिकार्थम् । शद्ग्रहणे ऽन्तग्रहणं क्रियते प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणं भवतीति । इह न प्राप्नोति एकत्रिंशं शतम् । इष्यते चात्रापि स्यादिति । तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति । अन्तग्रहणमेवमर्थमिदमुच्यते । अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । संख्याग्रहणं

प्राप्त एवायमर्थउक्तः । तथा ह्येकादशाधिका अस्मिन् गोशत इति वाक्ये शतविशेषणत्वेनाप्युपात्ता गावः सन्निधानात् प्रकृत्यर्थमपि विशिंषन्ति । एवं वृत्तावपि एकादशं गोशतमित्युक्ते गावः प्रकृतर्थतया प्रतीयन्ते । शब्दान्तरप्रयोगमन्तरेणाधिकाधिकिभावस्तुल्यजातिविषय एव प्रसिद्धः । न च वृत्तौ भिन्नजातीयसंख्येयवाचिना शब्देन प्रकृत्यर्थौ विशेष्टुंशक्यते । सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणं नेति न्यायात् । तस्य संख्येति । शतानां सहस्रं शतसहस्रमिति व्युत्पत्तिः क्रियते सहस्राणां शतं शतसहस्रमिति च । संख्याया अल्पीयस्या इति द्वन्द्वे च स्मरणाच्छतस्य पूर्वनिपातः । तत्र शतानां सहस्रमिति शतानि संख्यायन्त इति तान्येव प्रकृत्यर्थतया विज्ञायन्ते । एकादशशतान्यधिकान्यस्मिन्शतसहस्रे तदेकादशशतसहस्रमिति । शतसहस्राणां शतं शतसहस्रमिति तु सहस्राणां संख्येयत्वात्तेषामेव प्रकृत्यर्थत्वम् । एकादशसहस्राण्यधिकान्यस्मिन्नेकादशमिति प्रकारणादिवशाच्छतानां सहस्राणां वा संख्येयत्वावसायः । यस्य संख्या तदाधिक्येइत्येतत्प्रत्ययार्थेन तुल्यजातीयस्य प्रकृत्यर्थस्याश्रयणाल्लभ्यत इति नायमपूर्वार्थः । न ह्येकादशानामिति । तेषां शतेन्तर्भावादिति भावः । पञ्चमीनिर्देश इति । यस्मादधिकमिति निपातनाद् बुद्धिप्रकल्पितापायाश्रयणाद्वा पञ्चमी । औपश्लेषिकमिति । एवं चाधिकसंबन्धे पञ्चमीसप्तम्यौ भवतः । अधिका खारी द्रोणेनेति कर्त्तरि तृतीयापि भवति ॥ ४५ ॥

शदन्त ॥ अन्तग्रहणमिति । केवलस्य शतः प्रातिपदिकस्यासंभवात्प्रत्ययग्रहणपरिभाषया वा तदन्तविधिर्भविष्यतीति प्रश्नः । संख्याग्रहणं चेति । संख्याया अवयवे

च *। संख्याग्रहणं च कर्तव्यम्। इह मा भूत्। गोत्रिंशदधिका अस्मिञ्छत इति। विंशतेश्च। विंशतेश्चान्तग्रहणं कर्त्तव्यमिहापि यथा स्यात्। एकविंशं शतम्। चकारात्संख्याग्रहणं च कर्तव्यम्। इह मा भूत्। गोविंशतिरधिकास्मिञ्छत इति॥

संख्याया गुणस्य निमाने मयट्॥ ४७॥ निमाने गुणिनि *। निमाने गुणिनीति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। गुणेषु मा भूत्। भूयसः *। भूयस इति च वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। भूयसो वाचिकायाः संख्याया उत्पत्तिर्यथा स्यात्। अल्पीयसो वाचिकायाः संख्याया उत्पत्तिर्मा भूदिति। एकोन्यतरः *। एकश्चेदन्यतरो भवतीति वक्तव्यम्। इह मा भूत्। द्वौ यवानां त्रय उदश्वित इति। समानानाम् *। समानानां चेति वक्तव्यम्। इह मा भूत्। एको यवानामध्यर्धमुदश्वित इति। तत्तर्हीदं बहु वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्।

तयविस्यतः संख्याया इत्यनुवर्तते इति व्याख्यानं कर्तव्यमित्यर्थः। एकत्रिंशदादयश्च शब्दाः संख्यान्तरस्य नरसिंहादय इव जात्यन्तरस्य वाचका न तु संख्यासमूहस्य। विंशतेश्चेति। ग्रहणवतेति तदन्तविधिनिषेधात्तदन्तादपि यथा स्यादिति वचनम्॥४६॥

संख्यायाः॥ तदस्य संजातमित्यतस्तदस्येत्यनुवर्तते। मेङ् प्रणिदान इत्यस्माद्धातोः करणे ल्युटि निमानशब्दः स च मूल्यवाची प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतत्। निमाने वर्तमानात्संख्यावाचिनाऽस्येति षष्ठ्यर्थे मयट्प्रत्ययो गुणस्य चेन्निमानं भवति। गुणशब्दः समानावयवचनः निमानस्य निमेयापेक्षत्वान्निमेयं प्रत्ययार्थः संपद्यते। निमानस्य च गुणत्वमन्तरेण नियमस्य गुणत्वं नोपपद्यते इति सामर्थ्यान्निमानस्यापि गुणत्वं विज्ञायते। यवानां द्वौ भागौ निमानमस्योदश्विद्भागस्य द्विमयमुदश्विद्यवानामित्युदाहरणम्। भागविशेषप्रतिपत्त्यर्थं यवादेः प्रकृत्यर्थविशेषणस्योपादानं नित्यसापेक्षत्वाच्च वृत्तिर्भवति। संख्याया इति किम्। यवभागौ निमानमस्योदश्विद्भागस्य। गुणस्येति किम्। द्वौ कार्षापणौ निमानमस्य व्रीहेर्द्विमयो व्रीहिः कार्षापणयोरिति मा भूत्। निमानइति किम्। यवानां द्वौ भागौ समीपे ऽस्योदश्विद्भागस्येत्यत्र मा भूत्। गुणिनीति। द्विमयमुदश्विदिति। गुणिनि निमेये प्रत्ययो यथा स्यादित्येवमर्थम्। गुणेषु मा भूदिति। स्वार्थे मा भूदित्येवमर्थमित्यर्थः। अन्यथा द्वौ यवानां गुणौ निमानमस्योदश्विद्भागस्य द्विमयौ यवानामुदश्वित इति स्वार्थे मयट् प्रसज्येत। भूयस इति। निमेयभागसंख्याया निमानभागसंख्या यदाधिका भवति तदा प्रत्ययो यथा स्यादेको यवभागो निमानमस्योदश्विद्भागस्येत्यत्र मा भूदिति। एकोन्यतर इति। अन्यतरशब्देन निमेयमेव विवक्षितम्। एक एव यदि निमेयगुणो भवति तदा प्रत्ययः। द्वयोर्बहुषु च निमेयगुणेषु न भवति। द्वौ यवानां त्रय उदश्वित इति। नन्वत्र भूयस्त्वाभावान्न भविष्यति। एवं तर्ह्युदाहरणदिगियम्। इदं त्वत्रोदाहरणं त्रयो यवानां द्वावुदश्वित इति। अथ वा द्वौ यवानां निमेयौ त्रय उदश्वितो भागा निमानमिति विवक्षायामुदाहरणम्। एको यवानामध्यर्द्धमुदश्वित इति। भूयस इत्येतदनपेक्ष्येदमुदाहर-

यत्तावदुच्यते गुणिनीति वक्तव्यमिति। न वक्तव्यम्। गुणेषु कस्मान्न भवति। अस्येति वर्तते। यदुक्तं भूयस इति वक्तव्यमिति। न वक्तव्यम्। अल्पीयसो वाचिकायाः संख्याया उत्पत्तिः कस्मान्न भवति। अनभिधानात्। यदुक्तमेकश्चेदन्यतरो भवतीति वक्तव्यमिति। न वक्तव्यम्। कस्मान्न भवति। द्वौ यवानां त्रय उदश्वित इति। तन्त्रं विभक्तिनिर्देशः। यदप्युच्यते। समानानामिति वक्तव्यमिति। न वक्तव्यम्। कस्मान्न भवति एको यवानामध्यर्द्धमुदश्वित इति। अनभिधानात्। निमेये चापि दृश्यते। निमेये चापि प्रत्ययो दृश्यते। द्विमया यवाः। त्रिमयाः। किं पुनरिह निमानं किं निमेयम्। यावता उभयं सज्यते। सत्यमेवैतत्। क्व चित्तु का चित्प्रसृततरा गतिर्भवति। तद्यथा। समाने सार्गे धान्यं विक्रीणीते यवान् विक्रीणीते न कश्चिदाह कार्षापणं विक्रीणीत इति। अथ वा येनाधिगम्यते तन्निमानं यदधिगम्यते तन्निमेयम्॥

तस्य पूरणे डट्॥ ४८॥ तस्य पूरणे इत्यतिप्रसङ्गः *। तस्य पूरण इत्यतिप्रसङ्गो भवति। इहापि प्राप्नोति। पञ्चानामुष्ट्रिकाणां पूरणो घट इति। सिद्धं तु संख्यापूरण इति वचनात् *। सिद्धमेतत्। कथम्। संख्यापूरण इति वक्तव्यम्। एवमपि घटे प्राप्नोति। संख्येयं ह्यसावद्भिः पूरयति। संख्यापूरण

णम्। तदपेक्षायां तु द्वौ यवानामध्यर्द्धमुदश्वित इत्युदाहार्यम्। अन्ये त्वध्यर्द्धशब्दात्प्रत्ययनिवृत्त्यर्थमिदमुदाहरणमित्याहुः। तदयुक्तम्। अध्यर्द्धशब्दस्य समासकनोरेवं संख्यासंज्ञात्वादन्यत्र संख्यात्वाभावात् प्रत्ययाप्रसङ्गात्। अध्यर्द्धपञ्चमादयोऽपि समासकनोरेवं संख्यासंज्ञा नान्यत्रेति तेभ्योऽपि प्रत्ययाप्रसङ्गः। अस्येति वर्तत इति। तेन स्वार्थे मयण्न भवति। किं तर्हि निमेये क्षीरादौ स्वभागापेक्षया लब्धगुणिव्यपदेशे निमेयगुणमात्रे तु प्रत्ययो न भवति। अनभिधानात्। तन्त्रमिति। पशुना यजेतेत्यादिवद्गुणस्येत्येकत्वसंख्या विवक्षिता। एतदर्थमेव गुणनिमान इति लघुरपि समासनिर्देशो न कृतः। अनभिधानादिति। अन्यूनाधिकैकगुणमुदश्विदादिनिमेयं वक्तुं प्रत्ययान्तस्य सामर्थ्याद्धित्यर्थः। द्विमया यवा इति। उदश्वितो द्वौ गुणौ निमेयौ येषामेकगुणानां यवानां ते द्विमयाः। यावतेति। तथा च निमेयस्यापि निमानत्वान्निमेये चापि दृश्यत इति न वक्तव्यमिति मन्यते। प्रसृततरा गतिरिति। आशु द्रागिति प्रतिपत्तिरित्यर्थः। अथ वेति। येन मूल्येन करणेन क्रय्यं प्राप्तुमिष्यते तन्निमानं यत्प्रेप्स्यते तन्निमेयमित्यर्थः। देशकालापेक्षव्यवहारापेक्षत्वान्निमाननिमेयभावस्य॥ ४७॥

तस्य पूरणे डट्॥ तस्येति सम्बन्धमात्रं विवक्षितं नैकत्वम्। न ह्येकस्य पूरणं सम्भवतीति द्व्यादिभ्य एव द्विवचनबहुवचनान्तेभ्यः प्रत्ययविधिः। तस्य पूरण इति संख्यावाचिनः शब्दात् पूरणे डट्प्रत्ययः इत्येतावानेव सूत्रार्थः। तथा च लब्धपञ्चत्वसंख्यानां संख्येयानामुष्ट्रिकादीनां पूरणे घटे प्रत्ययोऽनिष्टः प्राप्नोति। एवमपीति। आधारधर्मेण पूरणनाधेयायाः संख्यायास्तद्द्वारेण सस्पर्शादिति भावः। संख्या

इति ब्रूमः । न ब्रूमः संख्येयपूरण इति । यस्य भावादन्यसंख्यात्वं तत्र * । अथ वा यस्य भावादन्या संख्या प्रवर्तते तत्रेति वक्तव्यम् । एवमपि द्वितीये ऽध्याये अष्टम इति प्राप्नोति । सर्वेषां हि तेषां भावात्संख्या प्रवर्तते । चरमोपजाते पूर्वस्मिंश्चापगते * । चरम उपजाते पूर्वस्मिंश्चानपगते इति वक्तव्यम् । एवमपि एकादशीद्वादश्यौ सौविष्टकृती इदं द्वितीयमिदं तृतीयं दश दशमानीति न सिध्यति । सूत्रं च भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं तस्य पूरण इत्यतिप्रसङ्ग इति । परिहृतमेतत् । सिद्धं तु संख्यापूरण इति वचनादिति । तर्हि संख्याग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । संख्याया गुणस्य निमाने मयडिति । एवं तर्हि नेयं वृत्तिरुपालभ्यते । किं तर्हि वृत्तिस्थानमुपालभ्यते । वृत्तिरेवात्र न प्राप्नोति । किं कारणम् । प्रत्ययार्थाभावात् । नैष दोषः । वचनात्स्वार्थिको भविष्यति । अथ वा पूर्वस्याः संख्यायाः परापेक्षयो-

---

पूरण इति ब्रूम इति । द्वे संख्याग्रहणे अनुवर्तेते । तत्रैकं प्रकृतिविशेषणमपरं पूरणविशेषणम् । ततश्च येन पञ्चत्वादिसंख्या संपद्यते स प्रत्ययार्थः । अथ वैकस्मिन्नेव संख्याग्रहणे ऽनुवर्तमाने प्रत्यासत्त्या संख्यापूरण एव प्रत्ययो भवति न तु विप्रकृष्टे पञ्चत्वादिसंख्यासंख्येये ऽनन्तर्भूते । यस्य वेति । न्यासान्तरं वा कर्तव्यमित्यर्थः । तेन पञ्चत्वसंख्या भवत्यनेनेत्यत्रार्थे पञ्चम इति भवति । एवमपीति । प्रसिद्धसंनिवेशविशेषस्य ग्रन्थस्य यो द्वितीयोऽध्यायः । यथेह समर्थः पदविधिरित्यादिस्तस्याष्टमशब्देनाभिधानं प्राप्नोति । तद्भावे ऽष्टत्वसंख्याया भावात् । तदभावे ऽभावात् । द्वितीयग्रहणं चोपलक्षणं न्यायस्य तुल्यत्वात्प्रथमाध्यायादावप्यष्टमाद्यभिधानप्रसङ्गात् । यदा तु व्युत्क्रमेण गणना क्रियते तदा द्वितीयोऽध्यायः पश्चाद् गण्यमानोऽष्टमादिव्यपदेशत्वं नेष्यत एव । तथा च भाष्यकारो वक्ष्यति । भवत्येवेति । पूरणग्रहणे तु क्रियमाणे चरमोपजातस्य गणनापेक्षायां पूरणत्वात् संनिवेशमात्रोपपत्त्या द्वितीयेऽष्टमव्यपदेशाभावः । द्वितीयं न्यासान्तरमाह चरमोपजात इति । गणनायां क्रियमाणायां पूर्वस्मिन् संख्येये ऽनपगते बुद्ध्या परिगृहीतत्वादपोह्यते यद् बुद्धौ पश्चादुपजायते तत्र प्रत्यय इत्यर्थः । एकादशीद्वादश्याविति । द्वादशीसंनिधावेकादश्याश्चरमोपजातत्वाभावः । एवं तृतीयसंनिधौ द्वितीयस्य चरमत्वाभावः । दश दशमानीति । शततमस्यैव चरमोपजननान्नवानां दशमानां चरमत्वाभावः । सूत्रं चेति । न च केवलमव्याप्तिदोषो यावत् सूत्रभेदोऽपीति चशब्दस्यार्थः । एवं तर्हीति । वृत्ति परार्थाभिधानमुच्यते । उपसर्जनपदानां प्रधानार्थाभिधानात् । तदयमर्थः । इष्टविषयवदनिष्टे ऽपि विषये प्रवृत्तिः प्राप्नोत्येवमुपालम्भो न क्रियते । किं तर्हि इष्टे विषये प्रत्ययो न सिध्यति अनिष्ट एव प्राप्नोतीत्युच्यते । वृत्तिस्थानमिति । प्रत्ययार्थ इत्यर्थः । प्रत्ययार्थे हि स्वार्थोपसर्जने प्रकृतिर्वर्तत इति प्रत्ययार्थो वृत्तिस्थानम् । अयमत्रार्थः । प्रकृत्यर्थव्यतिरिक्तेन प्रत्ययार्थेन भवितव्यम् । यथौपगवमिति । इह तु पञ्चमः पञ्चशब्दार्थेन्तर्भूतः । तथाहि । पञ्चानीयतामित्युक्त पञ्चमस्याप्यानयनं भवति । ततश्चात्र प्रकृत्यर्थव्यतिरिक्तप्रत्ययार्थाभावात्पञ्चा-

त्पत्तिर्वक्तव्या। उत्तरा च संख्या आदेशो वक्तव्यः। अथ वा न्यूने ऽयं कृत्स्नशब्दो द्रष्टव्यः। चतुर्षु पञ्चशब्दः। अथ वा सर्व एव द्व्यादयोऽन्योन्यमपेक्षन्ते। यद्येवं द्वितीये ऽध्याये अष्टम इति प्राप्नोति। भवत्येव। प्रकृत्यर्थाद्बहिः सर्वा वृत्तिः प्रायेण लक्ष्यते। पूरणे स्यात्कथं वृत्तिर्वचनादिति लक्ष्यताम् ॥ १ ॥ तस्याः पूर्वा तु या संख्या तस्यां भवतु तद्धितः। आदेशश्चोत्तरा संख्या तथा न्याय्या भविष्यति ॥ २ ॥ न्यूने वा कृत्स्नशब्दोयं पूर्वस्यामुत्तरा यदि। सामर्थ्यं च तया तस्यास्तथा न्याय्यं भविष्यति ॥ ३ ॥ अन्योन्यं वा व्यपाश्रित्य सर्वस्मिन् द्व्यादयो यदि। प्रवर्तन्ते तथा न्याय्या वृत्तिर्भवति पूरणे ॥ ४ ॥ बहूनां वाचिका संख्या पूरणश्चैक इष्यते। अन्यत्वादुभयोर्न्याय्या वार्क्षी शाखा निदर्शनम् ॥ ५ ॥

नान्तादसंख्यादेर्मट् ॥ ४९ ॥ मडादिषु यस्यादिस्तन्निर्देशः *। मडादिषु यस्यादिः क्रियते तन्निर्देशः कर्तव्यः। अस्यादिर्भवतीति वक्तव्यम्। अकि-

---

नामुष्टिकाणां पूरणो घट इत्यत्रैवानिष्टे विषये प्रत्ययप्रसङ्गः। वचनादिति। प्रकृत्यर्थान्तर्भावमात्रेण स्वार्थिकत्वं न तु सर्वात्मना तत्र संख्याग्रहणद्वयानुवर्तनादन्तरङ्गत्वाद्वा संख्यासंप्रतिपत्तिहेतौ प्रकृत्यर्थान्तर्भूतेपि प्रत्ययो भविष्यतीत्यर्थः। पूर्वस्या इति। चतुःशब्दादिभ्यः प्रत्ययो विधेयः पञ्चादयश्चादेशाः कर्तव्या इत्यर्थः। तेन चतुर्णां पञ्चत्वसंख्योपजनद्वारेण पूरणः पञ्चमः। न्यून इति। यथार्द्धतृतीया द्रोणा इत्यत्रार्द्धद्रोणोपि द्रोणशब्देनाभिधीयते। तथा च द्रोणा इति बहुवचनमवयवेन विग्रहः समुदायः समासार्थः तथेहापि वृत्तिविषये चतुर्षु पञ्चशब्दो वर्तते। तेन न्यूनानां पञ्चानां पूरणः पञ्चम। न्यूनाश्च पञ्च चत्वारो भवन्ति। तथा हि। पञ्चसु लब्धव्येषु चतुरो लब्ध्वा-ब्रवीति न्यूनानि पञ्च लब्धानीति। अथ वेति। सर्वेष्वेव पञ्चशब्दो वर्तते इत्येकैकमन्तरेण पञ्च न भवन्तीति पञ्चभ्यो बुद्ध्यैकतमं निष्कृष्य प्रत्ययो विधीयते। पञ्चानां पूरणः पञ्चसंख्यानिमित्तत्वात्पञ्चमः। भवत्येवेति। गणनापेक्षायां यथा पूर्वं व्याख्यातम्। प्रकृत्यर्थादिति। पूर्वोक्तार्थसंग्रहश्लोकाः। बहिरिति। बाह्यार्थे सर्वा वृत्तिर्न तु स्वार्थ इत्यर्थः। वचनादिति। स्वार्थ इत्यर्थः। पूर्वस्यामुत्तरेति। यदोत्तरसंख्यावाची पञ्चादिशब्दः पूर्वसंख्यायां वर्तत इत्यर्थः। सामर्थ्यं चेति। तस्या न्यूनार्थाभिधायिन्याः संख्यायाः प्रत्ययार्थेन सम्बद्धत्वं न्याय्यमित्यर्थः। अन्योन्यं वेति। अपेक्षितपरस्पराः संख्येयाः पञ्चादिशब्दवाच्यास्तेषामन्यतमे पञ्चत्वादिसंख्याहेतौ प्रत्ययः। बहूनामिति। पूर्वस्मात्पक्षादयं भेदः पूर्वस्मिन् पक्षे सर्व एवातिरोहितभेदः पञ्चशब्दार्थः। उत्तरत्र तु समुदायः शब्दार्थः। अवयवस्तु नोपात्तो न च त्यक्तः। प्रत्ययेन त्वभिधीयते। अन्यत्वादुभयोरिति। समुदायावयवयोर्भेदात्समुदायः प्रकृत्यर्थोऽवयवः प्रत्ययार्थः। यथा वार्क्षी शाखेति। प्रत्यस्तमितमूलाद्यवयवभेदः समुदायः प्रकृत्यर्थः। अवयवस्तु शाखाप्रत्ययार्थोऽनुदात्तादेश्चेत्यञ्प्रत्ययः ॥ ४८ ॥

नान्ता ॥ मडादिष्विति। षष्ठीस्थाने योगेत्यत्र षष्ठीति योगविभागात्। तत्र चाद्यन्तौ टकितावित्यस्यानुवर्तनात् षष्ठीनिर्दिष्टस्यागमिनोभावाच्चरेष्ट इत्यादिवन्मडादय

माणे प्रत्ययाधिकारात्प्रत्ययोयं विज्ञायते । तत्र को दोषः । प्रत्ययान्तरे हि सति स्वरे दोषः * । प्रत्ययान्तरे हि सति स्वरे दोषः स्यात् । विंशतितमः । एष स्वरः प्रसज्येत । विंशतितम इति चेष्यते । स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । प्रकृतं डड्ग्रहणमनुवर्तते क्व प्रकृतम् । तस्य पूरणे डडिति । तद्वै प्रथमानिर्दिष्टम् । षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः । नान्तादिस्रेषा पञ्चमी डडितिप्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्येति । प्रत्ययविधिरयम् । न च प्रत्ययविधौ पञ्चम्यः प्रकल्पिका भवन्ति । नायं प्रत्ययविधिर्विहितः प्रत्ययः प्रकृतश्चानुवर्तते ॥

षट्कतिकतिपयचतुरां थुक् ॥ ५१ ॥ चतुरश्छयतावाद्यक्षरलोपश्च * । चतुरश्छयतौ वक्तव्यौ आद्यक्षरलोपश्च वक्तव्यः । तुरीयम् । तुर्यम् । अथ किमर्थं थट्थुकौ पृथक् क्रियेते । न सर्वं थडेव वा स्यात् थुगेव वा । थट्थुकोः पृथक्करणे पदान्तविधिप्रतिषेधार्थम् * । थट्थुकोः पृथग्ग्रहणं क्रियते पदान्तविधिप्रतिषेधार्थम् । पदान्तविध्यर्थम् । पदान्तप्रतिषेधार्थं च । पदान्तविध्यर्थं तावत् । पर्णमयानि पञ्चथानि भवन्ति । रथः सप्तथः । पदान्तस्येति नलोपो यथा स्यात् । पदान्तप्रतिषेधार्थम् । षष्ठः । पदान्तस्येति जश्त्वं मा भूत् । इह चतुर्थ इति । पदान्तस्येति विसर्जनीयो मा भूदिति ॥

बहुपूगगणसंघस्य तिथुक् ॥ ५२ ॥ बहुकतिपयवतूनां लिङ्गविशिष्टादुत्पत्तिः * । बहुकतिपयवतूनां लिङ्गविशिष्टादुत्पत्तिर्वक्तव्या । इहापि यथा स्यात् । बह्वीनां पूरणी बहुतिथी । कतिपयानां पूरणी कतिपयतिथी । तावतीनां पूरणी तावतिथी । बहुकतिपयवतूनां लिङ्गविशिष्टादुत्पत्तिः सिद्धा । कथम् । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवतीति । पुंवद्वचनं च * । पुंवद्भावश्च

डडपवादाः प्रत्ययाः प्राप्नुवन्ति । तत्र मट्थट्थुकामागमत्वयोर्विशेषाभावः । तमट् तु प्रत्ययत्वे सत्याद्युदात्तः स्यादागमत्वे त्वनुदात्तो भवतीति डट्स्वरेण विंशतितम इत्यन्तोदात्तत्वं भवति । प्रकृतमिति । स्वरितत्वादिति भावः । विहित इति । नातो विधानार्थो डट इहानुवृत्तिरपि त्वागमसंबन्धप्रतिपत्त्यर्थेत्यर्थः ॥ ४९ ॥

षट् ॥ आद्यक्षरलोप इति । अक्षरशब्देनाच्सहितं व्यञ्जनमुच्यते । छयद्भ्यां च डण् न बाध्यते । डटि चतुरस्थुग्विधानात् । न सर्वमिति । सर्वं थकाररूपं थडेव क्रियतां थुगेव वेत्यर्थः । पदान्तविधिप्रतिषेधार्थमिति । विधिप्रतिषेधौ नलोपादीनां पदान्तकार्याणां विषयविभागेन व्यवतिष्ठेयातामित्यर्थः । पञ्चथानीति । थटि सति स्वादिष्विति पदत्वात्तन्निबन्धनो नलोपो भवति । थुकि तु सति थकारान्तस्य भत्वं स्यात् । षष्ठ इति । यद्यत्र थट् क्रियते ततः षकारान्तस्य पदत्वात्तन्निबन्धनं जश्त्वं स्यात् थुकि तु तदन्तस्य भत्वात्पदत्वाभावः ॥ ५१ ॥

बहु ॥ लिङ्गविशिष्टादिति । लिङ्गसहचरितः प्रत्ययो लिङ्गं तदधिकादित्यर्थः । तिथु-

वक्तव्यः। बह्वीनां पूरणी बहुतिथी। किमर्थम्। न भस्याढे तद्धिते पुंवद्भवतीति सिद्धम्। भस्येत्युच्यते। यजादौ च भं भवति। न चात्र यजादिं पश्यामः। किं कारणम्। तिथुका व्यवहितत्वान्न प्राप्नोति। इदमिह संप्रधार्यम्। तिथुक् क्रियतां पुंवद्भाव इति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वात्पुंवद्भावः नित्यस्तिथुक्। कृतेऽपि पुंवद्भावे प्राप्नोति। अकृतेऽपि प्राप्नोति। तिथुगप्यनित्यः। अन्यस्य कृते पुंवद्भावे प्राप्नोत्यन्यस्या कृते। शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन् विधिरनित्यो भवति। अन्तरङ्गस्तर्हि तिथुक्। कान्तरङ्गता। उत्पत्तिसंनियोगेन तिथुगुच्यते। उत्पन्ने प्रत्यये प्रकृतिप्रत्ययावाश्रित्य पुंवद्भावः। पुंवद्भावे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् तिथुक् सिद्धः। बहुतिथी॥

षष्ट्यादेश्चासंख्यादेः॥ ५८॥ असंख्यादेरिति किमर्थम्। इह मा भूत्। एकषष्टः। द्विषष्टः। असंख्यादेरिति शक्यमवक्तुम्। कस्मान्न भवति एकषष्टो द्विषष्ट इति। षष्टिशब्दात्प्रत्ययो विधीयते। कः प्रसङ्गो यदेकषष्टिशब्दात्स्यात्। नैव प्राप्नोति नार्थः प्रतिषेधेन। तदन्तविधिना प्राप्नोति ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते। एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यो भवतीह तदन्तविधिरिति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। एकविंशतितमः। एतत्सिद्धं भवति॥

केति। तिथुकि कृते तदन्तस्य भत्वं न तु स्त्रीप्रत्ययान्तस्येत्यर्थः। उत्पत्तिसंनियोगेनेति। यदैव प्रकृतयः पूरणविषयाः प्रत्ययोत्पत्तिनिमित्तं तदैवागम इत्यर्थः। प्रकृतिप्रत्ययाविति। भस्येति वचनादुभयमाश्रीयते। सिद्धश्चेति। तेन प्राक् प्रत्ययोत्पत्तेः पुंवद्भाव इत्यर्थः॥ ५२॥

षष्ट्यादेः॥ किमर्थमिति। इह प्रत्यासत्त्या पङ्क्त्यादिसूत्रनिपातिताः षष्ट्यादयो गृह्यन्ते न लोकप्रसिद्ध्या विप्रकृष्टास्तथा चानर्थकः प्रतिषेधः इति मत्वा प्रश्नः। इतरो व्याप्तिन्यायाश्रयाल्लौकिकग्रहणादतिप्रसङ्ग इति मत्वाह एकषष्ट इति। प्रत्यासत्तिन्यायाश्रयेणाह षष्टिशब्दादिति। षष्टिशब्दस्योपलक्षणत्वात्सप्तत्यादयोऽपि गृह्यन्ते। प्रत्यय इति। प्रत्ययभक्तत्वात्तदवयवत्वादागम एव प्रत्ययशब्देनोक्तः। तदन्तविधिनेति। शास्त्रीयाणामपि षष्ट्यादीनां ग्रहणे तैः संख्याया विशेषणात्तदन्तविधौ सति षष्ट्याद्यन्तस्य संख्यावाचिनो ग्रहणप्रसङ्गः। भवतीहेति। इह प्रकरण इत्यर्थः। तत्र यदि लौकिकसंख्याग्रहणं ज्ञाप्यते तदैकान्नविंशतिशब्दान्मयण्न प्राप्नोतीति भाष्यकारेण शास्त्रीयग्रहणाभ्युपगमेन तदन्तविधिज्ञापनमुक्तम्। एवं चैकान्नविंशतितम इति भाष्यमिति लक्ष्यते। यत्र च ज्ञापकात्तदन्तविधिस्तत्र व्यपदेशिवद्भावात् केवलानामपि ग्रहणं भवति। ज्ञापकेन सामान्येन ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति परिभाषाद्वयस्यानुपस्थानज्ञापनाद्वा सूत्रोपात्तानां केवलानां प्रथमं ग्रहणं भवति। ततो ज्ञापकेन लक्षणविशेषो वाक्या-

मतौ छः सूक्तसाम्नोः ॥ ५९ ॥ छप्रकरणे अनेकपदादपि * । छप्रकरणे ऽनेकपदादपीति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । अस्यवामीयम् । कपाशुभीयम् । किं पुनः कारणं न सिध्यति । अप्रातिपदिकत्वात् । सिद्धं तु प्रातिपदिकविज्ञानात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । प्रातिपदिकविज्ञानात् । कथं प्रातिपदिकविज्ञानम् । स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञेति वचनात् । स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा भवतीति । एवं योऽसावाम्नाये अस्यावामशब्दः पठ्यते सोऽस्य पदार्थः । किं पुनरन्ये आम्नायशब्दाः । अन्य इमे । ओमित्याह । कुत एतत् । आम्नायशब्दानामान्यभाव्यं स्वरवर्णानुपूर्वीदेशकालनियतत्वात् * । आम्नायशब्दानामान्यभाव्यमन्यभावः सिद्धः । स्वरवर्णानुपूर्वीदेशकालनियतत्वात् । स्वर, स्वरो नियत आम्नाये अस्यवामशब्दस्य । वर्णानुपूर्वी । वर्णानुपूर्वी खल्वप्याम्नाये नियता अस्यवामशब्दस्य । देशः, देशः खल्वप्याम्नाये नियतः ।

न्तरमनुमीयतइति तदन्तस्यापि ग्रहणं भवति । तेन विंशतितम इति भवति । एकषष्ट्यादिभ्यो विंशत्यादिभ्य इति विकल्पेन तमड् भवति । के चित्त्वसंख्यादेरिति प्राप्तिमात्रापेक्षया निषेधाश्रयणादसंख्यादेरिति योगविभागाद्वा विकल्पितस्यापि तमटो निषेधमिच्छन्त एकषष्टितम इति न भवितव्यमित्याहुः । एतत्तु भाष्यकारेणानुक्तत्वादभावात् कथं त्यज्येत ॥ ५८ ॥

मतौ छः ॥ मतुशब्देन साहचर्यान्मत्वर्थ उच्यते । तद्विशेषणं सूक्तसाम्नी । प्रधानानुयायित्वाच्च गुणानां प्रथमासमर्थविभक्तिरसत्युपाधिकत्वं च प्रकृते गम्यते । अच्छावाकशब्दोऽस्मिन्नस्ति अच्छावाकीयं सूक्तमित्युदाहरणम् । अनेकपदादपीति । कर्मधारयो बहुव्रीहिर्वा पदसमुदायादित्यर्थः । अस्य वाम इत्यस्मिन्नस्तीति षष्ठीप्रथमयोरुपलम्भात्तद्समुदायात्मकत्वात्प्रातिपदिकत्वाभावात्प्रत्ययो न प्राप्नोतीति वचनम् । सिद्धं त्विति । अस्य वामस्येति वेदे यत्पदद्वयं पठ्यते तदेकदेशस्यास्यवामशब्दस्य यदनुकरणमस्यवामशब्दोऽनुकार्येणार्थेनार्थवत्त्वाल्लब्धप्रातिपदिकसंज्ञस्तस्मादेतत्प्रत्ययनविधानमित्यर्थः । स्वं रूपमिति । दृष्टान्तत्वेनास्योपन्यासः । यथा स्वं रूपमिति वचनादग्नेर्ढगित्यत्राग्निशब्दस्वरूपमग्निशब्दस्य प्रत्यायकमेवमाम्नायपठितस्यास्यवामशब्दस्य छप्रत्ययप्रकृतिरस्यवामशब्दः प्रत्यायक इत्यर्थत्वात्पदसमुदायरूपत्वाभावाच्च प्रातिपदिकत्वमित्यर्थः । न त्वनुकार्यानुकरणविषये स्वं रूपमित्युपतिष्ठते । स्वशास्त्रविषयत्वादस्य लौकिकत्वाच्चानुकार्यानुकरणभावस्य । एवं योऽसाविति । एवंशब्दस्तथाशब्दस्यार्थे । यथात्र शास्त्रे वचनात् स्वं रूपं शब्दस्य प्रत्यायकं तथानुकार्यस्यानुकरणमित्यर्थः । किं पुनरिति । अभिन्नरूपत्वादनुकार्यानुकरणयोरभेदं मन्यमानः पृच्छति आम्नायशब्दानामिति । अन्यस्य भावोऽन्यभावः । अन्यभाव एवान्यभाव्यम् । ब्राह्मणादिषु प्रतिपदपाठात् स्वार्थे ष्यञ् । अथ वा अन्यो भावोऽन्यद्वस्तु तस्य भाव आन्यभाव्यम् । अन्यवस्तुत्वमित्यर्थः । यद्यप्यनुकार्यानुकरणयोरर्थभेदादन्यत्वनिश्चयस्तथाप्यन्यत्वस्य दार्ढ्याय स्वरादिभेदोपन्यासः । स्वरइति । अस्येत्यूडिदमित्यन्तोदात्तत्वम् । वामशब्दः कषार्थवत इत्यन्तोदात्तः ।

श्मशाने नाध्येयम्। चतुष्पथे नाध्येयमिति। कालः, कालः खल्वप्याम्नाये नियतः। नामावास्यायामधीयीत न चतुर्दश्यामिति। पदैकदेशसुब्लोपदर्शनाच्च*। पदैकदेशः खल्वप्याम्नाये दृश्यते। अस्यवामीयम्। ननु चैष सुब्लोपः स्यात्। सुब्लोपदर्शनाच्च। सुब्लोपः खल्वपि दृश्यते। अस्य वामीयमिति। तस्मादन्ये आम्नायशब्दा अन्य इमे। यदि तर्हि अन्य आम्नायशब्दा अन्य इमे मत्वर्थो नोपपद्यते। अस्यवामशब्दोऽत्रास्तीति। न संज्ञा संज्ञिनं व्यभिचरति॥

अध्यायानुवाकयोर्लुक्॥ ६०॥ अध्यायानुवाकाभ्यां वा लुक्*। अध्यायानुवाकाभ्यां वा लुग्वक्तव्यः। स्तम्भः स्तम्भीयः। गर्दभाण्डः। गर्दभाण्डीयः। अनुवाकः। अनुवाकीयः॥

धनहिरण्यात्कामे॥ ६१॥ धनहिरण्यात्कामाभिधाने*। धनहिरण्यात्कामाभिधान इति वक्तव्यम्। षष्ठ्यर्थे ह्यनिष्टप्रसङ्गः*। षष्ठ्यर्थे हि सति अनिष्टं प्राप्नोति। धने कामोस्येति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। कस्मान्न भवति। धने कामोऽस्येति। अनभिधानात्॥

अथ वा ज्वलितिकसन्तेभ्यो ण इति णान्तः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः। अनुकरणं त्वस्यवामशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः। प्रकृतिवदनुकरणमित्येतत्तु विरोधादत्र स्वरे नाश्रीयते। अनुकरण एकस्मिन् पदे उदात्तद्वयविरोधात्। वर्णानुपूर्वीति। अनुकरकरणं तु व्युत्क्रमेणाप्युच्चार्यमाणं सादृश्यादनुकार्यस्य प्रत्यायकं भवति। देश इति। अनुकरणस्य तु देशकालनियमाभावः। पदैकदेशेति। आम्नाये अस्यवामस्येति प्रयुज्यते तदेकदेशस्यास्यवामशब्दस्यानुकरणमेकदेश एवास्यवामशब्दो दृश्यते। अस्यवामीयशब्दे प्रकृतिरित्यर्थः। सुब्लोपदर्शनाच्चेति। यदि षष्ठ्या लुकि कृते रूपमेतद्भवतीत्युच्यते तदा पूर्वपदेति लुक्प्रसङ्गः। अनुकरणस्य तु विभक्त्यर्थाप्रतिपादनात् सुप्त्वाभावाल्लुगभावः। मत्वर्थो नोपपद्यत इति। अनुकार्येण सूक्तनाम्नोस्तद्वत्ता न त्वनुकरणेनेति भावः। न संज्ञेति। अनुकरणं प्रत्यायकत्वात्संज्ञा। अनुकार्यं तु प्रत्याय्यत्वात् संज्ञि। अव्यभिचारश्चावश्यप्रत्याय्यत्वात्संज्ञिनस्तत्र यथा गवादयः शब्दाः सास्नावदर्थं प्रत्याययन्तस्तेनार्थेन तद्वति मतुपमुत्पादयन्ति गोमानिति। तथा अनुकरणशब्दाः प्रथमासमर्थाः स्वेनार्थेनानुकार्येण तद्वति छप्रत्ययमिति न कश्चिद्दोषः। अनुकरणशब्दश्चानुकार्यं स्वजातिसमवेतं वक्तीति जातिशब्द इति लृकारवार्तिके ऽभिहितम्॥ ५९॥

अध्याय॥ अध्यायानुवाकाभ्यामिति। तादर्थ्ये एषा चतुर्थी अध्यायानुवाकार्थो यश्छस्तस्य वा लुग्वक्तव्यः। तेन पक्षे श्रवणं भवति। लुग्विधानमेव ज्ञापकमध्यायानुवाकयोश्छो भवतीति। तत्र मतुप्प्रकरण एवास्मिन् सूत्रे कर्तव्ये यदत्र छस्य लुग्विधानं तस्मात्पाक्षिको लुगनुमीयते इत्याहुः॥ ६०॥

धन॥ कामाभिधान इति। इच्छामात्राभिधान इत्यर्थः। षष्ठ्यर्थे हीति। यद्यप्यत्र षष्ठ्यर्थो न प्रकृतस्तथापि कामयत इति कामः कर्तृसाधनकामशब्दोपादाने

शीतोष्णाभ्यां कारिणि ॥ ७२ ॥ किं यः शीतं करोति स शीतकः । यो वा उष्णं करोति स उष्णकः । किं चातः । तुषारे आदित्ये च प्राप्नोति । एवं तर्ह्युत्तरपदलोपोत्र द्रष्टव्यः । शीतमिव शीतम् । उष्णमिवोष्णम् । य आशु कर्तव्यानर्थांश्चिरेण करोति स उच्यते शीतक इति । यः पुनराशु कर्तव्यानर्था-नाश्वेव करोति स उच्यते उष्णक इति ॥

अधिकम् ॥ ७३ ॥ अधिकमिति किं निपात्यते । अध्यारूढस्योत्तरपद-लोपः कश्च प्रत्ययः । अध्यारूढमधिकम् । भवेत्सिद्धमध्यारूढो द्रोणः खार्या अधिको द्रोणः खार्यामिति । इदं तु न सिध्यति । अध्यारूढा द्रोणेन खारी अधिका द्रोणेन खारीति । गत्यर्थानां हि क्तः कर्तरि विधीयते । गत्यर्थानां वै क्तः कर्मण्यपि विधीयते ॥

पार्श्वेनान्विच्छति ॥ ७५ ॥ किं यः पार्श्वेनान्विच्छति स पार्श्वकः । किं चातः । राजपुरुषेपि प्राप्नोति । एवं तर्हि उत्तरपदलोपो ऽत्र द्रष्टव्यः । पा-र्श्वमिव पार्श्वम् । य ऋजुनोपायेनान्वेष्टव्यानर्थाननृजुनोपायेनान्विच्छति स उ-

---

धनस्य लाभयिता देवदत्तादिर्धनकशब्देनाभिधीयतइति सामर्थ्यात् षष्ठ्यर्थ एव प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । अनभिधानादिति । कामशब्देनेच्छामात्रमभिधीयते न तु काम-यिता । ततश्च तत्रेत्यधिकाराद्धनहिरण्याभ्यां सप्तम्यन्ताभ्यामिच्छामात्रे प्रत्ययो भवति । धनको देवदत्तस्येति न तु तद्वतीति भावः ॥ ६५ ॥

शीतो ॥ किं यः शीतमिति । शीतोष्णशब्दयो स्पर्शविशेषो मुख्यार्थ इति तत्संप्र-त्ययेनैव भाव्यमिति मत्वा प्रश्नः । उत्तरपदलोप इति । नात्र समासावयव उत्तरपद-मभिप्रेतं समासस्यासंभवात् । किं तर्हि उत्तरं यत्पदं द्योतक इवशब्दस्तस्यापि गता-र्थत्वाद्वृत्तिविषये ऽप्रयोग इत्यर्थः । यथा मन्दतायुक्तं शीतं सति शीते कार्यकरणे पाटवाभावात्तद्वन्मन्दकरणं शीतमित्युच्यते । एवमाशुकरणमुष्णम् । तत्र क्रियावि-शेषणाभ्यां कर्मभ्यां प्रत्ययः शीतं कारी शीतकोऽलस इत्यर्थः । उष्णं कारी उष्णको दक्षः । प्रयोगदर्शनाच्च गौणस्याप्यर्थस्येह कचिद्भवति ॥ ७२ ॥

अधिकम् ॥ किं निपात्यत इति । यद्यधिशब्दात्ससाधनक्रियावचनात् कन्निपा-त्यते तदा कर्तृकर्मणोरन्यतरस्य साधनस्याभिधानेन भाव्यम् तत्र कर्तुरङ्गीकरणे कर्मणोभिधानं न प्राप्नोति कर्माश्रयणे कर्तुरभिधानस्याप्रसङ्ग इति मत्वा प्रश्नः । अध्यारूढस्येति । लौकिके प्रयोगे अधिकशब्देन विषयभेदेन कर्तृकर्मणोरनभिधानद-र्शनादनङ्गीकृतसाधनभेदमध्यारूढस्येद निपातनं स चोभयार्थ इति न कश्चिद्दोषाव-सरः । खार्यामिति । यदा कर्तरि क्तस्तदा कर्मणो ऽनभिधानाद् द्वितीयायां प्राप्तायां यस्मादधिकमिति ज्ञापकात्पञ्चमी भवति । औपश्लेषिकाधिकारणविवक्षायां तु सप्तमी तथापि तदस्मिन्नधिकमिति निर्देशः कृतः ॥ ७३ ॥

पार्श्वेन ॥ राजपुरुष इति । स हि राजा पार्श्वाश्रयेणार्थमिच्छतीति भावः । ऋजु-

च्यते पार्श्वक इति ॥

अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां ठक्ठञौ ॥ ७६ ॥ किं योऽयःशूलेनान्विच्छति स आयःशूलिकः । किं चातः । शिवभागवते प्राप्नोति । एवं तर्हि उत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः । अयः शूलमिवायः शूलं यो मृदुनोपायेनान्वेष्टव्यानर्थान् रभसेनान्विच्छति स उच्यते आयःशूलिकः ॥

तावतिथंग्रहणमिति लुग्वा ॥ ७७ ॥ तावतिथंग्रहणमिति लुग्वावचनानर्थक्यं विभाषाप्रकरणात् * । तावतिथंग्रहणमिति लुग्वावचनमनर्थकम् । किं कारणम् । विभाषाप्रकरणात् । प्रकृता महाविभाषा तयैतत्सिद्धम् । तावतिथेन गृह्णातीति लुक् च * । तावतिथेन गृह्णातीत्युपसंख्यानं कर्तव्यं लुक् च वक्तव्यः । षष्ठेन गृह्णाति षट्कः ॥

शृङ्खलमस्य बन्धनं करभे ॥ ७९ ॥ शृङ्खलमस्य बन्धनं करभ इत्यनिर्देशः * । शृङ्खलमस्य बन्धनं करभ इत्यनिर्देशः । अगमको निर्देशोऽनिर्देशः । न हि तस्य शृङ्खलं बन्धनं शृङ्खलवत्यसौ रज्ज्वा बध्यते । सिद्धं तु तद्वन्निर्देशाल्लुक् च * । सिद्धमेतत् । कथम् । तद्वन्निर्देशः कर्तव्यः । लुक् च वक्तव्यः । शृङ्खलवद्बन्धनमिति । स तर्हि तद्वन्निर्देशः कर्त्तव्यः । न कर्तव्यः । इह यमन्तरेण यस्य प्रवृत्तिर्भवति तत्तस्य निमित्तत्वाय कल्पते । न चान्तरेण शृङ्खलं बन्धनं प्रवर्तते । अथवा साहचर्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति । शृङ्खलसहचरितं बन्धनं शृङ्खलं बन्धनमिति ॥

नेति । यथा पार्श्वं तिर्यगवस्थानादनृजु तथान्योऽप्यनृजुरुपायः पार्श्वमित्यर्थः ॥ ७५ ॥

अयः । शिवभागवत इति । भगवान् भक्तिरस्य भागवतः । शिवस्य भागवत इति षष्ठीसमासः । अवयवसंस्पर्शद्वारेण समुदायार्थविशेषणाच्छिवो भगवान्भक्तिर्यस्य प्रतीयते । एवं तर्हीति । यथा ऽयः शूलं तीक्ष्णमेवान्योऽपि तीक्ष्ण उपायोऽयः शूलमुपचारादुच्यते ॥ ७६ ॥

तावतिथम् ॥ तावतिथमिति पूरणप्रत्ययान्तानिर्देशः । गृह्यतेऽनेनेति ग्रहणम् । तत्रायमर्थः, पूरणप्रत्ययान्ताद् ग्रहणोपाधिकात् स्वार्थे कन् भवति । तस्य च कनो वा लुग् भवति । पञ्चमं ग्रहणं पञ्चकमिति । एतत्सूत्राश्रयेण वार्तिकारम्भः ॥ तावतिथमिति । महाविभाषाधिकाराद्विकल्पेन प्रत्ययोत्पादनाद् रूपद्वयस्य सिद्धत्वादित्यर्थः । यदा तु पूरणप्रत्ययस्य वा लुग्विधीयते पञ्चकं ग्रहणं पञ्चमकं ग्रहणमिति । तदा लुग्वाग्रहणं च कर्तव्यमेव । अन्यथा रूपद्वयं कथं सिद्ध्येत् । तावतिथेनेति । स्वार्थप्रत्ययो विधीयमानो ग्रहीतरि न प्राप्नोतीति वचनम् । लुक्च पूरणप्रत्ययस्यैव न तु कनः ॥ ७७ ॥

शृङ्खलम् ॥ शृङ्खलमिति । बध्यतेऽस्वातन्त्रीक्रियतेऽनेनेति बन्धनमुच्यते । रज्जोश्चास्वतन्त्रीकरणे करणत्वं न तु शृङ्खलस्येति भावः । काष्ठमयं पाशकं पादे यद्बध्यते

तदस्मिन्नन्नं प्राये संज्ञायाम् ॥ ८२ ॥ प्राये संज्ञायां वटकेभ्य इनिः* । प्राये संज्ञायां वटकेभ्य इनिर्वक्तव्यः । वटकिनी पौर्णमासी ॥

श्रोत्रियंश्छन्दोधीते ॥ ८४ ॥ किं निपात्यते । श्रोत्रियंश्छन्दोधीत इति वाक्यार्थे पदवचनम् * । छन्दोधीत इत्यस्य वाक्यस्यार्थे श्रोत्रियनित्येतत्पदं निपात्यते । छन्दसो वा श्रोत्रभावः तदधीत इति घंश्च * । छन्दसो वा श्रोत्रभावो निपात्यते तदधीते इत्यस्मिन्नर्थे घंश्च प्रत्ययः । छन्दोधीते श्रोत्रियः ॥

श्राद्धमनेन भुक्तमिनिठनौ ॥ ८५ ॥ इनिठनोः समानकालग्रहणम् *। इनिठनोः समानकालग्रहणं कर्तव्यम् । अद्य भुक्ते श्वः श्राद्धिक इति मा भूत् । उक्तं वा * । किमुक्तम् । अनभिधानादिति ॥

साक्षाद् द्रष्टरि संज्ञायाम् ॥ ९१ ॥ संज्ञायामिति किमर्थम् । त्रिभिः साक्षाद् द्रष्टव्यं भवति यश्च ददाति यस्मै च दीयते यश्चोपद्रष्टा तत्र सर्वत्र प्रत्ययः प्राप्नोति । संज्ञाग्रहणसामर्थ्याद्धनिकान्तेवासिनोर्न भवति ॥

षज्यते तच्छृङ्खलमुच्यते । बाल उष्ट्रः करभः । इहेति । यद्यपि रज्जोः करणत्वं तथापि शृङ्खलस्य करणत्वमस्त्येव तदन्तरेण बन्धनस्याभावात् । अथ वेति । रज्जुः शृङ्खलशब्देन तत्साहचर्यादुच्यत इत्यर्थ. ॥ ७६ ॥

तदस्मिन्नन्नम् ॥ वटकेभ्य इनिरिति । कनि प्राप्ते वचनम् । मत्वर्थीयस्त्विनिः सप्तम्यां च न तौ स्मृताविति नास्ति ॥ ८२ ॥

श्रोत्रियन् ॥ वाक्यार्थ इति । वाक्यार्थस्य सम्बन्धरूपस्य क्रियारूपस्य वाऽसत्त्वभूतत्वात् श्रोत्रियशब्दस्य च सत्त्वभूतार्थाभिधायित्वाद्वाक्यार्थग्रहणेन तदाश्रयश्छन्दोध्याय्युपचारादभिहितः । तत्राविद्यमानप्रकृतिप्रत्ययविभागः श्रोत्रियशब्दो निपात्यते । नकारः स्वरार्थः । तेनाद्युदात्तत्वं नित्करणसामर्थ्याद्व्यपवर्गाभावेऽपि भवति । छन्दसो वेति । तस्मिन्पक्षे घनाऽणो बाधप्रसङ्गात् छान्दसशब्दो न सिध्यतीति तावतिथंग्रहणमित्यतो वाग्रहणमनुवर्त्यम् । अथ वा विशेषतः छन्दोध्यायिनि तदर्थानुष्ठायिनि श्रोत्रियशब्दस्य निपातनादध्येतृमात्रे छान्दसशब्दस्य नास्ति बाधः ॥ ८३ ॥

श्राद्ध ॥ समानकालग्रहणमिति । भुजिना समाने काले प्रत्ययप्रयोगो यथा स्यात् । यस्मिन्काले भुजिक्रियाहिततृप्तिलक्षणविशेषानुवृत्तिस्तस्मिन्नेव श्राद्धिश्राद्धिकशब्दयोरुच्चारणम् नतु कालान्तरे । स च समानः कालो लोकप्रसिद्ध्यानुसारेणाद्यतन एव द्रष्टव्यः तेन यदा द्वितीये ऽहनि कस्य चिदन्नमपरिणतं तदा प्रत्ययाभावः ॥ ८५ ॥

साक्षात् ॥ संज्ञायत इति संज्ञेत्यर्थ एव व्यपदिश्यमानो विधीयते । अथ वा संज्ञायते ऽनयेति संज्ञा निपातनाद् ल्युडभावः । ततः शब्द एव संज्ञाशब्देनोच्यते । संज्ञायां विषये कार्यं भवतीत्यर्थः । लक्ष्यानुसारिप्रतिपत्त्रपेक्षया प्रश्नः । संज्ञाग्रहणं किमर्थमिति । लक्षणानुसारिप्रतिपत्त्रपेक्षया तूत्तरम् । त्रिभिरिति । अन्तेवासिशब्देन शिष्यसाधर्म्यात्पारतन्त्र्यादधमर्ण उच्यते ॥ ९१ ॥

क्षेत्रियच्परक्षेत्रे चिकित्स्यः ॥ ९२ ॥ किं निपात्यते । क्षत्रियः श्रोत्रियवत् * । क्षेत्रियः श्रोत्रियवन्निपात्यते । परक्षेत्राद्वा तत्र चिकित्स्य इत्येतस्य वाक्यस्यार्थे क्षेत्रियजित्येतत्पदं निपात्यते । परक्षेत्राद्वा तत्र चिकित्स्य इति परलोपो घंश्च * । परक्षेत्राद्वा तत्र चिकित्स्य इत्येतस्मिन्नर्थे परलोपो घंश्च प्रत्ययः। परक्षेत्रे चिकित्स्यः क्षेत्रियः॥

इति पञ्चमाध्यायस्य द्वितीये पादे प्रथममाह्निकम्॥

तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् ॥ ९४ ॥ किमर्थमिमावर्थावुभौ निर्दिश्येते अस्यास्मिन्निति । न यद्यस्य भवति तस्मिन्नपि तद् भवति । यच्च यस्मिन् भवति तत्तस्यापि भवति । नैतयोरावश्यकः समावेशः । भवन्ति हि देवदत्तस्य गावो न च तास्तस्मिन्नाधृता भवन्ति । भवन्ति च पर्वते वृक्षा न च ते तस्य भवन्ति ।

क्षेत्रि ॥ परक्षेत्रे जन्मान्तरशरीरे चिकित्स्यो व्याधिरसाध्यत्वात् क्षेत्रियः । तथा परक्षेत्रे धान्यार्थे क्षेत्रे यानि तृणानि जातानि विनाश्यानि तानि क्षेत्रियाणि । तथा परदारे निग्राह्यः क्षेत्रियः। तथा परशरीरेषु संक्रमय्य यद्विषं चिकित्स्यते तत् क्षेत्रियम्॥

इति श्रीकैयटकृते भाष्यप्रदीपे पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयपादे प्रथममाह्निकम्॥

तदस्य ॥ शाखावान् वृक्ष इत्यादौ वृक्षादेराधारभावोऽप्यस्ति तत्पूर्वकं संबन्धित्वं चेत्यन्यतरोपादानेनेष्टविषये सिद्धिं मत्वा पृच्छति किमर्थमिति । कस्मा इदं किमर्थम् । कोऽर्थोऽस्येति वा किमर्थमेतच्च निर्देशक्रियाविशेषणं न तु निर्दिश्यमानविशेषणमिति नपुंसकैकवचननिर्देशः । यद्यस्येति । नशब्द काक्वा प्रयुक्तो भवत्येवेति विधिं गमयति । नैतयोरावश्यक इति । अवश्यंभाव आवश्यकं मनोज्ञादेराकृतिगणत्वादोरावश्यक इति निपातनाद्वा वुञ् प्रत्ययः । अव्ययानां भमात्र इति विलोप आवश्यकमस्मिन्नस्तीत्यावश्यकः । अर्शआदेराकृतिगणत्वादच्प्रत्ययः । इह यदा संबन्धः सर्वकारकपूर्वः नाधारपूर्वक एव यथा देवदत्तस्य गाव इति क्रयप्रतिग्रहादिक्रियाविषयकर्तृत्वपूर्वकः स्वस्वामिसंबन्धस्तदा सप्तम्युपादाने कारकान्तरपूर्वसंबन्धाग्रहणादस्येति षष्ठ्यर्थोऽप्युपादानीयः । तथा षष्ठ्यर्थमात्रनिर्देशे यत्राधिकरणं शेषसंबन्धनिमित्तसंबन्धित्वेनाविवक्षितम् । वृक्षा अस्मिन् पर्वते सन्तीति तत्र प्रत्ययो न स्यात् । न ह्यत्र क्रियाकारकपूर्वः शेषसंबन्धो दृश्यते । वृक्षैः पर्वतस्यानारम्भात् नावयवावयविभावः । आनन्तर्यादिसंबन्धसंभवे ऽपि यत्र मत्वर्थीयेन भाव्यम् । तस्मादुभयोपादानम् । ननु किमुच्यते न तास्तस्मिन्नाधृता भवन्तीति । यावता यस्य चेश्वरवचनमित्येतत्प्रत्याख्यानायाधिब्रह्मदत्ते पञ्चाला इति सप्तमीसिद्ध्यर्थं भाष्यकारेणाभिहितं परिग्रहीतव्यम्। परिग्रहीत्रधीनमित्यादि।तथा च देवदत्ते गाव इत्यपि भवितव्यम् । कारकप्रकरणे हि गौणमुख्यन्यायस्यानाश्रयणाद्गौणस्याधारस्याप्यधिकरणसंज्ञया भाव्यम् । यथा गङ्गायां घोषः कूपे गर्गकुलमिति । ततश्च सप्तम्युपादाने ऽपि गोमान् देवदत्त इति सिध्यत्येव । नैतदस्ति । सप्तमीमात्रनिर्देशे मुख्य एवाधिकरणे मत्वर्थीयाः स्युः । वृक्षवान् पर्वत इत्यादौ न तु गौणे गोमान् देवदत्त इत्यादौ कारकप्रकरणे हि गौणमुख्यन्यायानाश्रयणम् । अयं तु प्रत्ययविधिरिति स्यात् न्या-

अथास्तिग्रहणं किमर्थम् । सत्तायामर्थे प्रत्ययो यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । न सत्तां पदार्थो व्यभिचरति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । संप्रति सत्तायां यथा स्यात् । भूतभविष्यत्सत्तायां मा भूत् । गावोऽस्यासन् गावोऽस्य भवितार इति । न तर्हीदानीमिदं भवति । गोमानासीत् गोमान् भवितेति । भवति । न त्वेतस्मिन् वाक्ये । यदि त्वेतस्मिन् वाक्ये स्यात् । यथेहास्तेः प्रयोगो न भवति । गोमान् यवमानिति । एवमि-

---

याश्रयणमिति षष्ठीनिर्देशोपि कृतः । अथास्तिग्रहणमिति । संभवे व्यभिचारे च विशेषणविशेष्यभावो भवति । यथा नीलोत्पलमिति । सत्तां तु पदार्थो न व्यभिचरति । तामन्तरेण पदोच्चारणासंभवात्तस्या एव सर्वशब्दप्रवृत्तौ कारणत्वादिति प्रश्नः । सत्तायां प्रत्यया यथा स्यादिति । सत्तायां वर्तमानात्सत्तोपाधिकार्थाभिधायिनः प्रत्ययो यथा स्यादित्यर्थः । न सत्तां पदार्थो व्यभिचरतीति । यावद्बुद्ध्या पदार्थो न विषयीकृतस्तावत्पदस्य प्रयोगाभावः । तस्माद् बुद्धिसत्तासमाविष्टोर्थोविधिनिषेधजननादिभिः संबध्यते । वृक्षोस्ति वृक्षो नास्ति वृक्षो जायत इति । अत्यन्तासतोपि बहिः शशविषाणादीनर्थान् बुद्ध्या विषयीकृत्य शशविषाणादिप्रयोगस्तस्माद् बुद्ध्या रूढोपचरितसत्ताशब्दप्रयोगाश्रयत्वादव्यभिचारेत्यर्थः । सैव तु बुद्धिसत्ताप्रयोक्तृप्रतिपत्तॄणां बहीरूपतयावभासते । यदि तु वृक्षादीनां बाह्यसत्तासमाविष्टं वस्तु वाच्यं स्यात्तदा वृक्ष इत्यतः सत्तावगमादस्तीत्यस्य गतार्थत्वात् प्रयोगो न स्यात् । नास्तीत्यस्य च सत्ताविरोधात्प्रयोगाप्रसङ्गः । अङ्कुरो जायत इति च प्रयोगो न स्यात् । सतो जन्मविरोधात् । उपचारसत्तायां त्वेत दोषा नावतरन्ति । बुद्धिसत्तासमाविष्टस्य बहिःसत्त्वासत्त्वजननप्रतिपादनायास्ति नास्ति जायत इति प्रयोगयोगात् । अन्ये तु वर्णयन्ति यत्र क्रियापदं न श्रूयते तत्रास्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोप्यस्तीति गम्यत इत्येतदाश्रयणेन न सत्तां पदार्थो व्यभिचरतीत्युक्तम् । तेषां सम्प्रति सत्तायां यथा स्यादिति परिहारग्रन्थो नोपपन्नः । राजपुरुष इत्यादौ च सम्बन्धप्रतिपादने ऽन्तरात्क्षेपाभावादनैकान्तिकमेतत् । सम्प्रति सत्तायामिति । वर्त्तमानसत्तायां बाह्यायां सत्तायामित्यर्थः । भूतभविष्यत्सत्तयामिति । भूतभविष्यतोर्या सत्ता अतीतानागतवस्तुपरामर्शिबुद्धितत्त्वोत्प्रेक्षितोपचरितरूपा तस्यां मा भूदित्यर्थः । या तु मुख्या सत्ता सा भूतभविष्यत्सत्तेति व्यपदेष्टुं न शक्यते । सदित्यस्य लडन्तस्य वर्तमानकालविषयत्वाद् भूतभविष्यतोः सत्तेति सम्बन्धायोगात् । नापि भूता सत्ता भविष्यन्ती सत्तेति सामानाधिकरण्येन सम्बन्धोपपत्तिः । अथाश्रयस्य भूतभविष्यत्वाद्भूता सत्ता भविष्यन्ती सत्तेत्युच्यते तथाप्यसौ वर्तमाना न भवतीति तत्र प्रत्ययाभावः । तेन गावोस्यासन् गावोस्य भवितार इत्यत्रार्थे गोमानिति प्रयोगो न भवति । न तर्हीति । विद्यमान एव देवदत्ते तद्गवीनामतीतानागतत्वप्रतिपादनाय गोमानासीत् गोमान् भवितेति प्रयुज्यते । तत्र प्रकृत्यर्थस्य सम्प्रति सत्ताया अभावात् प्रत्ययाप्रसङ्गः । गुणधर्मस्य च प्रधान आरोपादासीद्भावितेति प्रत्ययार्थस्यातीतानागतव्यपदेश इति चोदको मन्यते । भवतीति । अवस्थातुर्विद्यमानत्वे ऽप्यवस्थाविशेषस्य भूतभविष्यत्वादासीद्भवितेति व्यपदेशः यथश्वरोयमासीदिति सिद्धान्तवादिनोभिप्रायः । न त्वेतस्मिन् वाक्य इति ।

हापि न स्यात्। गोमानासीत्। गोमान् भवितेति। सति चास्तेः प्रयोगे यथेह बहुवचनं श्रूयते। गावोऽस्यासन् गावोस्य भवितार इति। एवमिहापि स्यात्। गोमानासीत् गोमान् भवितेति। का तर्हीयं वाचोयुक्तिः गोमानासीत् गोमान् भवितेति। एषैषा वाचो युक्तिः। नैषा गवां सत्ता कथ्यते। किं तर्हि। गोमतस्सत्तैषा कथ्यते। अस्त्यत्र वर्तमानकालोऽस्तिः। कथं तर्हि भूतभविष्यत्सत्ता गम्यते धातुसम्बन्धे प्रत्यया इति। इदं तर्हि प्रयोजनमस्तियुक्ताद्यथा स्यात्। अनन्तरादियुक्तान्मा भूदिति। गावोस्यानन्तरा गावोस्य समीप इति। अथ क्रियमाणेऽस्तिग्रहणइह कस्मान्न भवति गावोस्य सन्त्यनन्तरा गावोस्य सन्ति समीप इति।

गावोस्यासन् गावोऽस्य भवितार इत्यत्रार्थे गोमानिति न प्रयुज्यते इत्यर्थः। यथेति। प्रत्ययान्तेनैव प्रकृत्यर्थोपाधेः प्रतीतत्वात्तदुपाधिवाचिनः प्रयोगाभावः यथादाण्डाक्रीडेति प्रहरणशब्दस्येति भावः। सति चेति। सामान्याभिधाने विशेषावगमाय दृश्यते प्रयोगः। यथोत्पुच्छयते इत्यादावसनविशेषप्रतिपादनाय व्युत्परीणामभिमनायत इत्यादौ च प्रत्ययार्थभवनविशेषावगमाय सुदुरुद्भीनामिति भावः। एवमिहापीति। प्रकृत्यर्थसत्ताकालविशेषावधारणाय वाक्यवद्बहुवचनान्तस्यास्तेः प्रयोगप्रसङ्गः। का तर्हीति। गोमतो वर्तमानत्वादासीद्भवितेति प्रयोगानुपपत्तिरिति मत्वा प्रश्नः। एषैषेति। या एषा शिष्टैः प्रयुक्ता सैषैव वाचोयुक्तिः। यथास्माभिर्व्याख्यायते न त्वन्यथेत्यर्थः। नैषेति। साक्षादित्यर्थः। गोमतस्सत्तेति। अतीतानागता चेति शेषः। अवस्थाविशेषस्यातीतानागतत्वादवस्थातुरतीतानागतत्वमिति प्रागेवोक्तम्। अस्त्यत्रेति। चोदकः। गोमानित्यादौ वर्तमानसत्तायुक्तः प्रकृत्यर्थः प्रतीयत एवास्तिर्भवन्तीपर इत्यन्तरङ्गत्वात्सत्तायास्तथा च प्रत्ययान्तादेव शब्दशक्तिस्वाभाव्यात् प्रकृत्यर्थसत्तावगमात् सत्तावाचिपदाप्रयोगः। तस्मादङ्गीकृतसत्तः प्रकृत्यर्थः प्रत्ययार्थमवच्छिनत्तीति न कर्तव्यमस्तिग्रहणम्। चोदक एव कथं तर्हीत्याशङ्क्य धातुसम्बन्ध इति परिहरति। तत्रारम्भपक्षे प्रत्ययाधिकारे प्रत्ययग्रहणस्येदं प्रयोजनम्। धात्वधिकारविहितानामपि तद्धितानां कालान्तरे धातुसम्बन्धे साधुत्वं यथा स्यादिति। यदा तु तत्सूत्रं प्रत्याख्यायते तदा हि स्वकाल एव प्रत्यया विधीयन्ते। तत्राग्निष्टोमयाज्यस्य पुत्रो जनितेति विरुद्धकालक्रियासम्बन्धादग्निष्टोमयाजित्वस्यैव वाक्यार्थवशाद्भावित्वं गम्यते तथेहापि गोमानासीद् गोमान् भवितेति विरुद्धकालक्रियासंम्बन्धाद् गोमत्सत्तालक्षणावस्थाविशेषविषयातीतानागतत्वप्रतीतिरवस्थातुः सत्वे असत्वे च। तत्र प्रकृत्यर्थस्य वर्तमानसत्ताभावप्रतीतावपि शब्दसंस्कारस्यान्तरङ्गस्यानिवृत्तिर्यथा ग्रामान्नागच्छतीति। अस्तियुक्तादिति। अस्तिनैव युक्तादित्यर्थः। पूर्वोक्तेन न्यायेनास्त्युपाधिकत्वे लब्धे पुनरस्तिग्रहणं विशेषणान्तरयुक्तप्रकृत्यर्थनिराकरणार्थम्। गावोस्येति। अनन्तरमव्यवहितं समीपं तु व्यवहितमपीति भावः। गावोस्य सन्त्यनन्तरा इति। केवलानामनन्तरादीनां भवत्वस्तिग्रहणान्निरासः इह तु सत्तासद्भावात् प्राप्नोत्येव प्रत्यय इति भावः। असामर्थ्यादिति।

असामर्थ्यात्। कथमसामर्थ्यम्। सापेक्षमसमर्थं भवतीति। यथैव तर्हि क्रियमाणेऽस्तिग्रहणेऽसामर्थ्यादनन्तरादिषु न भवति। एवमक्रियमाणेऽपि न भविष्यति। अस्त्यत्र विशेषः। क्रियमाणेऽस्तिग्रहणे नान्तरेण तृतीयस्य पदस्य प्रयोगमनन्तरादयोऽर्था गम्यन्ते। अक्रियमाणे पुनरस्तिग्रहणे अन्तरेणापि तृतीयस्य पदस्य प्रयोगमनन्तरादयोऽर्था गम्येरन्। अथेह कस्मान्न भवति चित्रगुः शबलगुरिति। बहुव्रीहिणोक्तत्वान्मतुप्प्रत्ययार्थस्य। अथेह कस्मान्न भवति चित्रा गावो यस्य सन्तीति। कुतः कस्मान्न भवति। किमवयवादाहोस्वित्समुदायात्। अवयवात्कस्मान्न भवत्यसामर्थ्यात्। कथमसामर्थ्यम्। सापेक्षमसमर्थं भवतीति। समुदायात्तर्हि कस्मान्न भवति। अप्रातिपदिकत्वात्। ननु च भोः आकृतौ शास्त्राणि प्रवर्तन्ते। तद्यथा। सुपेति वर्तमाने अन्यस्यान्यस्य च समासो भवति। सत्यमेवैतत्। आकृतिस्तु प्रत्येकं परिसमाप्यते। यावत्येतत्परिसमाप्यते ङ्याप्प्रा-

---

इह यः प्रकृत्यर्थोपाधिः प्रत्ययान्तेनान्तर्भावयितुं शक्यस्तदुपाधेरेव प्रत्ययेन भाव्यम्। न च गोमानित्येतत्प्रकृत्यर्थस्यानन्तर्यं गमयितुं शक्नोतीति तदभिधानाय वाक्यमेव प्रयुज्यते। स्वस्वामिभावस्तु सत्तयैवान्तर्भावित इति तत्प्रतीतिर्भवत्येव। क्रियमाण इति। प्रकृत्यर्थविषयं यदापेक्षं तृतीयत्वं गावः सन्त्यनन्ता अस्येति। तत्रास्तिग्रहणे क्रियमाणे केवल एवास्त्यर्थ उपाधिभावेन प्रत्ययान्तेऽन्तर्भवति न त्वानन्तर्यादिविशिष्ट इति प्रतीतिर्भवति। असति त्वस्तिग्रहणे धर्मान्तरावच्छिन्नस्याप्यस्त्यर्थस्यान्तर्भाव आशङ्क्येतेत्यर्थः। तत्र क्रियमाणेऽस्तिग्रहणेऽस्त्यर्थस्यैवान्तर्भावावगमाद्वाक्ये यत् तृतीयं पदमनन्तरा इति तद्वृत्तौ स्वार्थप्रतिपादनायावश्यं प्रयोक्तव्यम्। तत्प्रयोगे चासामर्थ्यम्। अक्रियमाणे त्वस्तिग्रहणेऽनेकस्याप्युपाधेरन्तर्भावसम्भावनया वृत्तावनन्तरपदप्रयोगमन्तरेणाप्यानन्तर्यावगमादसामर्थ्यं न स्यादित्यर्थः। चित्रगुरिति। सत्ताविशिष्टचित्रागवार्थः षष्ठ्यर्थश्चास्तीति प्रश्नः। बहुव्रीहिणेति। षष्ठ्यर्थ एव बहुव्रीहिविधानादित्यर्थः। कुतः कस्मादिति। समुदायावयवसन्निधानात्प्रश्नः। सापेक्षमिति। चित्राइति गुणपदं विशेषापेक्षं द्रव्यद्वारेणैव चित्रार्थस्य देवदत्तादिना सम्बन्धाद्गाव इत्येतदपि गुणापेक्षमित्येकार्थीभावं प्रतिपत्तुं न शक्नोति। तस्माद्वृत्तौ चित्रादिगुणानपेक्षप्रकृत्यर्थोपसर्जनप्रत्ययार्थावगमात्तत्समासार्थमेव वाक्यं प्रदर्शयितव्यं गावोस्य सन्तीति। अप्रातिपदिकत्वादिति। यदा सुबन्तात्प्रत्ययोत्पत्तिः समर्थात् प्रत्ययः प्रातिपदिकात्तु परः श्रूयत इत्येवमाश्रयणं तदा सुबन्तसमुदायस्य समासग्रहणान्नियमार्थादप्रातिपदिकत्वं सुबन्तत्वमपि नास्ति समुदायात्सुपोऽविधानात् प्रातिपदिकसमुदायस्याप्यर्थान्तरोपजनाभावादेका प्रातिपदिकसंज्ञा नास्तीत्यप्रातिपदिकत्वम्। विशेषणविशेष्यभावस्य हि पदावस्थायां प्रादुर्भावः न प्रातिपदिकावस्थायाम्। आकृताविति। जातौ कार्यमुच्यमानमनपेक्षितव्यक्तिगतसंख्याविशेषं सर्वतः प्रवर्तते यथा ब्राह्मणो न हन्तव्य इति। ततश्च प्रातिपदिकसमुदायादपि प्रत्ययोत्पत्तिप्रसङ्गः।

तिपादिकादिति तावदुत्पत्त्या भवितव्यम् । अवयवे चैतत्परिसमाप्यते न समुदाये । अथेह कस्मान्न भवति । पञ्च गावः सन्त्यस्य पञ्चगुर्दशगुरिति । प्रत्येकमसामर्थ्यात्समुदायाद् प्रातिपदिकत्वात् समासात्समासेनोक्तत्वात् । नैतत्सारम् । उक्तेपि हि प्रत्ययार्थे उत्पद्यते द्विगोस्तद्धितः । तद्यथा । द्वैमातुरः । पाञ्चनापितिरिति । नैष द्विगुः । कस्तर्हि । बहुव्रीहिः । अपवादत्वाद् द्विगुः प्राप्नोति । अन्तरङ्गत्वाद्बहुव्रीहिर्भविष्यति । कान्तरङ्गता । अन्यपदार्थे बहुव्रीहिरिति वर्तते । विशिष्टे ऽन्यपदार्थे तद्धितार्थे द्विगुस्तस्मिंश्चास्य तद्धिते ऽस्तिग्रहणं क्रियते । यदि तर्हि अतिप्रसङ्गाः सन्तीति तद्धितविधावस्तिग्रहणं क्रियते । बहुव्रीहावप्यस्तिग्रहणं कर्तव्यमस्तियुक्ताद्यथा स्यादनन्तरादियुक्तान्मा भूदिति । अथ बहुव्रीहौ दोषा न सन्ति तद्धितविधावपि नार्थोऽस्तिग्रहणेन । सत्यमेवमेतत् । क्रियते त्विदानीं तद्धितविधावस्तिग्रहणम् । तद्वै क्रियमाणमपि प्रत्ययविध्यर्थं नोपाध्यर्थम् । अस्तिमानिति मतुब् यथा स्यात् । किं च कारणं न स्यात् । अप्रातिपदिकत्वात् । नैष दोषः । अव्ययमेषो ऽस्तिशब्दः । नैषोस्तेर्लट् । कथमव्ययत्वम् । विभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च निपाता भवन्तीति निपातसंज्ञा । निपातोव्ययमित्यव्ययसंज्ञा । एवमपि न सिध्यति । किं कारणम् । आस्तिना सामानाधिकरण्ये मतुब् विधीयते।

अन्यस्यान्यस्य चेति । अनेन जात्याश्रयत्वं कार्याणां समर्थयते । यदि हि व्यक्तिः पदार्थस्तदा कस्य चिदेवैकस्य सुबन्तस्य समासः प्रसज्येत न तु सर्वस्येत्यर्थः । प्रत्येकमिति । आश्रयगतैकत्वसंख्याविशिष्टा जातिः कार्ये आश्रीयते । यथा पशुना यजेतेति भावः । ङ्याप्प्रातिपदिकादित्यत्रैकवचनान्तानां समाहारनिर्देशाद् गुणे संख्याया विवक्षितत्वादेकैकस्मात्प्रातिपदिकात्प्रत्ययोत्पत्तिः न तु तत्समुदायादित्यर्थः । उक्तेपीति । द्विगोर्लुग्विधानात्तद्धितार्थेत्यत्र स्यादर्थस्यार्थशब्दस्य ग्रहणाद्वा तद्धितार्थाद् द्विगोस्तद्धितो भवति पञ्चगुणशब्दं च द्विगुं मन्यते न बहुव्रीहिम् । अपवादत्वादिति । अन्यपदार्थमात्रे सुबन्तमात्रस्य विधीयमानस्य बहुव्रीहेः संख्यायास्तद्धितार्थे पञ्चगुरित्यादौ विधीयमानो द्विगुर्विशेषविषयत्वाद्बाधकः प्राप्नोतीत्यर्थः । अन्तरङ्गत्वादिति । ननु चानवकाशेनान्तरङ्गमपि बाध्यते । नैष दोषः । यत्रैकनिमित्ता द्विगुबहुव्रीहिप्राप्तिस्तत्र द्विगुना बहुव्रीहिर्बाध्यतामिह तु द्विगुरस्त्यर्थमधिकमपेक्षते । तदाह तस्मिंश्चास्येति । तेन विशिष्टस्य षष्ठ्यर्थस्य तद्धितार्थत्वादस्त्यर्थोवश्यापेक्ष्यो द्विगुना षष्ठ्यर्थमात्रापेक्षस्तु बहुव्रीहिः । यदि तर्हीति । यदि वचनमन्तरेणानन्तरेणानन्तरादीनां निवृत्तिर्नास्तीत्यर्थः । अथ न सन्तीति । अनभिधानादेवानिष्टाप्रसङ्गादिति भावः । प्रत्ययविध्यर्थमिति । अस्तीति लुप्तपञ्चमीकः प्रकृतिनिर्देश इति भावः । अव्ययमिति । कर्तृविशिष्टसत्तावाचीति भावः । तथा चास्तित्वमिति भावप्रत्ययप्रयोगोपपत्तिः । न चास्तेरिति । गवादीनां सम्भवव्यभिचाराभ्यामस्तीति सामानाधिकरण्यं सम्भवत्यस्तेस्त्वव्यभिचारादस्ति सामानाधिकरण्या-

न चास्तेरस्तिना सामानाधिकरण्यं तदेतत् क्रियमाणमपि प्रत्ययविध्यर्थं नोपाध्यर्थम् । तस्माद् द्विगोस्तद्धितस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । यदेतद् नास्ति सर्वत्र मत्वर्थे प्रतिषेध इति । सति हि तस्मिंस्तेनैव तत्सिद्धम् । अथ मत्वर्थीयान्मत्वर्थीयेन भवितव्यम् । न भवितव्यम् । किं कारणम् । अर्थगत्यर्थः शब्दप्रयोग इति । अर्थं सम्प्रत्याययिष्यामीति शब्दः प्रयुज्यते। तत्रैकेनोक्तत्वात्तस्यार्थस्य द्वितीयस्य प्रयोगेण न भवितव्यम् । किं कारणम् । उक्तार्थानामप्रयोग इति । न तर्हीदानीमिदं भवति । दण्डिमती शाला हस्तिमत्युपत्यकेति । भवत्यर्थान्तरे वृत्तित्वाद्-र्थान्तरे वृत्तिः । षष्ठ्यर्थे वा वृत्तं सप्तम्यर्थे वर्तते । सप्तम्यर्थे वा वृत्तं षष्ठ्यर्थे वर्तते । अथ मत्वन्तान्मतुपा भवितव्यम् । गोमन्तोस्य सन्ति यवमन्तोस्य सन्तीति । न भवितव्यम् । किं कारणम् । यस्य गोमन्तः सन्ति गावोपि तस्य सन्तीति । तत्रोक्तो गोभिरभिसम्बन्धे प्रत्यय इति कृत्वा तद्धितो न भविष्यति । न तर्हीदानीमिदं भवति । दण्डिमती शाला हस्तिमत्युपत्यकेति । भवत्यर्थान्तरे वृत्ताद् अर्थान्तरे वृत्तिर्भविष्यति । षष्ठ्यर्थे वा वृत्तं सप्तम्यर्थे वर्तते । सप्तम्यर्थे वृत्तं षष्ठ्यर्थे वर्तते । इहापि सप्तम्यर्थे वा वृत्तं षष्ठ्यर्थे वर्तते । षष्ठ्यर्थे वा वृत्तं सप्त-

---

भावः । तत्रास्तिमानिति वृत्तिविषये ऽस्तिक्रियायाः कर्तृविशेषे धने ऽस्तिशब्दो वर्तते । कर्तृसामान्येन प्रत्ययार्थस्य विशेषणायोगात् । तस्माद्द्विगोरिति । उपाध्यनुपादाने ऽपि शब्दशक्तिस्वाभाव्यान्मतुपो बहुव्रीहेश्चास्त्युपाधिकार्थविषयत्वाद् द्विगुबहुव्रीह्योस्तुल्याश्रयत्वादन्तरङ्गबहिरङ्गभावाभावाद्विशेषविहितेन द्विगुना बहुव्रीहिबाधनाद्द्विगोर्मतुबादेस्तद्धितस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । तेनैव तत्सिद्धमिति । द्विगौ प्रतिषिद्धे बहुव्रीहेर्भावाद् द्विगुप्रतिषेध एव युक्तः पञ्चखट्व इत्यादौ बहुव्रीहौ प्रकृत्येति पूर्वपदप्रकृतिस्वरो भवति । द्विगौ तु समासान्तोदात्तत्वप्रसङ्गः । अथेति । यवमानस्यास्तीत्यादौ । अर्थगत्यर्थ इति। यस्य यवमानस्ति तस्य यवैरपि तत्सम्बन्धद्वारेण सम्बन्धोस्तीति यवमानित्यनेनैव यवमत्सम्बन्धावगमादिति भावः । दण्डिमतीति । यस्यां शालायां दण्डिनः पुरुषाः सन्ति दण्डा अपि तस्यां सन्तीति दण्डवतीत्यनेनैव पूर्वोक्तेन न्यायेन दण्डिसम्बन्धावगमान्मतुम्न प्राप्नोतीति भावः । अर्थान्तरे वृत्तादिति यदुक्तं तदेव विभजति षष्ठ्यर्थे वेति । एकजातीये हि सम्बन्धे मतुम्न भवति । यस्य हि यवमान् विद्यते तस्य यवा अपि सन्ति । इह तु यस्यां शालायां हस्तिनो गोमन्तश्च तस्यां नावश्यं हस्ता गावश्च सन्ति छिन्नहस्तानामपि हस्तित्वजातिसम्बन्धात्तद्देशासंनिहितगोभिरपि गोमत्त्वाच्च । अथ मत्वन्तादिति । पूर्वोक्तन्यायस्य मतुप्यपि सद्भावात् प्रश्नः । यस्य गोमन्त इति गावो विद्यन्ते येषु ते गोमन्तो ग्रामास्ते यस्य सन्तीत्यर्थः । गावोपीति । द्विविधो हि गोभिः सम्बन्धः साक्षात्पारम्पर्येण वेति भावः । ततो गोमानित्ययं शब्दो द्विविधमपि सम्बन्धः । शब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वेनान्तर्भावयितुं शक्तस्तत्र पारम्पर्येण गोसम्बन्धे ऽभिप्रेते गोमत्सम्बन्धोप्याक्षिप्त एव तद्द्वारकत्वाद्गोसम्बन्धस्य । न तर्हीति । न्यायस्य तुल्यत्वादिति भावः । इहापीति । मत्वन्तादपि मतु-

न्यर्थे वर्तते। अन्यथाजातीयकः खल्वपि गोभिरभिसम्बन्धे प्रत्ययः। अन्यथाजातीयकस्तद्वता येनैव खल्वपि हेतुना एतद्वाक्यं भवति गोमन्तोस्य सन्ति यवमन्तोऽस्य सन्तीति तेनैव हेतुना वृत्तिरपि प्राप्नोति। तस्मान्मत्वर्थीयान्मतुबादेः *। तस्मान्मत्वर्थीयान्मतुबादेः प्रतिषेधो वक्तव्यः। तं चापि ब्रुवता समानवृत्तौ सरूप इति वक्तव्यम्। भवति हि दण्डिमती शाला हास्तिमत्युपत्यकेति। शैषिकान्मतुबर्थीयाच्छैषिको मतुबर्थिकः। सरूपः प्रत्ययो नेष्टः सन्नन्तान्न सनिष्यते॥ किं पुनरिमे मतुप्प्रभृतयः सन्मात्रे भवन्ति। एवं भवितुमर्हति। मतुप्प्रभृतयः सन्मात्रे इति चेदतिप्रसङ्गः *। मतुप्प्रभृतयः सन्मात्र इति चेदतिप्रसङ्गो भवति। इहापि प्राप्नोति। व्रीहिरस्य यवोस्येति। तस्माद् भूमादिग्रहणं कर्तव्यम्। के पुनर्भूमादयः। भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेतिशा-

---

प्रसङ्गो न्यायस्य तुल्यत्वादित्यर्थः। अन्यथाजातीयक इति। सम्बन्धे प्रत्ययावगम इत्यर्थः। गोमानित्युक्ते साक्षाद्गोभिः सम्बन्धः प्रतीयते। गोमत्सम्बन्धे गोसम्बन्धो नावश्यंभावी न हि गोमत्स्वामिना गोस्वामिना भाव्यमिति नियम इत्यर्थः। येनैवेति। वृत्तिवाक्ययोस्तुल्यार्थत्वाद्वृत्तेरिव वाक्यस्याभावः स्याद् वाक्यवद्वा वृत्तिप्रसङ्गः। मत्वर्थीयान्मतुबादिप्रतिषेध इति। न केवलं मत्वन्तान्मतुब्नेष्यते। यावता ठन्नन्तादिनिठनावपि नेष्येते इति सामान्येनोक्तम्। सामान्येन प्रतिषेधं विधाय विशेषप्रतिपादनायाह तं चापीति। समानवृत्ताविति। समाने प्रत्ययार्थे षष्ठ्यर्थे वृत्तं षष्ठ्यर्थे न वर्तते सप्तम्यर्थे वृत्तं सप्तम्यर्थे न वर्तते इत्यर्थः। तेन सप्तम्यां च न तौ स्मृताविति वचनात् षष्ठ्यर्थे इनिठनोर्विधानात्समानवृत्तित्वाद्विरूपोपि इनिष्ठन्नन्तान्न भवति। दण्डिका अस्य सन्तीति तथा भिन्नवृत्तावपि सरूपो न भवति। यवमन्तो ग्रामा अस्य सन्तीति। अथ हस्तिमान् राजेति समानवृत्तित्वात्कथं प्रत्ययः। हस्तिशब्दस्य जातिशब्दत्वान्न सम्बन्धः प्रवृत्तिनिमित्तमित्यदोषोतएवाहस्तीति कृते मत्वर्थीये नञ्समासः क्रियते न बहुव्रीहिः। न ह्यहस्त इत्युक्ते जातिपर्युदासप्रतीतिर्यत्र तु समानार्थत्वं तत्र बहुव्रीहिरेव भवति यथाऽगुरनश्व इति। न तु अगोमाननश्ववानेति। यत्रापि मत्वर्थीयेनार्थविशेषप्रतीतिस्तत्रापि तदन्तेन नञ्समासो यथाऽदण्डी अपुच्छी अवाग्मीति। दण्डपुच्छसंयोगनिषेधस्य सम्यग्भावित्वनिषेधस्य च बहुव्रीहेरनवगमात्। शैषिकादिति। शैषिकाच्छैषिकः सरूपो नेष्टः। यथा शालायां भवः शालीयो घटस्तत्र भवस्तस्येदमिति वा छान्ताच्छो न भवति। विरूपस्तु भवत्येव। अहिच्छत्रे भव आहिच्छत्रः तत्र भव आहिच्छत्रीय इति। तथा मतुबर्थीयान्मतुबर्थीयः सरूपो नेष्टो यथा यवमानस्यास्तीति। मत्वन्तान्मतुब् न भवति। समानवृत्ताविति तु श्लोकानुरोधान्नोक्तम्। पूर्वमेव च विषयः प्रविभक्तः। सन्नन्तादिति। सरूप इत्यपेक्ष्यते। सारूप्यं चाव्यभिचारात्। तेन समानत्वं लक्ष्यते। तच्चार्थकृतम्। तेनेच्छासन्नन्तादिच्छासन्न भवति। अर्थान्तराभिधायिनस्तु भवत्येव। जुगुप्सिषते मीमांसिषतइति। किं पुनरिति। विशेषानुपादानात्सन्मात्रस्य सर्वत्र चानिष्टप्रसङ्गात् प्रश्नः। अभिधानतो व्यवस्था वक्ष्यामीत्याह एवं भवितुमर्हतीति। भूमेति। यद्यपि

यने । संबन्धेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुबादयः ॥ भूम्नि, गोमान् यवमान् । निन्दायाम्, ककुदावर्ती । संखादकी । प्रशंसायाम्, रूपवान् । वर्णवान् । नित्ययोगे, क्षीरिणो वृक्षाः । कण्टकिनो वृक्षाः । अतिशायने, उदरिणी कन्या । संसर्गे, दण्डी । छत्री । तर्हि भूमादिग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । कस्मान्न भवति । व्रीहिरस्य यवोऽस्येति । उक्तं वा * । किमुक्तम् । अनभिधानादिति । इतिकरणः खल्वपि क्रियते । ततश्चेद्विवक्षा, भूमादियुक्तस्यैव च विवक्षा । गोमान् यवमान् । भूमादियुक्तस्यैव सत्ता कथ्यते । नहि कस्य चिद्गावो नास्ति । संखादकी । ककुदावर्ती । निन्दायुक्तस्यैव सत्ता कथ्यते । न हि कश्चिन्न संखादकी । रूपवान् । वर्णवान् । प्रशंसायुक्तस्यैव सत्ता कथ्यते । न हि कस्य चिद्रूपं नास्ति । क्षीरिणो वृक्षाः । कण्टकिनो वृक्षा इति । नित्ययुक्तस्यैव सत्ता कथ्यते । न हि कस्य चित् क्षीरं नास्ति । उदरिणी कन्येति । अतिशायनयुक्तस्यैव सत्ता कथ्यते । न हि कस्य चिदुदरं नास्तीति । दण्डी । छत्री । संसर्गयुक्तस्यैव सत्ता कथ्यते । न हि कस्य चिद्दण्डो नास्ति छत्रं वा । यावतीभिः खल्वपि गोभिर्वाहदोहप्रसवाः कल्पन्ते तावतीषु सत्ता कथ्यते । कस्य चिच्चतसृभिः कल्पन्ते । कस्य चिच्छतेनापि न प्रकल्पन्ते । सन्मात्रे चर्षिदर्शनात् । सन्मात्रे च पुनः ऋषिर्दर्शयति मतुपम् । यवमतीभिरद्भिर्यूपं प्रोक्षतीति । गुणवचनेभ्यो मतुपो लुक् * । गुणवचनेभ्यो मतुपो लुग्वक्तव्यः । शुक्लः । कृष्ण इति । अव्यतिरेकात्सिद्धम् । न गुणो गुणिनं व्यभिचरतीति । अव्यतिरेकात्सिद्धमिति

त्रिप्रभृतिषु बहुत्वं व्यवस्थितं तथाप्यभिधानमाश्रयणीयम् । न हि यस्य त्रयः यवाः सन्ति स यवमानित्युच्यते । इतिकरण इति । इतिशब्दस्य बह्वर्थत्वादिह विवक्षार्थत्वमिति भावः । न हि कस्य चिदिति । मत्वर्थीयान्तानाभिधानस्यापि संबन्धोऽस्तीत्येवंपरमेतत् न हि कश्चिन्न संखादकीति । संखादको दशनः स च सर्वस्यास्तीति विशेषणोपादानान्निन्दाप्रतीतिः । न हीति । रूपमात्रसंबन्धे ऽवगते रूपवानयमिति विशेषणोपादानात् प्रशंसाप्रतीतिः । यावतीभिरिति । क्रियमाणे ऽपि भूमादिग्रहणे विशिष्टमेव बहुत्वमभिधानवशादाश्रयणीयं ततश्चाकरणमेव भूमादीनां न्याय्य इति भावः । यवमतीभिरिति । संस्कारस्यादृष्टार्थत्वाज्जातिमात्रसंबन्धोऽत्र विवक्षितः । गुणवचनेभ्य इति । शुक्लादय एवाभिन्नरूपा गुणे तद्वति च द्रव्ये वर्तमाना गृह्यन्ते न तु रूपादयः सर्वदा गुणमात्रवाचिनः । अव्यतिरेकादिति । गुणगुणिनोः सोयमित्यभिसंबन्धादभेदाध्यवसायादुत्पत्तिरेव मतुपो नास्तीत्यर्थः । न गुण इति । गुणगुणिनोर्जातितद्वतोरिव युतसिद्ध्यभावात्सोयमित्यभेदात्संबन्ध इत्यर्थः । दृश्यते व्यतिरेक इति । जातिरुत्पत्तिप्रभृत्याऽऽविनाशाद् द्रव्यं न जहाति तदात्मैव प्रतीयते शब्देन चाभिधीयते गौः शाबलेय इति नतु शाबलेयस्य गौरिति । गुणाः पुनरुत्पायिनश्चापायिनश्चेति द्रव्याद्भेदेन प्रतीयन्ते

चेद् दृष्टो व्यतिरेकः ॥ दृश्यते व्यतिरेकः । तद्यथा । पटस्य शुक्ल इति । तथा च लिङ्गवचनसिद्धिः । एवं च कृत्वा लिङ्गवचनानि सिद्धानि भवन्ति शुक्लं वस्त्रम् । शुक्ला शाटी । शुक्लः कम्बलः । शुक्लौ कम्बलौ शुक्लाः कम्बला इति । यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति गुणस्तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तद् गुणस्यापि भवति ॥

रसादिभ्यश्च ॥ ९५ ॥ किमर्थमिदमुच्यते न तदस्यास्त्यस्मिन्नित्येव मतुप् सिद्धः । रसादिभ्यः पुनर्वचनमन्यनिवृत्त्यर्थम् * । रसादिभ्यः पुनर्वचनं क्रियते । अन्येषां मत्वर्थीयानां प्रतिषेधार्थम् । मतुबेव यथा स्यादन्ये मत्वर्थीयाः प्राप्नुवन्ति ते मा भूवन्निति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । दृश्यन्ते ह्यन्ये रसादिभ्यो मत्वर्थीयाः । रसिको नटः । उर्वशी वै रूपिण्यप्सरसाम् । स्पर्शिको वायुरिति ॥

प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम् ॥ ९६ ॥ इह कस्मान्न भवति । चिकीर्षास्यास्ति जिहीर्षास्यास्तीति । प्राण्यङ्गादिति वक्तव्यम् । तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । कस्मान्न भवति । जिहीर्षास्यास्ति चिकीर्षास्यास्तीति । अनभिधानात् ॥

सिध्मादिभ्यश्च ॥ ९७ ॥ सिध्मादिषु यान्यकारान्तानि तेभ्यो लचा मुक्ते इतिठनौ प्राप्नुतः । इनिठनौ च नेष्येते । कथं तौ न भविष्यतः । लजन्यतरस्यामिति समुच्चयः * । लजन्यतरस्यामिति समुच्चयोयं न विभाषा लच्च मतुप् च । कथं पुनरेतज्ज्ञायते लजन्यतरस्यामिति समुच्चयो न विभाषेति । पिच्छादिभ्यस्तुन्दादीनां नानायोगकरणं ज्ञापकं समावेशस्य । यदयं पिच्छादिभ्यस्तुन्दादीनां नानायोगं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः समुच्चयोयं न विभाषेति । यदि विभाषा स्यात् नानायोगकरणमनर्थकं स्यात् । तुन्दादीन्यपि

शब्दे न चाभिधीयन्त इत्यर्थः । पटस्य शुक्ल इति । ततश्च भेदविवक्षायाः सद्भावाद् मतुपः श्रवणं स्यादिति लुग्वक्तव्य एव । तथा चेति । यस्माद् द्रव्ये वर्तमानाः शुक्लादयो यौगिका न तु वरणपञ्चालादिवद्रूढिशब्दास्ततो द्रव्यगतलिङ्गसंख्योपादायिनो रूढित्वे नियतलिङ्गसंख्यत्वं सर्वत्र वा सर्वलिङ्गसंख्यत्वं प्रसज्येत ॥ ९४ ॥

रसा ॥ दृश्यन्ते हीति । प्रयोगमूलत्वाल्लक्षणस्य नियमार्थत्वायोगात्सूत्रं प्रत्याख्यातम् ॥ ९५ ॥

प्राणि ॥ लोकप्रसिद्धशरीरादिसंघातः प्राणी तत्र चैतन्यापगमे ऽपि प्राणिव्यवहारस्य रूढत्वान्मृतावस्थायामपि चूडालादिव्यपदेशप्रवृत्तिः ॥ ९६ ॥

सिध्मा ॥ प्राणिस्थादात इत्यतोन्यतरस्यांग्रहणं विकल्पार्थमनुवर्तते इति मत्वाह सिध्मादिष्विति । समुच्चय इति । अनेककार्यार्थत्वान्निपातानां समुच्चयेन्यतरस्यांशब्दोथ वा विकल्पार्थ एव तत्र लचा मुक्ते प्रकृत एव मतुब् भवति न त्विनिठनौ । वक्ष्यमाणज्ञापकादिसामर्थ्यात्समुच्चयः संपद्यते । पिच्छादिभ्य इति । तुन्दादिभ्य इलचेत्यत्र

पिच्छादिष्वेव पठेत् । नैतदस्ति ज्ञापकमस्ति ह्यन्यन्नानायोगकरणे प्रयोजनम् । किम् । तुन्दादिषु यानि अनकारान्तानि तेभ्य इनिठनौ यथा स्याताम् । यानि तर्ह्यकारान्तानि तेषां पाठः किमर्थः । ज्ञापकार्थ एव । अपर आह । तुन्दादिभ्यः पिच्छादीनां नानायोगकरणं ज्ञापकमसमावेशस्य । यदयं तुन्दादिभ्यः पिच्छादीनां नानायोगं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः समुच्चयोयं न विभाषेति । यदि विभाषेति । यदि विभषा स्यान्नानायोगकरणमनर्थकं स्यात् । पिच्छादीनपि तुन्दादिष्वेव पठेत् । नैतदस्ति ज्ञापकमस्ति ह्यन्यन्नानायोगकरणे प्रयोजनम् । किम् । पिच्छादिषु यान्यनकारान्तानि तेभ्य इनिठनौ मा भूतामिति । यानि तर्ह्यकारान्तानि तेषां पाठः किमर्थः । ज्ञापकार्थ एव । वस्य च पुनर्वचनं सर्वविभाषार्थम् । वस्य खल्वपि पुनर्वचनं क्रियते सर्वविभाषार्थम् । केशाद्वोऽन्यतरस्यामिति । एतदेव ज्ञापयत्याचार्यः समुच्चयो यं न विभाषेति । द्युद्रुभ्यां नित्यार्थमेकेऽन्यतरस्यांग्रहणमिच्छन्ति । कथम् । विभाषामध्येऽयं योगः क्रियते । विभाषामध्ये ये विधयो नित्यास्ते भवन्तीति ॥

लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः ॥ १०० ॥ नप्रकरणे दद्रा ह्रस्वत्वं च *। नप्रकरणे दद्रा उपसंख्यानं कर्तव्यम् । ह्रस्वत्वं च वक्तव्यम् । दद्रुणः । असल्पमिदमुच्यते । काशीपलालीदद्राव ह्रस्वत्वं चेति वक्तव्यम् । शाकिनम् । पलालिनम् । दद्रुणम् । विष्वगित्युत्तरपदलोपश्चाकृतसन्धेः * ।

चत्वारः प्रत्यया इष्यन्ते इलजिनिठनौ मतुबिति । तत्र यद्यन्यतरस्यांग्रहणानुवृत्त्या पिच्छादिभ्यः प्रत्ययचतुष्टयः स्यात्तदा तुन्दादिष्वेव पिच्छादयः पठितव्याः पिच्छादिष्वेव वा तुन्दादयः । पृथक्पाठात्तु ज्ञायते ऽन्यतरस्यांग्रहणेन मतुप् समुच्चीयते । न तु यथा प्राप्तमभ्यनुज्ञायते । तेन सिध्मादिपिच्छादिभ्य इनिठनौ न भवतः । नैतदस्तीति । तुन्दादिभ्योऽवकारान्तेभ्योपीनिठनाविष्येते । तत्र यदि तुन्दादिषु पिच्छादयः पठ्येरंस्तदा पिच्छादिभ्योऽनकारान्तेभ्य इनिठनौ स्याताम् । अथ पिच्छादिषु तुन्दादयः पठ्येरंस्तदा तुन्दादिभ्योनकारान्तेभ्य इनिठनौ न स्यातामित्यर्थः । यानि तर्हीति । कानि चिदकारान्तानि पिच्छादिषु पठितानि कानि चित् तुन्दादिषु पठितानि । तत्र भेदेन पाठो ज्ञापक एव यथोक्तार्थस्येत्यर्थः । वस्य च पुनर्वचनमिति । केशाद्व इत्येव वक्तव्यम् । तत्र प्रकृतान्यतरस्यांग्रहणानुवृत्त्या ठन्निनिमतुपो भविष्यन्तीति किमन्यतरस्यांग्रहणेन ठन्निनिप्राप्त्यर्थेन । तत्पुनः क्रियमाणं पूर्वस्यान्यतरस्यांग्रहणस्य मतुप्समुच्चयार्थत्वं ज्ञापयतीत्यर्थः । द्युद्रुभ्यामिति । सति प्रयोजने ज्ञापकं न भवतीति पूर्वोक्तमेव ज्ञापकमाश्रयणीयम् ॥ ९८ ॥

लोमा ॥ नप्रकरण इति । प्रकरणं प्रस्तावः । महत् शाकं शाकी ॥ नानाजातीयकशाकसमाहारो वा शाकी । पलाली । पलालक्षोदोऽथ वा भिन्नानि शालिको द्रवादि-

विष्वगित्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । उत्तरपदलोपश्चाकृतसन्धेर्वक्तव्यः । विष्वग्गतान्यस्य विषुणः ।

प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्यो णः ॥ १०१ ॥ वृत्तेश्च * । वृत्तेश्चेति वक्तव्यम् । वार्त्तम् ॥

तपःसहस्राभ्यां विनीनी ॥ १०२ ॥ अण् च ॥ १०३ ॥ किमर्थं तपःशब्दाद्विन् विधीयते । नासन्तादित्येव सिद्धम् । तपसो विन्वचनमणुविधानात् * । तपसो विन्वचनं क्रियते । किं प्रयोजनम् । अण्विधानात् । तपःशब्दादण् विधीयते । स विशेषविहितः सामान्यविहितं विनं बाधेत । अण्प्रकरणे ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यानम् * । अण्प्रकरणे ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम् । ज्यौत्स्नः । तामिस्रः । कौण्डलः ।कौतपः । वैपादिकः ॥

ऊषसुषिमुष्कमधो रः ॥ १०७ ॥ अयं मधुशब्दोऽस्त्येव द्रव्यपदार्थकः । अस्ति रसवाची । आतश्च रसवाची । अपि मधुन्येव हि मध्विदं मधुरमिति प्रयुज्यते । तद्यो रसवाची तस्येदं ग्रहणम् । यदि हि द्रव्यपदार्थकस्य ग्रहणं स्यादिहापि प्रसज्येत मध्वस्मिन् घटेऽस्ति । रप्रकरणे खमुखकुञ्जेभ्य उपसंख्या-

---

पलालानि पलाली । विष्वगिति । विषु नानाऽञ्चन्तीति विश्वञ्चितानि सन्त्यस्येति विषुणम् । विष्वग्गतानीति । अर्थप्रदर्शनपरमेतत् । यानि हि विष्वञ्चितानि विष्वग्गतानि विष्वग्गतं गमनमेषामित्यर्थः । तत्र विषुणशब्देन विषुवदाख्यः काल उच्यते । तस्य हि नानागतानि दिनानि सन्ति तदाश्रयत्वाद्दिवसान्तराणां न्यूनाधिकभावस्य । तथा वायुर्मृत्युश्च विषुणस्तथान्योऽप्यनवस्थितप्रकृतिर्मनुष्यादिर्विषुणस्तत्र वृत्तिविषये गमनक्रियान्तर्भावाद्विष्वग्गमनमस्यास्तीत्येव वाय्वादेरभिधानमित्याहुः ॥ १०० ॥

प्रज्ञा ॥ वार्त्तमिति । वृत्तिशब्दो विच्छेदप्रतिविधानादिषु वर्तते । इह प्रज्ञशब्दात् स्वार्थेऽणि विहिते प्राज्ञो व्याकरणमिति भाष्यम् । यथा कृतपूर्वी कटमिति कृद्ग्रहणात्तद्धितप्रयोगे षष्ठ्यभावो यदा तु प्रज्ञाशब्दान्मत्वर्थीयो णो विधीयते तदा प्रज्ञावतः प्राधान्यात्प्रज्ञानक्रियाया उपलक्षणत्वादनाविर्भावाद्व्याकरणादिभिः कर्मभिः सम्बन्धाभावः । केचित्त्वत्रापि गुणभूतया प्रज्ञानक्रियया व्याकरणादीनां सम्बन्धमिच्छन्तः प्राज्ञो व्याकरणमिति भवितव्यमित्याहुः । विषयत्वाविवक्षायां तु प्राज्ञो व्याकरण इति ॥ १०१ ॥

अण् च ॥ तामिस्रमिति । तमःसमूहस्तामिस्रम् । तद्यत्रास्ति तमिस्रा रात्रिर्वा यस्मिन्नस्ति तत्तामिस्रम् । कुण्डलाऽर्हः कौण्डल इत्याहुः ॥ १०२ ॥ १०३ ॥

ऊष ॥ द्रव्यपदार्थ इति । माक्षिके माध्वीके च प्रसिद्धश्चेत्यर्थः । आतश्चेति । रसमात्रे मधुशब्दस्य प्रवृत्त्यभावाद्वृत्तिविषय एव यत्प्रतिपाद्यं रसवाचित्वं मन्यते । मधुन्येवेति । न हि तदेव तस्मिन्विद्यत इति सामर्थ्याद् वृत्तिविषये रसविशेषवाची मधुशब्द इत्यर्थः । तद्यो रसवाचीति । अभिधानशक्तिस्वाभाव्यादिति

नम् * रप्रकरणे खमुखकुञ्जेभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम्। खरः। मुखरः। कुञ्जरः। नगाच्च *। नगाच्चेति वक्तव्यम्। नगरम्॥

केशाद्वोऽन्यतरस्याम्॥१०९॥ वप्रकरणे मणिहिरण्याभ्यामुपसंख्यानम् *। वप्रकरणे मणिहिरण्याभ्यामुपसंख्यानं कर्तव्यम्। मणिवः। हिरण्यवः। छन्दसीवनिपौ च *। छन्दसि ईवनिपौ च वक्तव्यौ वश्च मतुप् च। रथीरभून्मुद्गलानी गविष्टौ। सुमङ्गलीरियं वधूः। ऋतावानम्। मघवानमीमहे। उद्वाच उद्वती च। मेधारथाभ्यामिरन्निरचौ *। मेधारथाभ्यामिरन्निरचौ वक्तव्यौ। मेधिरः। रथिरः। अपर आह। वप्रकरणे अन्येभ्योपि दृश्यत इति वक्तव्यम्। बिम्बावं कुररावमिष्टकावम्॥

रजः कृष्यासुतिपरिषदो वलच्॥११२॥ वलच्प्रकरणेऽन्येभ्योपि दृश्यते *। वलच्प्रकरणे अन्येभ्योपि दृश्यत इति वक्तव्यम्। भ्रातृवलः। पुत्रवलः। उत्सङ्गवलः॥

अत इनिठनौ॥११५॥ इनिठनोरेकाक्षरात्प्रतिषेधः *। इनिठनोरेकाक्षरात्प्रतिषेधो वक्तव्यः। स्ववान्, खवान्। अल्पमिदमुच्यते एकाक्षरादिति, एकाक्षरात्कृतो जातेः सप्तम्यां च न तौ स्मृतौ॥ एकाक्षरात्, स्ववान्। खवान्।

भावः। मतुबपि रसवाचिनोर्नाभिधानान्न भवति। खर इति। शब्दनिष्पत्तिकारणं कण्ठविवरं महदस्यास्तीत्यर्थः। मुखर इति। स्वव्यापारे शब्दोच्चारणे ऽप्रतिबद्धं मुखमस्येत्यर्थः। कुञ्जर इति। वृत्तिविषये कुञ्जशब्देन हस्तिहनुरुच्यते। तेन तद्वान् कुञ्जरो हस्तिशब्दवज्जातिशब्दोयम्। नगरमिति। नगा वृक्षाः पर्वताश्च। नगरशब्दोपि जातिशब्द एव। नगशब्दोश्मादिषु पठ्यते वुञ्छणकठजित्यादिना नगरशब्दस्य सिद्धत्वान्नगाच्चेति न वक्तव्यम्॥ १०७॥

केशा॥ मणिव इति। नागविशेषस्येयं संज्ञा। हिरण्यव इति। निधिविशेषस्य। केचित्तु कुञ्जरस्येत्याहुः। छन्दसीवनिपौ चेति। चशब्दो वस्य समुच्चयार्थोऽन्यतरस्यांग्रहणस्य सर्वसंबन्धान्मतुबपि भवतीति मत्वाह वश्च मतुप् चेति। रथीरिति। रथोस्यास्तीत्यर्थः। सुमङ्गलीरिति। लाघवाद्बहुव्रीहिणा भाव्यमिति न्यायः छान्दसत्वादत्र नाश्रितः। मघवेति। मघमस्यास्तीति मघवा। मतुपि तु मघवत्शब्दः। मघवा बहुलमित्येतन्न कर्तव्यम्। श्वन्नुक्षन्निति निपातनान्मघशब्दान्मतुपा च भाषायामपि शब्दद्वयस्य सिद्धत्वात्। उद्वाचेति। उद्गतमस्यास्तीति ससाधनक्रियावचनादुपसर्गात् प्रत्ययः। मेधारथाभ्यामिति। एतदपि छन्दोविषयम्। बिम्बावं कुररावमिति। अन्येषामपि दृश्यतइति दीर्घः॥ १०९॥

रजः॥ भ्रातृवल इति। वल इत्यत्राण्ग्रहणानुवर्तनाद्दीर्घाभावः। पुत्रवल इति। दीर्घत्वं वनगिर्योः संज्ञायामित्यतः संज्ञानुवृत्त्या संज्ञायां विधीयते। तेन पुत्रावलः उत्सङ्गावल इति संज्ञायां भवतीत्यसंज्ञायां दीर्घाभावः॥ ११२॥

कृतः। कारकवान्। जातेः, वृक्षवान्। प्लक्षवान्। व्याघ्रवान्। सिंहवान्। सप्तम्यां च न तौ स्मृतौ। दण्डा अस्यां शालायां सन्तीति। यदि कृतो नेत्युच्यते। कार्यी कार्थिक इति न सिध्यति। तथा जातेर्नेत्युच्यते। तण्डुली तण्डुलिक इति न सिध्यति। एवं तर्हि नायं समुच्चयः कृतश्च जातेश्चेति। किं तर्हि। जातिविशेषणं कृद्ग्रहणम्, कृद्यो जातिरिति। कथं कारकवान्। अनभिधानान्न भविष्यति। यद्येवं, नार्थोऽनेन। कथं स्ववान् खवान् वृक्षवान्। प्लक्षवान्। दण्डा अस्यां शालायां सन्तीति। अनभिधानान्न भविष्यति॥

व्रीह्यादिभ्यश्च॥ ११६॥ शिखादिभ्य इनिर्वाच्यः इकन् यवखदादिषु॥ किं प्रयोजनम्। नियमार्थम्। इनिरेव शिखादिभ्य इकन्नेव यवखदादिभ्यः। शिखायवखदादिभ्यो नियमस्यावचनं निवर्तकत्वात् *। शिखायवखदादिभ्यो नियमस्यावचनम्। किं कारणम्। निवर्तकत्वात्। किं निवर्तकम्। अनभिधानम्॥

एकगोपूर्वाट्ठञ् नित्यम्॥ ११८॥ नित्यग्रहणं किमर्थम्। विभाषा मा भूत्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। पूर्वस्मिन्नेव योगे विभाषाग्रहणं निवृत्तम्। एवं तर्हि यत्सिद्धे सति नित्यग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः प्रागेतस्माद्योगाद्विभाषेत्यनुवर्तत इति। अथ अत इत्यनुवर्तते उताहो न। किं चातः। यद्यनुवर्तते। ऐकगविको न सिध्यति। समासान्ते कृते भविष्यति। एवमपि गौशकटिको न सिध्यति। अथ निवृत्त, मिहापि प्राप्नोति गोविंशतिरस्यास्तीति। निवृत्तम्। इह कस्मान्न भवति गोविंशतिरस्यास्तीति। अनभिधानान्न भविष्यति॥

रूपादाहतप्रशंसयोर्यप्॥ १२०॥ यप्प्रकरणे ऽन्येभ्योपि दृश्यते *। यप्प्रकरणे ऽन्येभ्योपि दृश्यते इति वक्तव्यम्। हिम्याः पर्वताः। गुण्या ब्राह्मणाः॥

बहुलं छन्दसि॥ १२२॥ छन्दोविन्प्रकरणेऽष्ट्रामेखलाद्वयोभयरुजाहृदयानां दीर्घश्च *। छन्दोविन्प्रकरणेष्ट्रामेखलाद्वयोभयरुजाहृदयानां दीर्घश्चेति वक्तव्यम्। अष्ट्रावी। मेखलावी। द्वयावी। उभयावी। रुजावी। हृदयावी। मर्मणश्चेति वक्तव्यम्। मर्मावी। सर्वत्रामयस्य *। सर्वत्रामयस्योपसंख्यानं कर्तव्यम्। आमयावी। शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन् * शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन् वक्तव्यः। शृङ्गारकः। वृन्दारकः। फलबर्हाभ्यामिनच् * फलबर्हाभ्यामिनज् वक्तव्यः। फलिनः। बर्हिणः। हृदयाचालुरन्यतरस्याम् *। हृदयाचालुर्वक्तव्यः अन्यतरस्याम्। हृदयालुः। हृदयी। हृदयिकः। हृदयवान्। शीतोष्णतृप्रेभ्यस्तन्न सहते *। शीतोष्णतृप्रेभ्यस्तन्न सहत इति चालुर्वक्तव्यः। शीतालुः। उष्णालुः।

तृप्रालुः । हिमाच्चेलुः * । हिमाच्चेलुर्वक्तव्यः तत्र सहत इत्येतस्मिन्नर्थे । हिमेलुः । बलाच्चोलः * । बलाच्च ऊलो वक्तव्यस्तत्र सहतइत्येतस्मिन्नर्थे । बलूलः । वातात्समूहे च * । वातात्समूहे च तत्र सहते इत्येतस्मिन्नर्थे च ऊलो वक्तव्यः । वातूलः । पर्वमरुद्भ्यां तप् * । पर्वमरुद्भ्यां तप् वक्तव्यः । पर्वतः मरुत्तः । ददाति दृत्तं वा * । ददाति दृत्तं वा पुनरेतद्भविष्यति । मरुद्भिर्दत्तो मरुत्तः ॥

आलजाटचौ बहुभाषिणि ॥ १२५ ॥ कुत्सित इति वक्तव्यम् । यो हि सम्यग्बहु भाषते वाग्मीत्येव स भवति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । नानायोगकरणसामर्थ्यान्न भविष्यति ॥

स्वामिन्नैश्वर्ये ॥ १२६ ॥ इह कस्मान्न भवति स्वमस्यास्तीति । नैष दोषः । नायं प्रत्ययार्थः । किं तर्हि । प्रकृतिविशेषणमेतत् । स्वामिन्नैश्वर्ये निपात्यते इति ॥

वातातीसाराभ्यां कुक्च ॥ १२९ ॥ पिशाचाच्चेति वक्तव्यम् । पिशाचकी वैश्रवणः ॥

पुष्करादिभ्यो देशे ॥ १३५ ॥ इति प्रकरणे बलाद्बाहूरुपूर्वपदादुपसंख्यानं* २ कर्तव्यम् । बाहुबली । ऊरुबली । सर्वादेश्च* । सर्वादेश्चेनिर्वक्तव्यः । सर्वधनी ! सर्वबीजी । सर्वकेशी । अर्थाच्चासंनिहिते * । इनिर्वक्तव्यः । अर्थी । असंनिहित इति किमर्थम् । अर्थवान् । तदन्ताच्च * । तदन्ताच्चेति वक्तव्यम् । धान्यार्थी । हिरण्यार्थी । किमर्थं तदन्तादित्युच्यते । न तदन्तविधिना सिद्धम् । ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते । एवं तर्हि इनन्तेन सह समासो भविष्यति । धान्येनार्थी धान्यार्थी । स हि समासो न प्राप्नोति । यदि पुनरयमर्थयतेर्णिनिः स्यादेवमपि क्रियामेव कुर्वाणे स्यात् । तूष्णीमप्यासीनो यस्तत्समर्थ्यान्नाचरति सोभिप्रायेण गम्यते । अर्थी अयमनेनेति । एवं तर्हि अयमर्थ-

---

स्वामि ॥ स्वमस्येति । धनवाच्यत्र स्वशब्दः । नायं प्रत्यार्थ इति । प्रत्ययार्थविषयत्वात्प्रत्ययार्थ उच्यते । ऐश्वर्येइति । यदि विषयसप्तमी स्यात्तदा ईशितरि धनवाचिनोपि प्रत्ययः स्यात् प्रकृत्यर्थस्त्वैश्वर्यमिहोपात्तामिति वृत्तिविषय एव च स्वशब्द ऐश्वर्ये वर्तते । तेन धनवान्निर्धनवाशेता स्वामिशब्दाविधेयः ॥ १२६ ॥

पुष्क ॥ अर्थाच्चेति । विरोधादस्तीति न संबध्यते । अर्थो संनिहितोस्येत्यर्थेऽप्राप्ते एवेनिर्विधीयते । तक्रकौण्डिन्यन्यायेनास्त्युपाधिकादिनेरभावः । धान्यार्थीति । धान्यमथ इति कर्मधारयो धान्यार्थोसंनिहितोस्येति प्रत्ययः । एवं तर्हीति । धान्येनार्थी धान्यार्थी तृतीयासमासो भविष्यतीत्यर्थः । स हीति । तृतीयातत्कृतार्थेनेत्यनेनार्थशब्देन समासो विधीयमानोर्थिशब्देन न प्राप्नोतीत्यर्थः । सुप्सुपेत्त्येतन्नाश्रितम् । न्याय्यस्य परिहारस्याभिधास्यमानत्वात् । एवमपीति । कृतामुद्भूतक्रियासाधनाभिधायित्वात् ।

शब्दोऽस्येव द्रव्यपदार्थकः । तद्यथा । अर्थवानयं देश इत्युच्यते । यस्मिन् गावः सस्यानि च वर्तन्ते । अस्ति क्रियापदार्थको भावसाधनः । अर्थनमर्थ इति । तद्यः क्रियापदार्थकः तस्येदं ग्रहणम् । एवं च कृत्वाऽर्थिकप्रसार्थिकावपि सिद्धौ भवतः ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये पञ्चमस्याध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥

प्राग्दिशो विभक्तिः ॥ १ ॥ विभक्तित्वे किं प्रयोजनम् । विभक्तित्वे प्रयोजनमित्प्रतिषेधः * । इदानीम्, न विभक्तौ तुस्मा इतीत्वप्रतिषेधः सिद्धो भवति । यद्येवम्, किमोत् । क्व प्रेप्सन् दीव्यसे क्वार्द्धमासा अत्रापि प्राप्नोति । तौ चोक्तम् * । किमुक्तम् । विभक्तौ तवर्गप्रतिषेधोऽतद्धित इति । इदमो विभक्तिस्वरश्च * । इदमो विभक्तिस्वरश्च प्रयोजनम् । इतः इह । इदमस्तृतीयादिर्विभक्तिरुदात्ता भवतीत्येष स्वरः सिद्धो भवति । सदादिविधयश्च * । सदादिविधयश्च प्रयोजनम् । यतः । यत्र । कुतः । कुत्र । विभक्ताविति सदादिविधयः सिद्धा भवन्ति ॥

किंसर्वनामबहुभ्योऽद्व्यादिभ्यः ॥ २ ॥ बहुग्रहणे संख्याग्रहणम् * ।

न ह्यगच्छन् गन्तेत्यभिधीयते । तद्यः क्रियापदार्थक इति । नन्वत्रापि निरीहे न प्राप्नोति । नैष दोषः । णिनिपक्ष एव दोषस्यावतारो णिनेः कर्तरि विधानात् । क्रियां हि कुर्वन् कर्तेत्युच्यते । मत्वर्थीयस्तु शेषसंबन्धे भवति । तत्र क्रियाकारकभावस्य न्यग्भावान्निरीहेऽपि सिद्धः प्रत्ययः । एवं च कृत्वेति । यद्यर्थाच्चासंनिहिते इत्युच्यते तदेनेरेव विधनाट्ठन्न स्यात् । अथापि णिनिनार्थीति साध्यते तथाप्यर्थिक इति न सिध्येदिति । क्रियापदार्थकत्वे अत इनिठनाविति प्रत्ययद्वयं सिध्यति । मतुप्तु क्रियापदार्थकादनभिधानान्न भवति धनवाचिनोऽप्यनभिधानादिनिठनोरभावः ॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे पञ्चमस्याध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥

प्राग्दिशो विभक्तिः ॥ किं प्रयोजनमिति । प्रयोजनसामान्यविवक्षायामेकवचननिर्देशः । इत्प्रतिषेध इति । अन्यथा मिदचोन्त्यात्पर इति देशविध्यर्थादिदानीमो मकारस्य हलन्त्यमितीत्संज्ञा स्यात् । तौ चोक्तमिति । तवर्गस्य चोक्तमित्यर्थः । थमोरित्संज्ञापरित्राणार्थमुकारकरणमित्संज्ञायाः प्रतिषेधस्यानित्यत्वं ज्ञापयतीति । तद्धितपर्युदासोऽपि न वक्तव्यः । इत इहेति । इत इति मुख्यमुदाहरणम् । अत्र हि लित्स्वरे प्राप्ते विभक्तेरूडिदमित्युदात्तत्वं भवति । इहेत्यत्र तु प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वं सिद्ध्यति । ननु मध्येऽपवादा इति न्यायादनुदात्तौ सुप्पिताविति एतं स्वरं विभक्तिस्वरो बाधते न लित्स्वरं लित्स्वर एव तु परत्वाद्विभक्तिस्वरं बाधते । नैष दोषः । ऊडिदमित्येतत्सूत्रं लितीत्यत्रानुवर्तते । तेन लित्स्वरं बाधित्वा विभक्तिस्वरो भवति । तृतीयादिग्रहणं न च तृतीयामारभ्य प्राग्दिशः प्रत्यया विभक्तिसंज्ञा गृह्यन्ते ॥ १ ॥

किं स ॥ किम उपसंख्यानमिति । उपेत्य संख्यानं प्रतिपदं सूत्र उच्चारणमित्य-

बहुग्रहणे संख्याग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत् । बहौ बहोरिति । अथ किमर्थं किम उपसंख्यानं क्रियते न सर्वनाम्न इत्येव सिद्धम् । द्व्यादिप्रतिषेधात्किम उपसंख्यानं क्रियते । अद्व्यादिभ्य इति प्रतिषेधे प्राप्ते किम उपसंख्यानं क्रियते ॥

एतदोन् ॥ ५ ॥ क्वायं नकारः श्रूयते । न क्व चित् श्रूयते लोपोस्य भवति नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति । यदि न क्व चित् श्रूयते किमर्थमुच्चार्यते । अनेकाल्शित्सर्वस्येति सर्वादेशो यथा स्यात् । क्रियमाणेपि वै नकारे सर्वादेशो न प्राप्नोति । किं कारणम् । नलोपे कृते एकाल्त्वात् । इदमिह संप्रधार्यम् । नलोपः क्रियतां सर्वादेश इति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वान्नलोपः । असिद्धे नलोपः । तस्यासिद्धत्वात्सर्वादेशो भवति । परिगणितेषु कार्येषु नलोपोसिद्धः । न चेदं तत्र परिगण्यते । एवं तर्ह्यानुपूर्व्या सिद्धमेतत् । नात्राकृते सर्वादेशे प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्नोति । न चाकृतायां प्रातिपदिकसंज्ञायां नलोपः प्राप्नोति । तदानुपूर्व्या सिद्धमेतत् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । अलोन्त्यस्य विधयो भवन्तीति । अकारस्याकारवचने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वान्तरेण नकारं सर्वादेशो भविष्यति । अस्त्यन्यदकारस्याकारवचने प्रयोजनम् । किम् । येन्येकारादेशाः प्राप्नुवन्ति तद्बाधनार्थम् । तद्यथा । मो राजि समः क्वाविति मकारस्य मकारवचनसामर्थ्यादनुस्वारादयो न भवन्ति । तस्मान्नकारः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । क्रियते न्यास एव । प्रश्लिष्टनिर्देशोयम् । अ अ इति । सोनेकाल्शित्सर्वस्येति सर्वादेशो भविष्यति । एतद इति योगविभागः ॥ । एतद इति योगविभागः कर्तव्यः । एतदः

र्थः । द्व्यादिषु किंशब्दस्य पाठे प्रयोजनं कश्च भवांश्च काविति त्यदादीनां यद्यत् परं तच्छिष्यत इति किमः शेषो द्व्यादिभ्यस्तु प्राक्पाठे भवत. शेषः स्यात् ॥ २ ॥

एतदो ॥ इह के चिदशं पठन्ति के चिदनम । तत्रोत्तरपाठापेक्षया विचारः । क्वायं नकार इति इत्कार्याभावादित्संज्ञायामसत्यां श्रवणेन भाव्यमिति प्रश्नः । लोपोस्येति । नेत्संज्ञाद्वारेण लोपः । किं तर्हि संपादितानेकाल्व्यपदेशस्य कृतकार्यत्वाल्लक्षणान्तरेणेति भावः । क्रियमाणेपीति । ननु यावदेतद. स्थाने आदेशो न प्रवृत्तस्तावत्प्रातिपदिकान्तत्वाभावान्न लोपाप्रसङ्गः । प्रवृत्तिकाले त्वनेकाल्त्वात्सिद्धः सर्वादेशः । एवं मन्यते । स्वरूपेणार्थेनार्थवत्त्वादप्रवृद्धोऽप्येतदः स्थाने बुद्धिस्थ इति प्रातिपदिकं भवत्येव । ततश्च नलोपे कृते अनेकाल्त्वाभावात्सर्वादेशो न प्राप्नोति । आनुपूर्व्या सिद्धमिति । यदुक्तं स्वरूपेणार्थेनार्थवत्त्वात् प्रातिपदिकमिति तदयुक्तम् । सर्वत्र स्वरूपप्रवृद्धिप्रतिपत्तिसंभवादर्थवद्ग्रहणसामर्थ्याद्व्यतिरिक्तबाह्यार्थग्रहणादन्यथा न क चिन्नकारस्य श्रवणं स्यात् । नात्राकृत इति । अर्थवत. संज्ञाविधानात् । स्थान्यर्थेनार्थवत्त्वमेष्टव्यमित्यर्थः । अकारस्याकारवचन इति । त्यदाद्यत्वं कृतत्वादेशं मन्यते बाध्यबाधकभावमनपेक्ष्यैतदुक्तम् । तदपेक्षायां हि दकारस्य स्थाने त्यदाद्यत्व-

एत इत् इत्येतावादेशौ भवतः रथोः । ततः अन् । अश्च भवति । एतद इति । केन विहिते थकारे एतद आदेश उच्यते । एतदश्च थम उपसंख्यानं २ * कर्तव्यम् । एतत्प्रकारमित्थम् । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । एतज्ज्ञापयति भवत्यत्र थमुरिति । यदयं थकारादावादेशं शास्ति । कुतो नु खल्वेतत् । ज्ञापकादत्र थमुर्भविष्यति । न पुनरयं एवासावविशेषविहितः थकारादिस्तस्मिन्नादेशः स्यादिदमा थकारादि विशेषयिष्यामः । इदमो यः थकारादिरिति ॥

पञ्चम्यास्तसिल् ॥ ७ ॥ सप्तम्यास्त्रल् ॥ १० ॥ इदं विचार्यते । इमे तसिलादयो विभक्त्यादेशा वा स्युः परे वेति । कथं वा आदेशाः स्युः कथं वा परे । यदि पञ्चम्याः सप्तम्याः इति षष्ठी तदादेशाः । अथ पञ्चमी ततः परे । कुतः संदेहः । समानो निर्देशः । कश्चात्र विशेषः । तसिलादयो विभक्त्यादेशाश्चेत् सुब्लुक्स्वरगुणदीर्घत्वैत्वौत्वस्मादादिविधिप्रतिषेधः * । तसिलादयो विभक्त्यादेशाश्चेत् सुब्लुक्स्वरगुणदीर्घत्वैत्वौत्वस्मादादिविधीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः । सुब्लुक्, ततस्त्यो यतस्त्यः । तत्रत्यः । यत्रत्यः । सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति सुब्लुक् प्राप्नोति । सुब्लुक् । स्वर, यदा । तदा । अनुदात्तौ सुप्पिताविस्येष स्वरः प्राप्नोति । स्वर । गुण, कस्मात् । कुतः । घेर्ङितीति गुणः प्राप्नोति । गुण । दीर्घ, तस्मि स्तर्हि अतो दीर्घो यञि, सुपि चेति दीर्घत्वं प्राप्नोति । दीर्घ । एत्वम्, तेषु । तत्र । बहुवचने झल्येदित्येवं प्राप्नोति । एत्वम् । औत्वम्, । कस्मिन् कुत्र । इदुद्भ्यामौत्, अच्चघेरित्यौत्वं प्राप्नोति । औत्व । स्मादादिविधेः । तस्मात्ततस्तस्मिं स्तत्र । ङसिङ्योः स्मात्स्मिनाविति स्मायादयः प्राप्नुवन्ति । पञ्चमीनिर्देशात्सिद्धम् * । सन्तु परे । यदि परे समानशब्दानां प्रतिषेधः * । यदि परे समानशब्दानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । तस्मात्तस्यति । यस्मात्तस्यति । पञ्चम्यन्तात्परस्य तसेस्तसिल्भवतीति तसिल् प्राप्नोति । अनादेशे स्वार्थविज्ञानात्समानशब्दाप्रतिषेधः * । अनादेशे स्वार्थविज्ञानात्समानश-

---

स्यास्य चात्वस्य विशेषो नास्तीति वक्तव्यम् । येन्यइति॥एतच्छब्दाकारेण सह पररूपं लित्स्वरश्च बाध्यते । योगविभाग इति । अनूबाधनार्थम् । तत्र रेफादिरनद्यतनेर्हिलन्यतस्यामिति हिल्प्रत्ययः । अविशेषविहित इति । प्रकारवचने थालिति भावः । इदमेति । एवं च थमुना थाल् बाध्यते ॥ ५ ॥

पञ्चम्याः ॥ पञ्चमीनिर्देशादिति । आदेशपक्षस्य बहुदोषत्वात् प्राथम्यात्पञ्चम्याश्रयेण प्रत्ययाश्रयणमित्यर्थः । तस्मात्तस्यतीति । पञ्चमीनिर्देशे तसेश्चेत्यस्यायमर्थः । पञ्चम्याः परस्य तसेस्तसिलादेशो भवतीति । तसेरिति निर्देशे इकार उच्चारणार्थः । ततश्च धातोरपि तस्यतः पञ्चम्याः परस्य तसिलादेशः तद्धितादेशत्वत्प्रसज्येत । तद्धितविधानसामर्थ्याच्च प्रत्ययस्वरत्वेऽपि लित्स्वरप्रसङ्गः । आदेशपक्षे तु नायं दोषः । अपादाने चाहीयरुहोरित्यत्राप्यादेशपक्षाश्रयणात्ततश्च पञ्चम्याः स्थाने यस्तसिस्तस्य तसि-

ङ्द्रानामप्रतिषेधः। अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः। तासिल्कस्मान्न भवति। स्वार्थविज्ञानात्। पञ्चम्यन्तात्परस्य स्वार्थे वर्तमानस्य तसिला भवितव्यम्। न चात्र पञ्चम्यन्तात्परस्तसिः स्वार्थे वर्तते॥

तसेश्च ॥ ८ ॥ किमर्थं तसेस्तसिलुच्यते। तसेस्तसिल्वचनं क्रियते। किं प्रयोजनम्। स्वरार्थम्। लिति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं भवतीत्येष स्वरो यथा स्यात्। ननु चायं तसिल् तसिं बाधिष्यते। न सिद्ध्यति। परत्वात्तसिः प्राप्नोति। तसिलोवकाशः। ततो हीयते। ततोवरोहति। तसेरवकाशो ग्रामत आगच्छति। नगरत आगच्छति। इहोभयं प्राप्नोति ततः आगच्छति यत आगच्छतीति। परत्वात्तसिः प्राप्नोति। तस्मात्सुष्ठूच्यते तसेस्तसिल्वचनं स्वरार्थमिति॥

पर्यभिभ्यां च ॥ ९ ॥ पर्यभिभ्यां च सर्वोभयार्थे*। पर्यभिभ्यां चेति यदुच्यते तत्सर्वोभयार्थे द्रष्टव्यम्। यावत्सर्वतः तावत्परितः। यावदुभयतः तावदभितः।

इतराभ्योपि दृश्यन्ते ॥ १४ ॥ इह कस्मान्न भवति। सः। तौ। ते। भवदादिभिर्योगे *। भवदादिभिर्योगे इति वक्तव्यम्। के पुनर्भवदादयः। भवान् दीर्घायुर्देवानांप्रिय आयुष्मानिति। स भवान्। तत्र भवान्। ततो भवान्। तं भवन्तम्। ततो भवन्तम्। तत्र भवन्तम्। तेन भवता। तत्र भवता। ततो भवता। तस्मै भवते। तत्र भवतम्। ततो भवतम्। तस्माद्भवतः। तत्र भवतः। ततो भवतः। तस्य भवतः। तत्र भवतः। ततो भवतः। तस्मिन् भवति। तत्र भवति। ततो भवति। स दीर्घायुः। तत्र दीर्घायुः। ततो दीर्घायुः। तं दीर्घायुषम्। तत्र दीर्घायुषम्। ततो दीर्घायुषम्। स देवानांप्रियः। तत्र देवानांप्रियः। ततो देवानांप्रियः। तं देवानांप्रियम्। तत्र देवानांप्रियम्। ततो देवानांप्रियम्। स आयुष्मान्। तत्रायुष्मान्। तत आयुष्मान्। तमायुष्मन्तम्। तत्रायुष्मन्तम्। ततआयुष्मन्तम्॥

अधुना ॥ १७ ॥ अधुनेति किं निपात्यते। इदमोऽश्भावो धुना च प्रत्ययः। इदमो वा लोपः अधुना च प्रत्ययः। अस्मिन् काले अधुना॥

ल्विधानाद्धातोः प्रसङ्गाभावः। स्वार्थे वर्तमानस्येति। पञ्चम्यन्तप्रकृत्यर्थ इत्यर्थः। इह स्वार्थिकैः साहचर्यात्तसिलादेशोपि स्वार्थिको विज्ञायते। यदि च स्वार्थिकस्य स्थाने भवति। ततः सार्थिको भवति। अथ वा तसेरितीकारो विवक्षितो न तूच्चारणार्थः॥७॥

तसेश्च॥ स्वरार्थमिति। ननु त्यदाद्यर्थत्वाद्रूपाद्यर्थमपि तसिल्वचनम्। न च विभक्त्यादेशपक्षाश्रयेण त्यदादिविधिसिद्धिरादेशपक्षस्य सदोषत्वात्परित्यागात्। एवं तर्हि स्थान्यादेशभावः किमर्थं आश्रितः। तसिश्चेति प्रत्यय एव परत्वात्तसेर्बाधकस्य तसिलो बाधकः कर्तव्यः। तस्य च विभक्तिसंज्ञकत्वात्त्यदादिविधिः सिध्यतीत्याशङ्क्य स्वरार्थमित्युक्तम्॥८

दानीं च ॥ १८ ॥ इदानीमिति इदमस्तृतीयादिर्विभक्तिरुदात्ता भवतीत्येष स्वरः प्राप्नोति । इदानीमिति निपातनात्स्वरसिद्धिः * । इदानीमिति निपातनात्स्वरसिद्धिर्भविष्यति । आद्युदात्तनिपातनं करिष्यते स निपातनस्वरः विभक्तिस्वरस्य बाधको भविष्यति । उक्तं वा * । किमुक्तम् । आदौ सिद्धमिति ॥

तदो दा च ॥ १६ ॥ तदो दावचनमनर्थकं विहितत्वात् * । तदो दावचनमनर्थकम् । किं कारणम् । विहितत्वात् । विहितोत्र दाप्रत्ययः । सर्वैकान्यकियत्तदः काले देति ॥

तयोर्दार्हिलौ च च्छन्दसि ॥ २० ॥ तयोरिति प्रातिपदिकनिर्देशो द्रष्टव्यः । द्रष्व्यं विजानीयात्तयोर्योगयोर्वा प्रत्ययोर्वेति । तदाचार्यः सुहृद् भूत्वान्वाचष्टे तयोरिति प्रातिपदिकनिर्देश इति ॥

सद्यःपरुत्परार्यैषमःपरेद्यव्यद्यपूर्वेद्युरन्येद्युरन्यतरेद्युरपरेद्युरधरेद्युरुभयेद्युरुत्तरेद्युः ॥ २२ ॥ सद्य इति किं निपात्यते । समानस्य सभावो द्यश्चाहनि * । समानस्य सभावो निपात्यते द्यश्च प्रत्ययः अहन्यभिधेये । समाने अहनि सद्यः । परुत्परारीति किं निपात्यते । पूर्वपूर्वतरयोः परभावः उदारी च संवत्सरे * । पूर्वपूर्वतरयोः परभावो निपात्यते उदारी च प्रत्ययो संवत्सरेभिधेये । पूर्वस्मिन् संवत्सरे परुत् । पूर्वतरे संवत्सरे परारि । ऐषम इति किं निपात्यते । इदमः समसण् * । इदमः समसण्प्रत्ययो निपात्यते संवत्सरेभिधेये । अस्मिन् संवत्सरे ऐषमः । परेद्यवीति किं निपात्यते । परस्मादेद्यव्यहनि * । पर-

---

दानीम् ॥ केचिदिदानीमिति सूत्रं पठन्ति । अन्ये तु दानीं चेति । एष स्वर इति । अलोन्त्यस्येति वचनादन्त्यस्योदात्तत्वं प्राप्नोति । आदौ सिद्धमिति । आदेः परस्येति वचनात् ॥ १८ ॥

तदो ॥ दावचनामिति । सूत्रकारेण त्वदाप्रत्ययः कृत इत्याहुः । स्वरे च विशेषः । अदाप्रत्यये तदाशब्द आद्युदात्तो भवति । दाप्रत्ययं त्वन्तोदात्तः ॥ १६ ॥

तयोः ॥ योगयोर्वेति । तत्र पूर्वयोर्योगयोर्विषये दार्हिलौ भवतः । चशब्दाद्योगद्वयविहितौ प्रत्ययाविति सूत्रार्थः स्यात्तत्र यदि यथासंख्यमाश्रीयते तत इदमः छन्दसि इदा इदानीमिति रूपद्वयमेव स्यान्न त्वधुना एतर्हीति । विशेषविहिताभ्यां छन्दोविषयाभ्यां दादानीभ्यां र्हिलधुनाप्रत्यययोर्बाधप्रसङ्गात् । तदस्तु तदानीं तदा तर्हीतिरूपत्रयं सिद्ध्यत्येव । अथापि यथासंख्यानाश्रयणादिदमोर्हिल्विधीयते तथाप्यधुनेति छन्दसि न स्यादेव । अथ तयोरिति प्रत्ययपरामर्शस्तयोः पूर्वसूत्रविहितयोर्विषये दार्हिलौ भवतस्तदानन्तर्यात्तद एव दार्हिलौ स्यातामिति इदम इदा इति न सिध्येत् । प्रातिपदिकपरामर्शे तु चकारेण यथाप्राप्त्यभ्यनुज्ञाने न कश्चिद्दोषः ॥ २० ॥

स्मादेद्यविप्रत्ययो निपात्यते अहन्यभिधेये। परस्मिन्नहनि परद्यवि। अद्येति किं निपात्यते। इदमोऽश्भावो द्यश्च *। इदमोऽश्भावो निपात्यते द्यश्च प्रत्ययोऽहन्यभिधेये। अस्मिन्नहनि अद्य। पूर्वेद्युरन्येद्युरन्यतरेद्युरपरेद्युरधरेद्युरुभयेद्युरुत्तरेद्युरिति किं निपात्यते। पूर्वान्यान्यतरेतरापराधरोभयोत्तरेभ्य एद्युसुच् *। पूर्वान्यान्यतरेतरापराधरोभयोत्तरेभ्य एद्युसुच्प्रत्ययो निपात्यते अहन्यभिधेये। पूर्वस्मिन्नहनि पूर्वेद्युः। अन्यस्मिन्नहनि अन्येद्युः। अन्यतरस्मिन्नहनि अन्यतरेद्युः। इतरस्मिन्नहनि इतरेद्युः। अपरस्मिन्नहनि अपरेद्युः अधरस्मिन्नहनि अधरेद्युः। उभयोरह्नोः उभयेद्युः। उत्तरस्मिन्नहनि उत्तरेद्युः। द्युश्चोभयात् *। उभयशब्दाद् द्युश्च वक्तव्यः। तस्मान्मनुष्यभ्यउभयद्युः॥

दिक्शब्देभ्यःसप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिः।२७।

इह कस्मान्न भवति पूर्वस्मिन् देशे वसतीति। नैष देशो देशविशेषणमेतत्॥

दिक्शब्दे॥ दिशां शब्दा दिक्शब्दो रूढ्या ये दिशो वाचकाः पूर्वादयस्ते गृह्यन्ते। न त्वैन्द्र्यादयो यौगिकाः। तत्र दिश उपलक्षणत्वे नोपादानादिहापि प्राप्नोति। पूर्वस्मिन् गुरौ वसतीति। अत्र हि देशसम्बन्धात्कालसम्बन्धाद्वा पूर्वशब्दो गुरौ वर्तते तदर्थं विशेषणोपादानं दिग्देशकालेष्विति। विभक्तीनामुपाधीनां च साम्येऽपि यथासंख्याभावस्तदर्थं स्वरितत्वाप्रतिज्ञानात्। तत्र यथा पूर्वादयः स्वभावाद्दिशि वर्तन्ते तथा देशकालयोरपि। यथा काले वर्तमाना दिशं नापेक्षन्ते तथा देशेऽपि दिगनपेक्षः। यद्यपि भिन्नार्थे वृत्तित्वाद्भिन्ना एवं पूर्वादयो दिग्देशकालेषु तथापि तत्र व्यपदेशनिबन्धनसादृश्याश्रयो दिक्शब्देभ्य इति व्यपदेशः। अनिर्दिष्टार्थत्वाच्च स्वार्थेऽयं प्रत्ययः। एवं स्थिते चोदकः पृच्छति इह कस्मान्न भवति पूर्वस्मिन् देशे वसतीति। पूर्वशब्दस्य दिक्छब्दत्वाद्देशवृत्तित्वाच्च प्रसङ्गः। आचार्य आह नैष देशो देशविशेषणमेतदिति। अयमर्थः। विशेषणविशेष्ययोः काणखञ्जवत् कामचाराद्यदा पूर्वोऽर्थो विशेष्यत्वेन प्रक्रम्यते देशो विशेषणत्वेन तदा प्रत्ययो भवति। वृत्तौ विशेष्यं प्राधान्याद्विशेषणमन्तर्भावयितुं शक्नोति। सत्यपि चान्तर्भावे दिग्देशकालानामविशेषेणान्तर्भावाद्विशेषाभिव्यक्तये देशादिशब्दप्रयोगो भवति। पुरस्ताद्दिश आगतो देशात्कालाद्वेति। यदा तु देशो विशेष्यत्वेन प्रक्रम्यते पूर्वोऽर्थो विशेषणत्वेन तदा प्रत्ययाभावः। दिग्देशकालेष्वित्यनेन ह्युपाधिभावो दिगादीनां समर्थितो न तु प्राधान्यं नापि वृत्तौ गुणः प्रधानमन्तर्भावयितु शक्नोति। नैष देश इति। नैष पूर्वोऽर्थो देशेन विशेष्यत इत्यर्थः। यो हि देशेन विशेष्यमाणो देशो भवति ततः प्रत्ययो न तु विशेषणादित्यर्थः। अन्ये त्वाहुः। अवध्यपेक्षार्थाभिधायिभ्यः पूर्वादिभ्यः प्रत्ययेन भवितव्यम्। इह तु पूर्वदेशेवधिनिरपेक्ष एव पूर्वशब्दः प्रयुज्यते। तथा हि। पूर्वदेशाद्दक्षिणापथं गच्छन् कुत आगतस्त्वमिति पृष्टः पूर्वदेशादागतोऽहमिति वक्ति। प्रत्यागच्छंश्च दक्षिणपथादिति। तत्र नैष देश इत्यस्यायमर्थो नायमवधिमत्त्वेन देश उपात्तः। किं तर्हि अवधिनिरपेक्षदेशस्यैतद्विशेषणम्। वास्तवी तु व्यवस्था विद्यत इति सर्वनामसंज्ञा प्रवर्तत एव॥२७॥

दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच् ॥ २८ ॥ किमर्थमतसुच् क्रियते । ननु सुजेव क्रियते । तत्रायमप्यर्थः । स्वरार्थश्चकारो न कर्तव्यो भवति प्रत्ययस्वरेणैव सिद्धम् । का रूपसिद्धिः । दक्षिणतो ग्रामस्य । उत्तरतो ग्रामस्य । दक्षिणोत्तरशब्दावकारान्तौ तसुशब्दः प्रत्ययः । भवेत्सिद्धम् । यदा अकारान्तौ यदा तु खलु आकारान्तौ तदा न सिद्ध्यति । तदापि सिद्धम् । कथम् । पुंवद्भावेन । कथं पुंवद्भावः । तसिलादिष्वाकृत्वसुच इति । न सिध्यति । भाषितपुंस्कस्य पुंवद्भावः । न चैतौ भाषितपुंस्कौ । ननु च भोः दक्षिणशब्द उत्तरशब्दश्च पुंसि भाष्येते । समानायामाकृतौ यद्भाषितपुंस्कमित्युच्यते । आकृत्यन्तरे चैतौ भाषितपुंस्कौ । दक्षिणोत्तरेति दिक्शब्दौ । दक्षिण उत्तर इति व्यवस्थाशब्दौ । यदि पुनर्दिक्शब्दा अपि व्यवस्थाशब्दाः स्युः । कथं यानि दिगुपदिष्टानि कार्याणि । दिशो यदा व्यवस्थां वक्ष्यन्ति । यदि तर्हि यो यः दिशि वर्तते स दिक्शब्दः रमणीयादिष्वतिप्रसङ्गो भवति । रमणीया दिक् शोभना दिगिति । अथ मतमेतत् । दिशि दृष्टः दिग्दृष्टः दिग्दृष्टः शब्दो दिक्शब्द इति दिशं यो न व्यभिचरति । न रमणीयादिष्वतिप्रसङ्गो भवति । पुंवद्भावस्तु न प्राप्नोति । एवं तर्हि सर्वनाम्नो वृ-

---

दक्षिण ॥ आकृत्यन्तर इति । अन्या दिगाकृतिरन्या व्यवस्थाकृतिरिति भावः । दिशि वर्तमानाः पूर्वादयो निमित्तान्तरनिरपेक्षाः । देशकालयोस्तु व्यवस्थापेक्षाः । यदि पुनरिति । सर्वत्र व्यवस्थाशब्दाः सन्त्विति भावः । व्यवस्था मर्यादेति केचिदाहुः । एवं तु उत्तराः कुरव इति संज्ञायां मर्यादानपेक्षणात् कुरूनुत्तरेणाप्यासीनानामुत्तराः कुरव इति प्रयोगाद्व्यवस्थाभावादसंज्ञायामिति प्रतिषेधानर्थक्यप्रसङ्गाद्यावद्द्रव्यमनपायो व्यवस्थेत्यपरे मन्यन्ते । दक्षिणा गाथका इति । सत्स्वेव गाथकेषु प्रावीण्यलक्षणस्य दाक्षिण्यस्य कादाचित्कत्वाद् व्यवस्थाभावो दिग्देशकालसंज्ञासु तु व्यवस्थासद्भावः । मर्यादालक्षणव्यवस्थावादिनस्तूत्तराः कुरव इत्यत्रापि मेरुं जम्बुद्वीपं वाऽपेक्ष्योत्तरविज्ञानात् प्रयोगकाले निरूढत्वाद्व्यवहारस्य प्रयोक्तृभिरनपेक्ष्यमाणापि वस्तुतो व्यवस्थास्तीति मन्यन्ते । अन्ये तु परस्परापेक्षात्मस्थितिर्व्यवस्थेत्याहुः । कथं यानीति । दिक्शब्देभ्यः सप्तमीत्यादिविहितानि । व्यवस्थाशब्दत्वे हि दिश उपलक्षणत्वं न स्यात्तस्या निमित्तत्वाभावादिति भावः । दिशो यदेति । निमित्तवतोऽप्यर्थस्योपलक्षत्वात् । तथा च संख्याशब्दाः कालवृत्तयः कालशब्दत्वात्कालाधिकारविहितप्रत्ययभाजः षाष्टिवर्षाणि भूतः षाष्टिक इति भावः । एतत्पक्षाश्रये ऽतिप्रसङ्गमाह यदि तर्हीति । रमणीयादयो गुणक्रियानिमित्ता दिशि वर्तमाना दिक्शब्देन व्यपदिश्येरन्नित्यर्थः । दिशं यो न व्यभिचरतीति । व्यवस्थानिमित्तो यो न भवति स्वभावत एव यो दिशि वर्तत इत्यर्थः । दिशि दृष्ट इत्यर्थप्रदर्शनं दिशां शब्द इति तु षष्ठीसमासः । स्वरूपव्यतिरिक्तप्रवृत्तिनिमित्तनिरपेक्षो दिशो यो वाचकः पूर्वादिशब्दः स दिक्शब्द आश्रीयते शब्दग्रहणादन्यथा दिग्भ्य इत्येव ब्रूया-

त्तिमात्रे पुंवद्भावो वक्तव्यः। दक्षिणोत्तरपूर्वाणामित्येवमर्थम्। विशेषणार्थं तर्हि। क्व विशेषणार्थेनार्थः। षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेनेति। षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेनेत्युच्यमाने इहापि स्यात्। ततो ग्रमात्। यतो ग्रामादिति॥

उपर्युपरिष्टात्॥ ३१॥ उपर्युपरिष्टादिति किं निपात्यते। ऊर्ध्वस्योपभावो रिल्रिष्टातिलौ च *। ऊर्ध्वस्योपभावो रिल्रिष्टातिलौ च प्रत्ययौ निपात्येते। उपरि उपरिष्टात्॥

पश्चात्॥ ३२॥ पश्चादिति किं निपात्यते। अपरस्य पश्चभाव आतिश्च प्रत्ययः *। अपरस्य पश्चभावो निपात्यते आतिश्च प्रत्ययः। पश्चात्। दिक्पूर्वपदस्य च *। दिक्पूर्वपदस्याऽपरस्य पश्चभावो वक्तव्यः आतिश्च प्रत्ययः। दक्षिणपश्चात्। उत्तरपश्चात्। अर्धोत्तरपदस्य च समासे *। अर्द्धोत्तरपदस्य च समासे अपरस्य पश्चभावो वक्तव्यः दक्षिणपश्चार्द्धः। उत्तरपश्चार्द्धः। अर्द्धे च * अर्द्धे च परतोऽपरस्य पश्चभावो वक्तव्यः। पश्चार्द्धः॥

एनबन्यतरस्यामदूरे पञ्चम्याः॥ ३५॥ अपञ्चम्या इति प्रागसेः *। अपञ्चम्या इति यदुच्यते प्रागसेस्तद् द्रष्टव्यम्। क्वेष्यं विजानीयात्। अविशेषेण इत उत्तरमपञ्चम्या इति। तदाचार्यः सुहृद् भूतान्वाचष्टे अपञ्चम्या इति प्रागसेः इति॥

दक्षिणादाच्॥ ३६॥ किमर्थश्चकारः। स्वरार्थः। चितोन्त उदात्तो भवतीति अन्तोदात्तत्वं यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। एकाजयं, तत्र नार्थः स्वरार्थेन चकारेणानुबन्धेन। प्रत्ययस्वरेणैव सिद्धम्। विशेषणार्थस्तर्हि। क्व विशेषणार्थेनार्थः। अन्यारादितरर्ते दिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते॥

दित्यर्थः। यद्येवं दिशः पूर्वादीनि नामधेयानीत्यसंज्ञायामिति सर्वनामसंज्ञानिषेधात्पूर्वस्यां दिशि वसतीत्यादि न सिध्यति। पौरुषेयसंज्ञाश्रयणादिह च तदभावाददोषः। पुंवद्भावस्त्विति। दिशि वर्तमानानां प्रवृत्तिनिमित्तानपेक्षणात् समानायामाकृतौ भषितपुंस्कत्वाभावात्। सर्वनाम्न इति। यद्यपि दिशि वर्तमानानां व्यवस्था न प्रवृत्तिनिमित्तं तथापि वास्तवी व्यवस्था विद्यतइति सर्वनामसंज्ञायाः प्रवर्तनात्। तदेवं व्यवस्थायामिति विषयो निर्दिश्यते न तु प्रवृत्तिनिमित्तं सर्वनाम्न इत्येतच्चावश्यं कर्तव्यमित्याह दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति। अयं समानाकृतित्वानपेक्षः पुंवद्भावः दिग्वाचिनां त्वयं द्वन्द्वः। वृत्तिमात्र इति तद्धितवृत्तिः समासवृत्तिश्च। ततो ग्रामादिति। अन्यादियोगे पञ्चमीं बाधित्वा षष्ठी स्यात्। यदा ग्रामस्यापादानत्वं तदोपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति न्यायादप्रसङ्गः षष्ठ्याः॥ २८॥

दक्षिणादाच्॥ विशेषणार्थ इति। वाक्यस्मरणयोर्य आकारोननुबन्धकस्तद्व्यावृत्तय इत्यर्थ॥ ३६॥

संख्याया विधार्थे धा ॥ ४२ ॥ विधार्थ इत्युच्यते। को विधार्थो नाम। विधाया अर्थो विधार्थः। यद्येवम्। एका गोविधा। एका हस्तिविधा। अत्रापि प्राप्नोति। एवं तर्हि, धाविधानं धात्वर्थपृथग्भावे *। धाविधानं धात्वर्थपृथग्भावइति वक्तव्यम्। कः पुनर्धात्वर्थः पृथग्भावः। किं यत्तद्देवदत्तः कंसपात्र्यां पाणिना ओदनं भुङ्क्तइति। नेत्याह। कारकपृथक्त्वमेतत्। यत्तर्हि तत्कल्ये भुङ्क्ते सायं भुङ्क्तइति। नेत्याह। कालपृथक्त्वमेतत्। यत्तर्हि शीतं भुङ्क्ते उष्णं भुङ्क्ते इति। नेत्याह। गुणपृथक्त्वमेतत्। कस्तर्हि धात्वर्थपृथग्भावः। कारकाणां प्रवृत्तिविशेषः क्रिया। यद्येवं क्रियाप्रकारेयं भवति विधयुक्तगताश्च प्रकारे भवन्तीति। एवं विधम्। एवं युक्तम्। एवं गतम्। एवं प्रकारमिति ॥

एकाद्धो ध्यमुञन्यतरस्याम् ॥ ४४ ॥ सह भावे ध्यमुञ् *। सहभावे ध्यमुञ् वक्तव्यः। ऐकध्यं राशिं कुरु। स तर्हि वक्तव्यः। न वक्तव्यः।

संख्या ॥ यदा विधाशब्दः स्त्रीलिङ्ग उपादीयते तदा तस्यानेकार्थत्वादनिष्टेऽपि विषये प्रसङ्गः। यदा तु विधानं विध इति घञर्थे कविधानामिति के कृते पुल्लिङ्गनिर्देशस्तदा तस्यैकार्थत्वान्नानिष्टप्रसङ्गः। विधाया अर्थ इत्याचार्यदेशीयवचनम्। गोविधेति। अत्रं विधोच्यते। कः पुनरिति। किं धातुकृतोऽर्थो धात्वर्थ इति कारकं विवक्षितमथ वा धातोरर्थो धात्वर्थः क्रिया विवक्षितेति प्रश्नः। कल्य इति। कल्यमहर्मुखमुच्यते। कालपृथग्भावात् पृथग्भावं मन्यते। कारकाणामिति। पूर्वपदार्थविषये एव प्रश्नप्रतिवचने। पृथग्भावस्य सुज्ञानत्वात्तद्विषयप्रश्नायोगात्। तत्र पञ्चधा गच्छतीत्येकस्या गमनक्रियाया शब्देन निवृत्तभेदायाः प्रकारलक्षणपृथग्भावप्रतिपत्तिः। यद्येवमिति। सूत्रन्यासेनैव सिद्धे वार्त्तिकं नारम्भणीयमित्यर्थः। यथा हि सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकार उच्यते। न च गुकणालकारकपथत्क्वे किं चित्सामान्यमुपात्त यस्य प्रकारः स्यात्। ननु सूत्रन्यासे पञ्चधा श्लोका इत्यादावपि प्रत्ययेन भाव्यं वार्तिकन्यासे तु न भाव्यमेकधा भुङ्क्त इति च पृथग्भावाभावात्प्रत्ययस्य न प्रसङ्ग इति भिन्नं फलं सूत्रवार्त्तिकयोः। नैष दोषः। पञ्चधा श्लोका इत्यादौ क्रियापदाप्रयोगेपि अस्तीतिक्रियापदानुषङ्गादस्तिक्रियापृथग्भावः। एकधा भुङ्क्तइत्यादावनेकप्रकारभुजक्रियापेक्ष एकप्रकारस्य भुजेरस्त्येव पृथग्भावः। एकः पाक इत्यादौ प्रकारस्याविवक्षितत्वात् प्रत्ययाभावः। प्रकारविवक्षायां तु भवत्येवैकधापाक इति। पञ्च पाका इत्यादौ भिन्ना एव पाका न त्वेकस्य प्रकारवत्त्वं विवक्षितमिति प्रत्ययो न भवति। पञ्चधापाक इत्यादौ तु भवत्येव ॥ ४२ ॥

एकाद्धो ॥ धाग्रहणे ऽनुवर्तमाने पुनर्धाग्रहणं धामात्रस्यादेशार्थमन्यथानन्तर्याद्व्यधिकरणविचाल एव ध्यमुञ् विज्ञायेत। ततश्च विधार्थे न स्यादैकध्यं भुङ्क्तइति। सह भाव इति। अनेकस्यार्थस्यैकीकरणं सहभावः। इहाधिकरणविचाल एकस्य द्रव्यस्य विभागेनावस्थापनम्। यथैकं राशिं पञ्चधा कुरु इति। ऐकध्यं

न अधिकरणविचाल इत्युच्यते न चावश्यं स एवाधिकरणविचालः । यदे कमनेकं क्रियते । यदप्यनेकमनेकं क्रियते सोऽप्यधिकरणविचालः ।

द्वित्र्योश्च धमुञ् ॥ ४५ ॥ धमुञन्तात् स्वार्थे डदर्शनम्*। धमुञन्तात्स्वार्थे डो दृश्यते । स च विधेयः । पथि द्वैधानि । संशये द्वैधानि ॥

याप्ये पाशप् ॥ ४७ ॥ पाशपि कुत्सितग्रहणम्*पाशपि कुत्सितग्रहणं कर्तव्यम् । वैयाकरणपाशः । याज्ञिकपाशः । यो हि यापयितव्यो याप्यस्तत्र मा भूदिति । अथ वैयाकरणः शरीरेण कृशः व्याकरणेन शोभनः कर्तव्यो वैयाकरणपाश इति । न कर्तव्यः । कथम् । यस्य भावाद् द्रव्ये शब्दनिवेशस्तदभिधाने तद्गुणे वक्तव्ये प्रत्ययेन भवितव्यम् । न च कार्श्यस्य भावाद् द्रव्ये वैयाकरणशब्दः ॥

पूरणाद् भागे तीयादन् ॥४८॥ पूरणग्रहणं शक्यमकर्तुम् । नह्यपूरणतीयशब्दोऽस्ति यत्र दोषः स्यात् । ननु चायमस्ति मुखतीयः । पार्श्वतीय इति । अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येति । एवमस्य न भविष्यति । उत्तरार्थं तर्हि पूरणग्रहणं कर्तव्यम् । प्रागेकादशभ्यो ऽच्छन्दसीतिपूरणाद्यथा स्यात् ॥

एकादाकिनिच्चासहाये ॥ ५२ ॥ एकादाकिनिचि द्विबह्वर्थे प्रत्ययविधानम् *। एकादाकिनिचि द्विबह्वर्थे प्रत्ययो विधेयः । एकाकी । एकाकिनौ । एकाकिन इति । किं पुनः कारणं न सिध्यति । एकशब्दोऽयं संख्यापदम् । सं-

---

राशिं कुर्वित्यत्र त्वेकस्य विभागावस्थापनाभावान्नास्त्यधिकरणविचाल इति मन्यते । वचनं तु विधार्थमेव स्यात् धाग्रहणं तूत्तरार्थमेव स्यात् द्वयोरर्थयोर्धमुञर्थं द्वैधं भुङ्क्ते एकं राशिं द्वैधं कुर्विति । न चावश्यमिति । अधिकरणं द्रव्यमुच्यते । तस्य विचालोऽन्यथाकरणं तच्चैकस्यानेकीकरणमनेकस्य वा एकीकरणमिति सूत्रेणैवेष्टसिद्धिरित्यर्थः । अनेकस्य यदेकीकरणं तत्र प्रकाराभावात्तदर्थमेवाधिकरणविचाले चेति सूत्रमेकस्यानेकीकरणे प्रकारस्यापि सम्भवात् पूर्वेणैव सिद्धत्वादित्याहुः ॥ ४४ ॥

द्वित्र्योः ॥ पथि द्वैधानीति । स्वार्थिकत्वेपि स्वभावात्सत्ववाचित्वात् लिङ्गसंख्यायोगस्तत्रैकशेषेण बहुवचनम् । क्व चित्तु मतिद्वैधानीति पाठः ॥ ४५ ॥

याप्ये ॥ याप्यशब्दोयमस्त्यपादानसाधनो यापिता अस्माद् गुणा इति याप्यः कुत्सितः । अस्ति कर्मसाधनो यापयितव्यो याप्यः देशान्तरं प्रापयितव्य इत्यर्थः । तत्र विशेषानुपादानादिति प्रसङ्गं मत्वाह पाशपीति । तद्गुणा इति । कुत्सितत्वेन प्रतिपाद्यतइत्यर्थः । एतच्चान्तरङ्गत्वाल्लभ्यते प्रवृत्तिनिमित्तस्य प्रत्यासन्नत्वात् कुत्साश्रयणस्य न्याय्यत्वात् । यत्र तु प्रवृत्तिनिमित्तस्य कुत्सा न संभवत्यश्वको देवदत्तकः स्तक इत्यादौ तत्र सहचरितगुणक्रियाकुत्साश्रयेण प्रत्ययो भवत्येव । एवं च देवदत्तपाश इत्याद्यपि भवति यद्यभिधानमस्ति ॥ ४७ ॥

एकादा ॥ एकादाकिनिचीति । एकशब्दः संख्यावाच्येवेति मन्यते । असहायग्रहणं

ङ्ख्यायाश्च संख्येयमर्थः । सिद्धं तु संख्यादेशवचनात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । द्विबह्वर्थायाः संख्याया एकशब्द आदेशो वक्तव्यः । असहायस्य वा * । असहायस्य वा एकशब्द आदेशो वक्तव्यः । असहायः एकाकी । असहायौ एकाकिनौ । असहाया एकाकिनः । सिद्ध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तमेकादाकिनिच्चि द्विबह्वर्थे प्रत्ययविधानमिति । नैष दोषः । अयमेकशब्दो ऽस्त्येव संख्यापदम् । तद्यथा । एकः द्वौ बहव इति । अस्त्यन्यार्थे वर्तते । तद्यथा, सधमादो द्युम्न एकास्ताः अन्या इत्यर्थः । अस्त्यसहायवाची । तद्यथा, एकाग्नयः । एकहलानी । एकाकिभिः क्षुद्रैर्जितमिति । तद्योऽसहायवाची तस्यैष प्रयोगः ॥ इति पञ्चमाध्यायस्य तृतीये पादे प्रथममाह्निकम् ॥

अतिशायने तमबिष्ठनौ ॥ ५५ ॥ अतिशायन इत्युच्यते किमिदमतिशायन इति । देश्याः सूत्रनिबन्धाः क्रियन्ते । यावद् ब्रूयात्प्रकर्षे अतिशय इति तावदतिशायन इति । कस्य पुनः प्रकर्षे प्रत्यय उत्पद्यते । ङ्याप्प्रातिपदिकादिति वर्तते । ङ्याप्प्रातिपदिकस्य प्रकर्षे ङ्याप्प्रातिपदिकं वै शब्दः न च शब्दस्य प्रकर्षापकर्षौ स्तः । शब्देऽसंभवादर्थे कार्यं विज्ञास्यते । कः पुनर्ङ्याप्प्रातिपदिकार्थः ।

च तदर्थस्य विशेषणत्वान्नूनाभिधेयनिर्देशो विद्यमानतुल्यजातीयककार्यसहायार्थवाचिनः प्रत्ययो यथा स्यादेकमाकाशमित्यादौ मा भूदिति । कथं पुनर्द्विबह्वर्थे प्रत्ययो विधीयते न ह्येकशब्दो द्विबह्वर्थे वर्तत इत्याह सिद्धं त्विति । संख्येयवादेशः संख्यादेशः स च द्विबहुशब्दयोरसहायस्य वेत्यर्थ । द्विबहुशब्दयोरप्यसहायग्रहणं विशेषणमाश्रयणीयमेव । अयमेकशब्द इति । उपलक्षणं चैतदर्थप्रदर्शनम् । प्राधान्ये ऽपि हि वर्तते । एके अल्पप्राणाः । एको गोत्र इति । समानार्थेऽपि वर्तते तेनैकदिगिति । साधारणेऽपि वर्तते देवदत्तयज्ञदत्तयोरेका मातेति । एकाग्नय इति । अत्राकिनिचः कनो वा लुग्विज्ञेयः ॥ ५२ ॥ भाष्यप्रदीपे पञ्चमाध्यायस्य तृतीयपादे प्रथममाह्निकम् ॥

अतिशायने तमबिष्ठनौ ॥ किमिदमिति । किमयं ण्यन्तस्य निर्देश आहोस्विदण्यन्तस्य कश्चेह शेत्यर्थ इति सन्दिहानः पृच्छति देश्या इति । देष्टव्या देश्याः साधुत्वेन प्रतिपाद्या एते सूत्रे निबध्यन्ते प्रसङ्गेन साधुत्वप्रतिपादनार्थम् । ततो निपातनाद्दीर्घत्वमित्युक्तं भवति । यावदिति । यावत्तावच्छब्दौ परिमाणोपाधिकावपि परिच्छेदसाधर्म्यादन्यत्रापि प्रयुज्येते । प्रकर्ष इति । अनेकार्थत्वाद्धातूनां शेतिरभिभवे अतिशब्दस्तु द्योतकस्तस्यैवार्थस्य । यथा तिष्ठतिर्गतिनिवृत्तौ वर्तते । स एव गतावपि । प्रशब्दस्तु तद्गतस्य प्रारम्भस्य द्योतकः प्रतिष्ठत इति । कस्य पुनरिति । द्रव्यवाचिनीह प्रकृतिर्न च द्रव्यस्य प्रकर्षोऽस्तीति मत्वा प्रश्नः । ङ्याप्प्रातिपदिकादिति वर्तत इति । ननु सुबन्तसमानाधिकरणवृत्तिभिरेतैस्तद्धितैर्भवितव्यम् । यदुक्तं प्रियकुत्सनादिषु ततः प्रवर्ततेऽसौ विभक्त्यन्त इति । घकालतनेषु कालनाम्न इत्यलुग्विधानाल्लिङ्गाच्च । नैष दोषः । प्रकृतेरिदमुपलक्षणम् । सा च प्रकृतिः सुबन्ता वा भवतु ङ्याप्प्रातिपदिकं वेति विशेषे तात्पर्याभावः । न च शब्दस्येति । शब्दस्यासि-

द्रव्यम् । न वै द्रव्यस्य प्रकर्ष इष्यते । एवं तर्हि गुणः । एवमपि गुणग्रहणं कर्तव्यम् । द्रव्यमपि ङ्याप्प्रातिपदिकार्थो गुणोपि । तत्र कुत एतत् । गुणस्य प्रकर्षे भविष्यति न पुनर्द्रव्यस्य प्रकर्ष इति । क्रियमाणे चापि गुणग्रहणे समानगुणग्रहणं कर्तव्यम् । शुक्लात्कृष्णे मा भूदिति । न तर्हीदानीमिदं भवति । अध्वर्युर्वै श्रेयान् । पापीयात् प्रतिप्रस्थाता । अन्धानां काणतमइति । समानगुणे एषा स्पर्द्धा भवति । अध्वर्युर्वै श्रेयान् अन्येभ्यः प्रशस्येभ्यः । पापीयान् प्रतिप्रस्थाता अन्येभ्यः पापेभ्यः । अन्धानां काणतम इति । काणिरयं सौक्ष्म्ये वर्तते ।

धानत्वादभिधानस्य चाभिधेये गुणाभावाद् गुणस्य च स्वोपकारं प्रत्यनपेक्षत्वादिति भावः । यदा तु तस्य गुणाभावो नास्ति तदा भवत्येव प्रकर्षयोगः उच्चतरः शब्दो नीचतरः शब्द इति । ननु च यथा शुक्लतरः पट इति गुणस्यापि प्रकर्ष आश्रीयते द्रव्यप्रकर्षहेतुत्वेन तथा शब्दस्याप्याश्रीयताम् । नैतदस्ति । शुक्लादयो द्रव्यसमवेताः स्वयं प्रकृष्टा द्रव्यप्रकर्षहेतवो भवन्तीति युक्तस्तत्र गुणप्रकर्षाश्रयः शब्दस्तु वाचकत्वादभिधेयासमवायात् स्वगतेन प्रकर्षेणाभिधेयं प्रकर्षयुक्तं न शक्तोवगमयितुमिति तत्प्रकर्षं प्रत्यनपेक्ष एव । द्रव्यमिति । यत्किंचिदिदं तदिति सर्वनामपरामर्शयोग्यं वस्तु तद्द्रव्यत्वेन विवक्षितम् । तेन जातिगुणक्रिया अपि गृह्यन्ते । न वै द्रव्यस्येति । यद्वस्तु स्वातन्त्र्येणाभिधीयते तस्य प्रकर्षो नास्तीत्यर्थः । तथा हि । शुक्लतरं रूपमित्यत्र गुणस्यापि प्राधान्येनाश्रयणाद् द्रव्यस्याश्रितादेव निमित्तान्तरात् प्रकर्षः । एवं तर्हीति । आश्रितोभिधेयधर्मो गुणः स च कश्चिच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तं शुक्लतरः पट इति यथा । पटस्य स्वतो न शुक्लस्य नाप्यशुक्लस्य शुक्लो गुणो व्यपदेशे हेतुरेवं स्वगतप्रकर्षद्वारेण द्रव्यस्य स्वतो ऽप्रकृष्टस्य प्रकृष्टव्यपदेशहेतुर्भवति । तदुक्तं हरिणा । द्रव्यस्याव्यपदेशस्य य उपादीयते गुणः । भेदको व्यपदेशाय तत्प्रकर्षोभिधीयतइति ॥ अरूपं पररूपेण द्रव्यमाख्यायते यथा । अप्रकर्षं प्रकर्षेण गुणस्यापीष्यते तथेति ॥ यद्यपि तत्र द्रव्ये बहवो गुणाः सन्ति तथाप्यन्तरङ्गत्वात्प्रवृत्तिनिमित्तगुणप्रकर्षाश्रयः प्रत्ययः । क्रियाशब्देभ्यः पाचकादिभ्यः क्रियायाः प्रवृत्तिनिमित्तत्वात् तत्प्रकर्षे प्रत्ययो जातिशब्देभ्यस्तु जातेः प्रकर्षाभावात्तत्सहचरितप्रसिद्धवाहदोहादिप्रकर्षे प्रत्ययः । उपाधिसंसर्गेण तु विना द्रव्यस्य न प्रकर्षो नापि शब्दवाच्यत्वमस्ति । तदुक्तम् । सर्वस्यैव प्रधानस्य न विनाभेदहेतुना । प्रकर्षो विद्यते नापि शब्दस्योपैति वाच्यतामिति । तत्र वास्तवः प्रकर्षो द्रव्ये भवतु मा वा आश्रितधर्मद्वारकस्तु तत्प्रकर्षः शब्देनाभिधीयते न तु तन्निरपेक्षः स्वगतः । अद्रव्यप्रकर्षइति निषेधउपचरितगुणक्रियागतप्रकर्षद्रव्यविषयो द्रष्टव्यः । एवमपीति । यथा गुणस्य नित्यस्य नित्यद्रव्यसमवेतस्य कस्य चिन्महत्वादेः स्वतः प्रकर्षो ऽनित्यस्य तु कारणकृतस्तथाद्रव्यस्यापीति मन्यते । समानगुणग्रहणमिति । द्वयोः परिपूर्णयोर्भिन्नजातीययोर्गुणयोरेकस्य परिपूर्णतरत्वे सति प्रकर्षसद्भावात् कृष्णाच्छुक्लतर इति मा भूदित्येवमर्थमित्यर्थः । अध्वर्युर्वै श्रेयानिति । अध्वर्योः परिपूर्णप्रशस्यत्वं प्रतिप्रस्थातुरपि पापत्वं तयोः परस्परापेक्षः प्रकर्ष इति मन्यते । अन्धानां काणतम इति । अन्धा नेत्रद्वयेन न पश्यन्ति

सर्वे इमे किं चित्पश्यन्ति अयमेषां काणतम इति। अदूरविकर्ष इति वक्तव्यम्। इह मा भूत्। महान् सर्षपः महान् हिमवानिति। जातेर्न। जातेर्नेति वक्तव्यम्। इह मा भूत्। वृक्षोयं वृक्षोयमिति। न तर्हीदानीमिदं भवति। गोतरः गोतरा। अश्वतरः। अश्वतरेति। नैष जातेः प्रकर्षः। कस्य तर्हि। गुणस्य। गौरयं यः शकटं वहति। गोतरोयं यः शकटं वहति सीरं च। गौरियं या समां समां विजायते। गोतरेयं या समां समां विजायते स्त्रीवत्सा च। अश्वोयं यश्चत्वारि योजनानि गच्छति। अश्वतरोयं योऽष्टौ योजनानि गच्छति। तथा तिङश्चेत्त्र क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्। साधनप्रकर्षे मा भूत्। नैष दोषः। यत्तावदुच्यते गुणग्रहणं कर्तव्यमिति। न कर्तव्यम्। यस्य प्रकर्षोस्ति तस्य प्रकर्षे भविष्यति। गुणस्य चैव प्रकर्षो न द्रव्यस्य। कथं विज्ञायते। एवं हि दृश्यते लोके इह समाने आयामे विस्तारे पटस्यान्योर्घो भवति काशिकस्यान्यो माथुरस्य। गुणान्तरं च खल्वपि शिल्पेन उत्पादयमाना द्रव्यान्तरेण प्रक्षालयन्ति। अन्ये न शुद्धं धौतकं कुर्वन्ति अन्ये न शैफालिकमन्ये न माध्यमिकम्। यदप्युच्यते क्रियमाणे चापि गुणग्रहणं समानगुणग्रहणं कर्तव्यम्। शुक्लात्कृष्णे मा भूदिति। न कर्तव्यम्। समानगुण एव स्पर्द्धा भवति। नह्याढ्याभिरूपौ स्पर्द्धेते वाचकेन खल्वप्युत्पत्त-

---

काणस्त्वेकेनेति तदपेक्षं काणस्य प्रकर्षं मन्यते। समानगुणइति। समानगुणे भिन्नाश्रयवर्त्तिनि विवक्षिते तदाश्रया स्पर्द्धेत्यर्थः। काणिरयमिति। ततश्चान्धानामपि वास्तवं काणत्वं विद्यते न तु लोकप्रसिद्धम्। तत्र दर्शनप्रकर्षाश्रयः प्रत्ययस्तथा च लोके प्रसिद्धिरन्धानां काणो राजेति। महान् हिमवानिति। सर्षपान्महीयान् हिमवानिति मा भूदित्यर्थः। जातेरिति। आश्रयप्रकर्षाज्जातेः प्रकर्षं मन्यते। कस्य तर्हीति। प्रश्नः। गुणस्येति। परिहारः। अभिधेयसहचरितलोकप्रसिद्धगुणप्रकर्षाश्रयो द्रव्यस्य प्रकर्ष इत्यर्थः। केचित्तु गुणसमुदाये शब्दप्रवृत्तिं मन्यमानाः शब्दार्थान्तर्भूतस्यैवायं गुणस्य प्रकर्ष इत्याहुः। साधनप्रकर्षे मा भूदिति। ननु च साधनस्य गुणभावात् प्रधानस्य च क्रियायाः प्रकर्षसंभवात्तत्प्रकर्ष एव प्रत्ययो भविष्यति। एवं मन्यते। प्रधानानि स्वगतेनापि धर्मेण तद्वत्त्वेन व्यपदिश्यन्ते गुणगतेनापि तत्र साधनप्रकर्षाश्रये क्रियाप्रकर्षे प्रत्ययो मा भूत् स्वगते यथा स्यादित्येवमर्थं क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्। नैष दोषइति। बहूनामपि दोषाणा प्रक्रमे सामान्यस्य विवक्षितत्वादेकवचननिर्देशः। यस्य प्रकर्षोस्तीति। संभवव्यभिचारापेक्षत्वादुपाधिनिर्देशस्येति भावः। काशिकस्येति। काशिषु भव इति ठञ्ञिठयोरेकतरः प्रत्यय। गुणान्तरमिति। पूर्वं मूल्यान्तरदर्शनाद्गुणप्रकर्षः प्रतिपादितोऽत्र तु प्रयत्नभेददर्शनादिति विशेषः। शुक्लादिति। कृष्णे प्रतियोगिनि विवक्षिते शुक्लशब्दात्प्रत्ययो मा भूदित्यर्थः। नह्याढ्याभिरूपाविति। स्पर्द्धाहेतोर्गुणस्य शब्देनानाश्र

व्यम्। न च शुक्लात्कृष्णे प्रत्यये उत्पद्यमानो वाचकः स्यात्। यदप्युच्यते अदूरविप्रकर्षे इति वक्तव्यमिति। न वक्तव्यम्। अदूरविप्रकर्षे एव स्पर्द्धा भवति। नहि निष्कधनः शतनिष्कधनेन स्पर्द्धते। यदप्युच्यते। जातेनेति वक्तव्यमिति। न वक्तव्यम्। जननेन या प्राप्यते सा जातिः। न चैतस्यार्थस्य प्रकर्षापकर्षौ स्तः। यदप्युच्यते तिङश्चेत्यत्र क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्। साधनप्रकर्षे मा भूदिति। न कर्तव्यम्। साधनं वै द्रव्यं न च द्रव्यस्य प्रकर्षापकर्षौ स्तः। किं पुनरेकं शौक्ल्यमाहो स्विन्नाना। किं चातः। यद्येकं, प्रकर्षो नोपपद्यते। नहि तेनैव तस्य प्रकर्षौ

यणाच्छब्दाश्रितस्पर्द्धाहेतुप्रकर्षे तु भवत्येव प्रत्यय आढ्याभिरूपयोराढ्यः श्रेयानिति। शुक्लकृष्णयोरपि तदा भवति प्रत्यय उज्ज्वलतरोयं कृष्णाच्छुक्ल इति। न च शुक्लादिति। शुक्लतर इत्युक्ते शब्दप्रवृत्तिनिमित्तप्रत्यासन्नशुक्लगुणान्तरापेक्षः प्रकर्षः शुक्लगुणनिमित्तद्रव्यप्रकर्षावगमादिति भावः। नहि निष्कधन इति। अदूरान्तरयोरेव संप्रधारणविषयत्वादिति भावः। जननेनेति। अयत्नलभ्यत्वप्रतिपादनपरमेतत्। नित्यानां परमाण्वादीनां जननाभावात् तद्गताया जातेर्जननेनाप्राप्यत्वाद् अयत्नलभ्यश्चायमर्थः सत्तादिर्न प्रकर्षापकर्षभाक्। घटादिके च द्रव्ये यत्नेनोत्पद्यमाने पुरुषप्रयत्नेन विना नित्या जातयो व्यक्तिमायान्ति। यद्यपि बलाकादिगतस्य शौक्ल्यादेरयत्नलभ्यत्वं तथाप्याश्रयभेदाद् गुणस्य भेदावगमादस्ति प्रकर्षापकर्षयोगो जातेस्त्वाश्रयभेदेऽपि भेदाभावात्प्रकर्षापकर्षायोगः। साधनं वै द्रव्यमिति। ननु च शक्तिः साधनमस्ति च तत्प्रकर्षो यदाह साधकतमं करणमिति। नैष दोषः। पचति देवदत्त इति सामानाधिकरण्यदर्शनाच्छक्तिद्रव्ययोस्तिङन्तेन भेदस्यानवगमादभेदमाश्रित्य निर्देशः। न च प्रधानस्य क्रियायाः स्वतः प्रकर्षसंभवे गुणभूतसाधनप्रकर्षापेक्षाऽस्ति पचतितरामिति चोक्ते क्रियाप्रकर्षो गम्यते न तु साधनप्रकर्षः प्रकर्षयुक्तेऽपि साधने कदाचित् क्रियाप्रकर्षाभावात् क्रियाप्रकर्षे तु कार्यस्य कारणाव्यभिचारान्नियमेन साधनप्रकर्षानुमानात् क्रियाप्रकर्ष एव प्रत्ययः। एको द्वौ त्रय इत्यादिकायाः संख्यायाः सर्वत्र परिच्छेदकत्वाविशेषात् प्रकर्षाभावः। बहुत्वसंख्यायास्त्वनियतसंख्येयत्वाद्भवति प्रकर्षः। बहुतरा इति। एवमुन्मानप्रमाणपरिमाणानामपि प्रकर्षाभावो विज्ञेयः। भाष्यकारेण तु जातिप्रकर्षाभावोक्तन्यायानुसारेण गम्यमानत्वान्नोक्तः। किं पुनरेकमिति। ननु समानधर्मोपलम्भाद्विशेषाग्रहणाच्च संशयो न चैकानेकयोर्विशेषाग्रहणम्। नैष दोषः। एकस्याऽपि भेदव्यवहारो दृश्यते। यथा पटुर्द्धवान् पटुरासीत् पटुतरश्चैषमः। अन्य एवायं संवृत्त इति। तथानेकस्मिन्नप्येकव्यवहारो दृश्यते। यथा भिन्नापि क्रिया निवृत्तभेदाख्यातेनाभिधीयते इत्येकोच्यते। तत्त्वतो हि भवद्भिरास्यते भवन्त आसत इत्यादौ भिन्नैः कर्तृभिः साध्यानि स्वसमवेतानि भिन्नान्येवासनानि। एकत्वं चाश्रित्योक्तं न तिङन्तान्येकशेषारम्भं प्रयोजयन्ति क्रियाया एकत्वादिति। एवं च किमेकं शौक्ल्यमाश्रयभेदात्तूपचरितभेदमुतानेकमेवेति संशयात् प्रश्न उपपन्नः। यद्येकमिति। एकत्वे जातिवद् गुणस्य प्रकर्षानुपपत्तिः समानगुणग्रहणमिति। तुल्ये भेदे यथा शौक्ल्यस्य शौक्ल्यान्तरापेक्षः प्रकर्ष एवं कृष्णा-

भवति। अथ नाना, समानगुणग्रहणं कर्त्तव्यम्। शुक्लात् कृष्णे मा भूदिति। अस्त्वेकं शौक्ल्यं तत्तु विशेषवत्। किं कृतो विशेषः। अल्पत्वमहत्वकृतः। अथवा पुनरस्त्वेकं निर्विशेषं च। ननु चोक्तं प्रकर्षो नोपपद्यते नहि तेनैव तस्य प्रकर्षापकर्षौ स्त इति। गुणान्तरेण प्रच्छादनात् प्रकर्षो भविष्यति। अथवा पुनरस्तु नाना। ननु चोक्तं समानगुणग्रहणं कर्तव्यम्। शुक्लात् कृष्णे मा भूदिति। न कर्त्तव्यम्। समानगुण एव स्पर्द्धा भवति। न ह्याढ्याभिरूपौ स्पर्द्धेते वाचकेन खल्वप्युत्पत्तव्यम्। न च शुक्लात्कृष्णे उत्पद्यमानो वाचकः स्यात्। किमन्तात्पुनरुत्पत्त्या भवितव्यम्। द्वितीयान्ताद् अतिशय्यमानात्। शुक्लमतिशेते शुक्लतरः। कृष्णमतिशेते कृष्णतरः। यदि द्वितीयान्तादतिशय्यमानात् कालोतिशेते कालीं कालितर इति प्राप्नोति। कालतर इति चेष्यते। तथा काली अतिशेते कालं कालतरा इति प्राप्नोति कालितरेति चेष्यते। तथा गार्ग्योतिशेते गर्गान् गर्गतर इति प्राप्नोति गार्ग्यतर इति चेष्यते। तथा गर्गा अतिशेरते गार्ग्यं गार्ग्यतरा इति प्राप्नोति गर्गतरा इति चेष्यते। एवं तर्हि प्रथमान्तात्स्वार्थिकः भविष्यति। कालोतिशेते कालतरः। काली अतिशेते कालितरा। गार्ग्यः अतिशेते गार्ग्यतरः। गर्गा अतिशेरते गर्गतराः। यदि प्रथमान्तात्स्वार्थिकः। कुमारितरा। किशोरितरा। अव्यतिरिक्तं वय इति कृत्वा वयसि प्रथम इति ङीप् प्रा-

---

द्यपेक्षोपीति तदपेक्षे प्रकर्षे प्रत्ययनिवृत्त्यर्थं समानगुणग्रहणं कर्त्तव्यमित्यर्थः। ननु यस्याप्येकं शौक्ल्यं तेनापि भिन्नगुणापेक्षे प्रकर्षे प्रत्ययस्य निवृत्तिर्विधेया। नैष दोषः। एकत्ववादिनो यथा शौक्ल्यस्यात्मापेक्षप्रकर्षानुपपत्तिरेवं गुणान्तरापेक्षोपि प्रकर्षो नोपपद्यते। यथा गोत्वं नात्मापेक्षया नापि जात्यन्तरापेक्षया प्रकृष्यते गुणभेदवादी तु भेदनिबन्धनं प्रकर्षं सर्वत्रेच्छतीति तेनैव समानगुणग्रहणं कर्त्तव्यम्। विशेषवदिति। ततो विशेषाश्रयत्वादन्यत्वादुपपन्नः प्रकर्षः। अल्पत्वमहत्वकृत इति। क्वचिदाश्रयेल्पं शौक्ल्यं क्वचित्तु महदित्यर्थः। गुणान्तरेण प्रच्छादनादिति। संभेदात् मिश्रीकरणादित्यर्थः। यथा जात्युत्पलाधिवासितायाः मल्लिकायाः। किमन्तादिति। अतिशायन इति किं प्रत्ययार्थनिर्देश आहोस्वित्प्रकृत्यर्थस्य विशेषणमिति समर्थविभक्तिप्रश्नद्वारेण विचारः। द्वितीयान्तादिति। यदा तिङन्तेन विस्पष्टार्थं विग्रहवाक्यं प्रदर्श्यते। तदा द्वितीयान्तादुत्पत्तिः। कृदन्तेन तु वाक्यप्रदर्शने षष्ठ्या भाव्यम्। शुक्लस्यातिशायन इति तदा षष्ठ्यादौ संदेहो भवति। कर्त्तरि षष्ठी वा स्यात् कर्मणि वा। करणे ल्युट् स्यात् कर्त्तरि वेति। अथवा द्वितीयाग्रहणमुपलक्षणार्थमिति षष्ठ्यपि गृह्यते। प्रत्ययार्थसामर्थ्यलभ्या च समर्थविभक्तिः। कालितर इति। घरूपकल्पेति ह्रस्वः। गर्गतर इति प्राप्नोतीति। वृत्तावपि लुग्विधानात्संख्याविशेषसंप्रत्ययाद्बहुवचनान्तात्प्रत्ययोत्पत्तिराविरुद्धा। अव्यतिरिक्तं वय इति। प्रत्ययार्थपक्षे त्वार्थी वयः प्रतिपत्तिः वयःप्रकर्षेणैवासौ कुमारीमतिशेते न तु गुणान्तरेण तस्य विप्रकर्षाच्छाब्दी तु वयःप्र-

प्नोति। तरपोक्तत्वात् स्त्रीत्वस्य प्रत्ययो न भविष्यति। टाबपि तर्हि न प्राप्नोति। उक्तेऽपि हि भवन्त्येते टाबादयः। उक्तमेतत्। स्वार्थिकाष्टाबादय इति। ङीबपि तर्हि प्राप्नोति। एवं तर्हि गुणोऽभिधीयते। एवमपि लिङ्गवचनानि न सिध्यन्ति। शुक्लतरम्। शुक्लतरा। शुक्लतरः। शुक्लतरौ। शुक्लतरा इति। आश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति। गुणवचनानां हि शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति। तद्यथा। शुक्लं वस्त्रं शुक्ला शाटी शुक्लः कम्बलः शुक्लौ कम्बलौ शुक्लाः कम्बला इति। यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति गुणस्तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तद्गुणस्यापि भविष्यति। अथवा क्रियाभिधीयते। एवमपि लिङ्गवचनानि न सिध्यन्ति। आश्रयतो लिङ्गवचनानि भविष्यन्ति। एवमपि द्विवचनं प्राप्नोति। यश्च हि अतिशेते यश्चातिशय्यते उभौ तौ तस्याश्रयौ भवतः। नैष दोषः। कथं, शेतिरकर्मकः अकर्मका अपि धातवः सोपसर्गाः सकर्मका भवन्ति। कर्मापदिष्टा विधयः कर्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रियाणां वा भवन्ति। कर्तृस्थभावकश्च शेतिः। अथ यद्येवं द्वितियान्तादुत्पत्तिः। प्रथमान्ताद्वा स्वार्थिकः। अथापि क्रिया। किं गतमेतदियता सूत्रेण। आहो स्विदन्यतरस्मिन्

तिपत्तिर्नास्तीति ङीपोऽप्रसङ्गः। स्वार्थिकत्वे तु शाब्दयेव वयः प्रतिपत्तिरिति ङीप्प्राप्तिः। तरपोक्तत्वादिति। तरपः स्वार्थिकत्वात् सर्वः प्रकृत्यर्थस्तेन द्योत्य इति भावः। ङीबपीति। टाबपवादत्वात् ङीप इति भावः। अन्ये त्वाहुः कुमारशब्दादुत्पन्नेन ङीपा प्रथमवयोविशिष्टार्थगतस्य स्त्रीत्वस्याभिव्यक्तत्वात्तरबन्तात् स्त्रीत्वमात्रमभिव्यक्तमिति टाबेव भविष्यति। यथा यत्र तत्रेत्यादौ त्रलाधिकरणस्याभिव्यक्तत्वात्तद्धितान्तात्सामयिकी प्रथमैवोत्पद्यते न सप्तमी। भाष्यकारस्तु निमित्तस्य सन्निधानादपवादेनैवात्र ङीपा भाव्यं न तु टापेति पक्षान्तरमाश्रयति। एवं तर्हि गुण इति। अतिशेतेऽनेनेति अतिशायनो गुणोऽभिधीयते। करणे ल्युट्। आश्रयद्रव्यवाचिनः स्वसमवेते गुणे प्रत्ययविधिः। ततो व्यतिरिक्तार्थाभिधानाद्धान्ताद्वयोलक्षणङीबभावः। गुणाभिधाने कालितर इति। सामानाधिकरण्याभावाद् घादिष्विति ह्रस्वो न प्राप्नोतीति चेद्वचनाद्वैयधिकरण्येऽपि भविष्यति। एवमपीति। षष्ठीप्रसङ्गस्तु द्रव्यवचनान्न चोदितः। सोयमित्यभेदस्य गुणगुणिनो सर्वदात्र विवक्षितत्वात् सत्यामपि त्वभेदविवक्षायां मञ्चादिवत् स्वलिङ्गसंख्याऽपरित्यागप्रसङ्गः। आश्रयत इति। विशेषणानां चाजातेरिति वचनात् तत्र हि विशेषणशब्देन परोपकारायोपात्ताः शेषभूताः शुक्लादयो गुणा गृह्यन्ते। अथवा क्रियेति। अतिशयोऽतिशायनमिति भावे ल्युड्विधानात्। आश्रयौ भवत इति। उभयोर्निर्वर्तकत्वादिति भावः। अकर्मका अपीति। अर्थान्तरवृत्तित्वात् कर्मापदिष्टा इति। अतिशयक्रियाकर्त्रैव समवेता नतु कर्मणीति कर्माश्रयलिङ्गसंख्याभाव इत्युक्तं भवति। कर्मापदिष्टा इति। द्विवचनमिह कर्मापदिष्टो विधिः कर्माश्रित्य तस्य चोदितत्वात्। आश्रयतो

पक्षे भूयः सूत्रं कर्त्तव्यम् । गतमिस्राह । कथम् । यदा तावद् द्वितीयान्तादुत्प-
त्तिः प्रथमान्ताद्वा स्वार्थिकः । तदा कृत्यल्युटो बहुलमित्येवमत्र ल्युड् भविष्यति ।
यदा गुणोऽभिधीयते तदा न्यायसिद्धमेव । यदापि क्रिया तदापि न्यायसिद्धमेव ।
अथवाऽतिशाययतीत्यतिशायनम् । कः प्रयोज्यार्थः । गुणा गुणिनं प्रयोजय-
न्ति । गुणी वा गुणान् प्रयोजयति । कः पुनरिह शेत्यर्थः । इह या यत्र भवति
शेते ऽसौ तत्र । गुणाश्च गुणिनि शेरते । शेत्यर्थः कारितार्थो वा निर्देशोयं स-
मीक्षितः । शेत्यर्थे नास्ति वक्तव्यं कारितार्थे ब्रवीमि ते ॥ गुणी वा गुणसंयो-
गाद् गुणो वा गुणिनी यदि । अभिव्यज्यते संयोगात्कारितार्थो भविष्यति ॥
इहास्यापि सूक्ष्माणि वस्त्राणि अस्यापि सूक्ष्माणि वस्त्राणीति परत्वादातिशा-
यिकः । प्राप्नोति आतिशायेन बहुव्रीहावुक्तम् * । किमुक्तम् । पूर्वपदातिशये
आतिशायिकाद्बहुव्रीहिः सूक्ष्मवस्त्रतराद्यर्थ इति । उत्तरपदातिशये आतिशायि-
को बहुव्रीहेर्बह्वाढ्यतराद्यर्थ इति । इह त्रीणि शुक्लानि वस्त्राणि प्रकर्षापकर्ष-
युक्तानि । तत्र पूर्वमपेक्ष्य उत्तरे द्वे तरबन्ते । द्वयोस्तरबन्तयोरेकस्मात्प्रकर्षयुक्ताच्छु-
क्लतरशब्दादुत्पत्तिः प्राप्नोति । शुक्लशब्दादेव चेष्यते । शुक्लतरस्य शुक्लभा-

---

लिङ्गवचनानीत्यत्र समवाय्याश्रयो गृह्यते न तु निर्वर्तक इत्यर्थः । ल्युड् भविष्यतीति ।
कर्तृसाधनः । कः प्रयोज्यार्थ इति । अचेतनत्वाद् गुणानां प्रयोजकत्वानुपपत्तिं मन्यते
गुणा गुणिनमिति । अस्माभिः प्रकृष्टैस्त्वमतिशेष्वेति तत्समर्थाचरणलक्षणश्चाचेतना-
नामपि प्रयोजकव्यापार इति कारकप्रकरणे प्रतिपादितम् । कः पुनरिति । शेतेरनेका-
र्थत्वात्प्रश्नः । यो यत्रेति । स्थानार्थः । शेतिर्यथा जलाशय इत्यत्रेति भावः । गुणा गुणि-
नीति । अवतिष्ठन्त इत्यर्थः । तान् गुणान् गुण्यतिशाययति अतिशयेनावस्थापयतीत्यर्थः ।
पूर्वं गुणानां प्रयोजकत्वमुक्तं पश्चाद् गुणिनः शेत्यर्थ इति । प्रकृत्यर्थोऽण्यर्थोऽपि चात्र गृह्यत-
इत्यर्थः । शेत्यर्थे नास्तीति । तस्य प्रसिद्धत्वात् गुणी वेति । गुणसंबन्धाद् गुणवानतिशेते
गुणि संबन्धाद् गुणो वा । अभिव्यज्येतेति । प्रकृष्टत्वे नेति भावः । कारितार्थ इति । गुणो-
गुणिनमतिशाययति गुण्यपि गुणमित्यस्ति ण्यर्थोपपत्तिः । परत्वादिति । सूक्ष्मतरवस्त्र इति
प्राप्नोति । सूक्ष्मवस्त्रतर इति चेष्यते । प्रकर्षस्यान्यपदार्थं प्रति विशेषणत्वस्य च युगपद्विवक्षायां
विप्रतिषेधोपपत्तिः । आतिशायिकादिति । पूर्वविप्रतिषेधेनेति भावः । उत्तरपदातिशय इति । प-
रविप्रतिषेधेन तत्र स्वरे विशेषस्तरबन्तेन समासे बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नीति बह्वाढ्यत-
रशब्दोऽन्तोदात्तो भवति । बहुव्रीहेस्तरपि सति तरपः पित्त्वादनुदात्तत्वान्मध्योदात्त-
त्वप्रसङ्गस्तथा कपि विशेषो बह्वाढ्यतरक इति तरबन्तेन समासे भवति । बहुव्रीहेस्तरपि
बह्वाढ्यकतर इति स्यात् । यदा त्वत्रैव पूर्वपदार्थातिशयस्तदा बहुव्रीहौ कृते तरब्वे-
दितव्यः । प्रकर्षापकर्षयुक्तानीति । अवयवधर्मेण समुदायव्यपदेशस्तत्र प्रथममप्रकर्ष-
युक्तं मध्यमं पूर्वापेक्षया प्रकर्षयुक्तमन्त्यापेक्षया प्रकर्षयुक्तमन्त्यन्तु प्रकर्षयुक्तमेवेति यो-
ज्यम् । तत्रेति । पूर्वापेक्षया द्वयोरपि प्रकृष्टत्वाच्छुक्लतरत्वं तयोस्त्वेकतरस्यान्यतरापे-

वात्प्रकृतेः प्रत्ययविज्ञानम् * । शुक्लतरस्य शुक्लभावात्प्रकृतेः प्रत्ययो विज्ञायते । शुक्लतरशब्दे शुक्लशब्दोस्ति तस्मादुत्पत्तिर्भविष्यति । नैतद्विवदामहे शुक्लतरशब्दे शुक्लशब्दोस्ति नास्तीति किं तर्हि शुक्लतरशब्दोप्यस्ति तत उत्पत्तिः प्राप्नोति । तदन्ताच्च स्वार्थे छन्दसि दर्शनं श्रेष्ठतमायेति * । तदन्तादातिशायिकान्तात्स्वार्थे छन्दसि आतिशायिको दृश्यते । देवो वः सविता प्रार्पयतु श्रेष्ठतमाय कर्मणे । एवं तर्हि मध्यमात् शुक्लशब्दात्पूर्वपरापेक्षादुत्पत्तिर्वक्तव्या । मध्यमश्च शुक्लशब्दः पूर्वमपेक्ष्य प्रकृष्टः परमपेक्ष्य न्यूनः । न च न्यूनः प्रवर्त्तते । अथ वा उत्पद्यतां लुग्भविष्यति । वाचकेन खल्वप्युत्पत्तव्यम् । न च शुक्लतरशब्दादुत्पद्यमानो वाचकः स्यात् । न खल्वापि बहूनां प्रकर्षे तरपा भवितव्यम् । केन तर्हि, तमपा । पूर्वेण स्पर्द्धमानो यो मध्यमो लभते सितः । परस्मिन् न्यूनतामेति न च न्यूनः प्रवर्त्तते ॥ अपेक्ष्ये मध्यमः पूर्वमाधिक्यं लभते सितः । परस्मिन्न्यूनतामेति यथामात्यः स्थिते नृपे ॥ अस्तु चापि तरप्तरमान्नापशब्दो भविष्यति । वाचकश्चेत्प्रयोक्तव्यो वाचकश्चेत्प्रयुज्यताम् ॥

क्षया प्रकर्षविवक्षायां तरबन्तात्तरबुत्पत्तिप्रसङ्गः । शुक्लतरस्येति । न्यूनमध्यमोत्कृष्टानां सर्वेषां शौक्ल्यसम्भवाच्छुक्लव्यपदेशाच्छुक्लशब्दादेव तरबुत्पत्स्यतइत्यर्थः । शुक्लतरशब्द इति । शुक्लतरशब्दो वाचको यस्यार्थस्य तस्मिन्नर्थे शुक्लशब्दो वाचकत्वेनास्तीत्यर्थः । उत्पत्तिः प्राप्नोतीति । अनिष्टमपि प्राप्नोति सत्यामपीष्टसिद्धावित्यर्थः । श्रेष्ठतमायेति । श्रेष्ठायेत्यर्थः । मध्यमादिति । मध्यमवाचिनः शुक्लादन्यस्मिन्नभिधेये प्रत्ययो वक्तव्यः । शुक्लमतिशेते शुक्लतर इति । अनेन च वक्तव्येन तक्रकौण्डिन्यन्यायेन तृतीयशुक्लवाचिनः शुक्लतरशब्दादुत्पत्तिर्बाध्यते । मध्यमश्च शुक्लः पूर्वापेक्षया शुक्लतरो भवति । तृतीयापेक्षया तु न्यूनत्वाच्छुक्ल एव भवति न शुक्लतर इति शुक्लशब्दादेव मध्यमशुक्लवाचिनः प्रत्ययो वक्तव्य इत्यर्थः । न च न्यूनः प्रवर्त्ततइति स्वगतप्रकर्षापेक्षायां तद्धितोत्पत्तावित्यर्थः । ततश्च पूर्वमतद्धितान्त एव शुक्लशब्दस्तृतीये शुक्लेभिधेये प्रत्ययमुत्पादयति । लुग्भविष्यतीति । गतार्थत्वादप्रयोग एव लुक् । एकेनैव तरपा आद्यमध्यमशुक्लापेक्षतृतीयप्रकर्षस्य प्रतिपादनात् । न चेति । शुक्लतरतरशब्दस्य प्रयोगाभावादवाचकत्वम् । न खल्वपीति । यदि तावत् त्रयाणामन्यतमस्य प्रकर्षो विवक्ष्यते तदा शुक्लतममिति भाव्यम् । न तु शुक्लतरमित्यर्थः पूर्वमनपेक्ष्य द्वयोरन्यतरस्य प्रकर्षविवक्षा तदा पूर्वानपेक्षायां मध्यमं शुक्लमेव भवति न तु शुक्लतरमिति । शुक्लशब्दादेवोत्पत्तिः सिद्धा शुक्लतर इति न कश्चिद्दोषः । पूर्वोक्तार्थसंग्रहश्लोकाः । पूर्वेणेति । सितः शुक्लः पूर्वेण स्पर्द्धमानस्तदपेक्षयोत्तरः प्रकर्षं लभते । तृतीयापेक्षया न्यून एवेत्यर्थः । अपेक्ष्येति । पूर्वेण समानार्थो दृष्टान्तोपादानाय तु पुनरुक्तः । नापशब्द इति । गतार्थत्वात् लुग्भावात् वाचकश्चेत्प्रयोक्तव्य इति । त्वं मन्यसे तदा शुक्लतरतरमिति यदि वाचकस्ततः प्रयुज्यतां न तु वाचकस्तस्मान्न प्रयोक्तव्य इत्यर्थः ॥ ५५ ॥

द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ ॥ ५७ ॥ द्विवचनइत्युच्यते तत्रेदं न सिध्यति । दन्तोष्ठस्य दन्ताः स्निग्धतराः । पाणिपादस्य पादौ सुकुमारतरौ । अस्माकं च देवदत्तस्य च देवदत्तोऽभिरूपतरः । यदि पुनर्द्व्यर्थोपपद इत्युच्यते तत्रायमप्यर्थः । विभज्योपपदग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति । इहापि सांकाश्यकेभ्यः पाटलिपुत्रका अभिरूपतरा इति द्व्यर्थोपपद इत्येव सिद्धम् । नैवंजातीयिका द्व्यर्थता शक्या विज्ञातुम् । इहापि प्रसज्येत । सांकाश्यकानां पाटलिपुत्रकाणां च पाटलिपुत्रका अभिरूपतमा इति । अवश्यं खल्वपि विभज्योपपदग्रहणं कर्तव्यम् । यो हि बहूनां विभागस्तदर्थम् । सांकाश्यकेभ्यश्च पाटलिपुत्रकेभ्यश्च माथुरा अभिरूपतरा इति । तत्तर्हि द्व्यर्थोपपदइति वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । नेदं

द्विवचन ॥ द्विवचनं च विभज्यं च द्विवचनविभज्यम् । निपातनाद्भजे विपूर्वाद् यत्प्रत्ययो द्विवचनविभज्यं च तदुपपदं चेति कर्मधारयः । तस्मिन् सति तिङन्तात्सुबन्ताच्चातिशायने तरबीयसुनौ भवतः । तच्चोपपदं विग्रहवाक्यएव प्रयुज्यते । वृत्तौ तुगतार्थत्वान्नावश्यं प्रयुज्यते । एवं चोपपदग्रहणं विस्पष्टार्थम् । तत्रेदं न सिध्यतीति । पारिभाषिकद्विवचनाश्रयपूर्वपक्षः । अर्थाश्रयस्तूत्तरपक्षः । अस्माकं चेति । अस्मदो द्वयोश्चेत्येकस्मिन् बहुवद्भावः । यदि पुनरिति । पूर्वोक्तेषूदाहरणेषु क्व चिद्राशिद्वयापेक्षस्य क्व चिदर्थद्वयापेक्षस्य द्व्यर्थस्य विद्यमानत्वात्प्रत्ययः सिद्ध इति भावः । इहापीति । सांकाश्यकपाटलिपुत्रकराशिद्वयसंभवात् । सांकाश्यजानामिति । अत्रापि राशिद्वयस्य सद्भावात्तरप् स्यात् । सांकाश्यकावयवः समुदायः सांकाश्यकशब्देनोच्यते पाटलिपुत्रकावयवश्च पाटलिपुत्रकशब्देनोच्यते । एवं निर्द्धारणमुपपद्यते । बहूनां विभाग इति । बहूनां राशीनां मध्यादेकस्य राशेर्यत्र विभागः तत्र राशित्रयादिसद्भावात्तरब्न स्यात् । तत्तर्हीति । ननु चैवंजातीयिका द्व्यर्थतेत्यादिनातिप्रसङ्गोद्भावनेनास्य पक्षस्य दूषितत्वात्कथं पुनरङ्गीकरणम् । नैष दोषः । इह राशिद्वयापेक्षां द्व्यर्थतामाश्रित्याचार्यदेशीयेन यदि पुनरित्याद्युक्तं तत्रायमप्यर्थ इति च । तत आचार्येणैवंजातीयिकेति राशिद्वयापेक्षा द्व्यर्थता दूषिता । ततोऽन्या द्व्यर्थताचार्य्यस्याभिमतेति ज्ञात्वा शिष्य आह तत्तर्हीति । आचार्य्य आह । न वक्तव्यमिति । इयमाचार्य्यस्य द्व्यर्थताभिमता । इह दन्तोष्ठस्य पाणिपादस्येति तिरोहितावयवभेदः समूहः समासार्थः । तत्रैतस्यां वृत्तावभेदैकत्वसंख्योपादायित्वाद्वृत्तिपदस्य परित्यक्तभेदाङ्गीकृताभेदलक्षणैकत्वसंख्यदन्तोष्ठलक्षणार्थद्वयाश्रया द्व्यर्थतास्ति । यदा त्वितरेतरयोगद्वन्द्वस्तदावयवार्थभेदसद्भावाद् द्व्यर्थता नास्तीति तरब्न भवति प्लक्षन्यग्रोधानां प्लक्षाः स्निग्धतमा इति । अस्माकं च देवदत्तस्य चेत्यत्राप्यर्थद्वयसद्भावादस्ति द्व्यर्थत्वम् । सांकाश्यकानां च पाटलिपुत्रकाः अभिरूपतमा इत्यपरित्यक्तभेदाः समूहिनशब्देन प्रत्याय्यन्ते न च राशिद्वयापेक्षा द्व्यर्थता शब्देन प्रतिपादिता राशिद्वयस्याप्रयोगादिति द्व्यर्थताभावात्तरबभावः । अथात्र यतश्च निर्द्धारणमिति कथं षष्ठी यावता पञ्चमीविभक्तइति पञ्चम्या तदपवादेन भाव्यम् । नैष दोष । सर्वत्रैव निर्द्धारणे विभागोस्तीति विभक्तग्रह-

पारिभाषिकस्य द्विवचनस्य ग्रहणम् । किं तर्ह्यन्वर्थग्रहणम् । उच्यते इति वचनं द्वयोरर्थयोर्वचनं द्विवचनमिति । तरबीयसुनोरेकद्रव्यस्योत्कर्षापकर्षयोरुपसंख्यानम् * । तरबीयसुनोरेकद्रव्यस्योत्कर्षापकर्षयोरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । पटुद्रवान् पटुरासीत् । पटुतरश्चैषम इति । सिद्धं तु गुणप्रधानत्वात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । गुणप्रधानत्वाद् गुणप्रधानोयं निर्देशः क्रियते । गुणान्तरयोगाच्चान्यत्वं भवति । तमेव गुणान्तरयुक्तं वक्तारो भवन्ति । अन्यो भवान् संवृत्त इति ॥

अजादी गुणवचनादेव ॥५८॥ एवकारः किमर्थः।नियमार्थः। नैतदस्ति प्रयोजनम् । सिद्धे विधिरारभ्यमाणोन्तरेणैवकारं नियमार्थो भविष्यति । इष्टतोवधारणार्थस्तर्हि। यथैवं विज्ञायते अजादी गुणवचनादेवेति। मैवं विज्ञायि अजादौ एव गुणवचनादिति । किं च स्यात् । न व्यञ्जनादी गुणवचनात्स्याताम् ॥

प्रशस्यस्य श्रः ॥ ६० ॥ इदमयुक्तम् । किमत्रायुक्तम् अजादी गुणवचनादेवेत्युक्त्वा अगुणवचनानामपि अजाद्योरादेशा उच्यन्ते । नैष दोषः । एतदेव

णसामर्थ्याद्यत्र विभाग एव शब्देन प्रतिपाद्यते स एव पञ्चम्या विषयः स एव च विभज्योपपदनिमित्तस्य प्रत्ययस्य । माथुराः पाटलिपुत्रकेभ्य आढ्यतरा इति । समुदायशब्दप्रयोगे तु गवां कृष्णा संपन्नक्षीरतमेत्येवमादौ विभागाविभागसंभवान्न पञ्चमी नापि तरप्प्रत्ययो निर्द्धारणाश्रये तु षष्ठीसप्तम्यौ भवतो यस्मान्निर्द्धार्यते यश्चैकदेशो निर्धार्यते यश्च निर्द्धारणहेतुरेतत्त्रयसंनिधाने निर्द्धारणं भवतीति तत्रैव षष्ठीसमासनिषेधो भवति । इह तु नागानामुत्तमो नागोत्तम इति त्रयसंनिधानाभावात्संबन्धसामान्ये षष्ठीति समासो भवत्येव । सांकाश्यकानां पाटलिपुत्रकाणां च पाटलिपुत्रका अभिरूपतमा इत्यत्रापि शब्देन समुदायस्य प्रतिपादनाद्विभज्यमानस्य द्विरुपादानाद्विभागाविभागसद्भावाद्विभागविषयकार्याभावः । प्रतियोग्यपेक्षत्वात् प्रकर्षस्य विप्रकर्षआक्षिप्ते विभज्यग्रहणादिहाप्यवधारणमाश्रीयते । तेन समुदायशब्द उच्चार्यमाणे विभज्योपपदनिमित्तप्रत्ययाप्रसङ्गः । पटुद्रवानिति । पाटवस्यातिशयेपि प्रतियोग्यपेक्षत्वात् प्रकर्षस्य स एवायमिति प्रत्यभिज्ञानाद् गुणिन एकत्वात्तस्यैव प्रतियोगित्वायोगात् प्रकर्षप्रत्ययाप्रसङ्गः । सिद्धं त्विति । यद्यपि शब्देन गुणी प्राधान्येनोच्यते तथापि गुणाश्रयप्रकर्षनिमित्तत्वात्प्रत्ययोत्पत्तेस्तं प्रति गुणस्य प्राधान्यमाश्रित्य गुणप्रधानत्वादित्युच्यते । तत्र गुणभेदेन गुणिनो भेदारोपादुपपन्नो भेदाश्रयप्रकर्षो निमित्तः प्रत्ययः ॥ ५७ ॥

अजादी ॥ नियमार्थ इति । अन्यथा प्रकर्षेऽजाद्योर्विधानादप्रकर्षे।विधिः स्यात्।सिद्धे विधिरिति । स्वरितत्वादतिशायनस्यानुवर्त्तनात्तत्रैव पुनर्विधानं नियमार्थम् ॥ ५८ ॥

प्रशस्य॥ एवमपीति। अन्यथा तरप्तमपोरादेशविधानं स्यादिति न ज्ञापकं स्यादजादिभावस्य । यदि पुनरिति । अजादी इत्यत्रानुवर्त्य प्रशस्यशब्दादजादी भवतः आदेशश्चेत्येवं व्याख्यानात् । व्यञ्जनादी इति।विशेषविहिताभ्यामजादिभ्यां बाधनात्।ज्ञापकत्वे तु नियमाप्रवृत्तिज्ञापनात् स्वशास्त्रेणैवाजाद्योर्विधानाद् व्यञ्जनाद्योर्बाधस्याप्रसङ्गः । द्विवचन-

ज्ञापयति भवत एतेभ्योऽगुणवचनेभ्योपि अजादी इति। यदयमजाद्योः परतः आदेशान् शास्ति। एवमपि तयोरिति वक्तव्यं स्यात्। तयोः परत इति। यदि पुनरयं विधिर्ज्ञायते नैवं शक्यं व्यञ्जनादी हि न स्याताम्। उपाधीनां च संकरः स्यात्। पुनर्विधानादजाद्योः। ननु चैते विशेषा अनुवर्त्तेरन्। यद्यप्येते अनुवर्त्तेरन्। व्यञ्जनादी तर्हि न स्याताम्। एवं तर्हि आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत एतेभ्यो ऽगुणवचनेभ्यो ऽप्यजादी इति। यदयमजाद्योरादेशं शास्ति। ननु चोक्तं तयोरिति वक्तव्यमिति। न वक्तव्यम्। प्रकृतमजादिग्रहणमनुवर्त्तते। क्व प्रकृतम्। अजादी गुणवचनादेवेति। तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं सप्तमीनिर्दिष्टेन चेहार्थः। अर्थाद्विभक्तिविपरिणामो भविष्यति। तद्यथा। उच्चानि देवदत्तस्य गृहाणि आमन्त्रयस्वैनम्। देवदत्तमिति गम्यते। देवदत्तस्य गावोऽश्वा हिरण्यमाढ्यो वैधवेयः। देवदत्त इति गम्यते। पुरस्तात्षष्ठीनिर्दिष्टं सदर्थात्प्रथमानिर्दिष्टं द्वितीयानिर्दिष्टं च भवति। एवमिहापि पुरस्तात्प्रथमानिर्दिष्टं सदर्थात्सप्तमीनिर्दिष्टं भविष्यति॥

प्रशंसायां रूपप्॥ ६६॥ स्त्रीलिङ्गेनायं निर्देशः क्रियते एकवचनान्तेन चानेन स्त्रीलिङ्गादेवोत्पत्तिः स्यादेकवचनान्ताच्च। पुंनपुंसकलिङ्गाद्द्विवचनबहु-

---

विभज्योपपदे ईयसुनन्यत्रेष्ठन्नित्युपाधिसंकरो न भवति। ननु चैतइति। अतिशायनइष्ठन् द्विवचनविभज्योपपदे ईयसुन्नित्यनुवर्त्तिष्यतइत्यर्थः। व्यञ्जनादी तर्हीति। यदि च तरप्तमपावनुवर्त्तयातां तदा तयोरपि आदय आदेशाः स्युः। तस्मात्तौ नानुवर्त्यौ। ततश्च विशेषविहिताभ्यां तयोर्बाधप्रसङ्ग एव। आचार्यप्रवृत्तिरिति। नियमाप्रवृत्तिज्ञापनद्वारेण अजादिभावो ज्ञाप्यते न तु साक्षादन्यथा पुनरपि व्यञ्जनाद्योर्बाधः स्यात्। क्व प्रकृतमिति। अजाद्योरिति सप्तम्यन्तं न प्रकृतं यत्तु प्रकृतमजादी इति न तदेवात्र सम्बध्यतइति प्रश्नः। अर्थादिति। सामर्थ्यादित्यर्थः। ननु चाजादी इति यथाश्रुतविभक्तिसम्बन्धे अजादिविधानार्थं सम्भवति कथं विभक्तिविपरिणामः शक्य आश्रयितुम्। नैष दोषः। प्रशस्यस्येति षष्ठीश्रवणात् स्थान्यादेशभावावगमादादेशस्य विधीयमानत्वात् प्राधान्यं प्रतीयते। तत्राजादी इत्यनुवर्त्तनादादेशविधौ प्रत्यययोर्गुणभावः। ततः सामर्थ्याद्विभक्तिविपरिणामः। विभक्तिशब्देन विभक्त्यन्तार्थ उच्यते। तस्य पूर्वशक्तित्यागेन शक्त्यन्तरोपजनेन विपरिणामव्यवहारः। प्रातिपदिकार्थ एव हि नानाशक्तियोगात् कर्मादिशब्दवाच्य इति स एव विशिष्टशक्तियुक्तो विभक्त्यन्तरवाच्यः। अथ वा तात्त्विकेपि भेदे शब्दस्य सारूप्यात्तत्त्वाध्यवसायाश्रयेण विभक्तिप्रत्ययत्यागोपादानाभ्यां प्रातिपदिकस्य विपरिणामव्यवहारोवसीयते। विभक्तेस्तूपचरितो विपरिणामव्यवहारः। नहि प्रथमायाः सप्तमीरूपेण विपरिणामसम्भवः॥६०॥

प्रशंसा॥ इह प्रत्ययस्य विधीयमानतया प्राधान्यात्तद्गुणत्वाच्च प्रकृतेः प्रधानेन प्रशंसायाः सम्बन्धस्य न्याय्यत्वात्तस्याः प्रत्ययार्थत्वं मत्वाह स्त्रीलिङ्गेनायमिति। ततश्च पटोः प्रशंसा पटुरूपेति प्राप्नोति। अथ पटुरूपो देवदत्त इति सामानाधिकरण्याप्रसङ्गः

वचनान्ताच्च न स्यात् । नैष दोषः । नायं प्रत्ययार्थः किं तर्हि प्रकृत्यर्थविशेषणमेतत् । प्रशंसायां यत्प्रातिपदिकं वर्तते तस्माद्रूपब्भवति । कस्मिन्नर्थे, स्वार्थ इति । स्वार्थिकाश्च प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यनुवर्तन्ते । प्रकृतेर्लिङ्गवचनाभावात् तिङ्प्रकृतेरम्भाववचनम् *। प्रकृतेर्लिङ्गवचनाभावात्तिङ्प्रकृत रूपपोम्भावो वक्तव्यः । पचतिरूपं पचतोरूपं पचन्तिरूपमिति । सिद्धं तु क्रियाप्रधानत्वात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । क्रियाप्रधानमाख्यातं भवति । एका च क्रिया । द्रव्यप्रधानं नाम । कथं पुनर्ज्ञायते क्रियाप्रधानमाख्यातं भवति द्रव्यप्रधानं नामेति । यत्क्रियां पृष्टः तिङाचष्टे किं देवदत्तः करोति । पचतीति । द्रव्यं पृष्टः कृताचष्टे कतरो

कस्मान्न चोदितः । तत्र केचिदाहुः दोषोपलक्षणार्थैतदुक्तम् । अन्ये त्वाहुः । भोयमित्यभेदविवक्षायां सामानाधिकरण्यं भविष्यति । भेदविवक्षा तु तथा लक्षणाप्रयोगाभावान्न क्रियते । यद्येवं गुणवचनानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्तीत्यतिशायनप्रत्ययान्तवदभिमतलिङ्गवचनयोगाद्दोषाभावः । अत्राहुः । प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षस्योभयानुग्रहात् न्याय्यत्वादयं परिहारो भाष्यकारेण नाश्रितः । अन्ये त्वाहुः । प्रशंसामात्रे प्रत्ययविधानादन्तरङ्गत्वात् स्त्रीप्रत्ययेन भाव्यम् । पश्चात्सोयमित्यभिसंबन्धात्तद्वदभिधानेप्यन्तरङ्गः स्त्रीप्रत्ययो न निवर्तेत प्रत्ययार्थविशेषणपक्षे च कुमारिरूपेत्यव्यतिरिक्तं वय इति ङीप् कस्मान्न भवति कुमारीशब्दादुत्पन्नेन ङीपा वयोविशिष्टार्थगतस्य स्त्रीत्वस्य द्योतितत्वाद्रूपबन्तात् स्त्रीत्वमात्रमभिव्यङ्क्तुं टाबेव क्रियते । ननु ङीपैव तदभिव्यक्तमिति टाम्न प्राप्नोति । नैतदस्ति । कुमारिरूप इत्युच्यमाने कुटीरादिवल्लिङ्गान्तरं प्रतीयेत । तस्मादवश्यमभिव्यङ्क्तव्यं स्त्रीत्वमिति टाबुत्पद्यते । अयमेव च परिहार आतिशायिकप्रत्ययानां स्वार्थिकत्वपक्षे कुमारितरेत्यादावभिधानीयः । तिङ्प्रकृतेरिति । तिङ् प्रकृतिर्यस्य रूपपः ततः परस्या विभक्तेरम्भावो वक्तव्यः । एका च क्रियेति । आख्यातशब्दात् क्रियाभेदस्यानवगमात् क्रियाया एकत्वमुच्यते । भवद्भिरास्यत इत्यादौ तु केवलक्रियावचने द्विवचनबहुवचनादर्शनात् । पचतः पचन्तीत्यादौ लकारवाच्यकर्तृसमवेतद्वित्वबहुत्वाश्रयो वचनभेद इति न ततः क्रियाभेदसिद्धिः । एकत्वाच्च क्रियाया रूपप्प्रत्ययान्ताद्द्विवचनबहुवचनाभावः । द्रव्यप्रधानं नामेति । प्रसङ्गेनोक्तं नत्वस्य कश्चित्प्रकृतोपयोगः । किं च देवदत्तः करोतीति । करोतिरत्र क्रियासामान्यवचनः । तत्र विशेषपरिज्ञानाय किंशब्दः क्रियाविशेषणं प्रवर्त्तेत क्रियाविशेषणत्वाच्च किमित्येतद्द्वितीयान्तं नपुंसकं च । प्रकरणादिवशाच्च क्रियाप्रश्नावगतिः । गुणद्रव्यविषयस्यापि प्रश्नस्य संभवात् । वायकः किं शुक्लं वस्त्रं करोत्यथ कृष्णं तथा किं शाटकं करोत्यथ प्रावारकमिति । केचित्तु क्रियाप्रश्नेप्यभूततद्भाववचनं करोति मन्यन्ते किं करोति कां क्रियां निर्वर्त्तयतीत्यर्थः । तत्राख्यातवति प्रश्नवाक्ये प्रकरणादिवशात् क्रियाप्रश्नावगमादाख्यातेनैवोत्तरोपादानात्कालसंख्यासाधनोपग्रहाभिधानेप्याख्यातस्य क्रियाप्रधानत्वावगमः । एकपदोपात्तार्थापेक्षया च क्रियाप्रधानत्वमभिधीयते । व्रीहीनवहन्तीत्यादौ व्रीहिद्रव्यसंस्कारार्थत्वादवघातस्याप्राधान्यम् । अथ वा यद्यप्यर्थे व्रीहीणां प्राधान्यं तथापि साध्यत्वात् क्रियायाः शाब्दे

देवदत्तो यः कारको हारक इति । यदि तर्ह्येका क्रिया द्विवचनबहुवचनानि न सिद्ध्यन्ति।पचतः पचन्तीति।नैतानि क्रियापेक्षाणि किं तर्हि साधनापेक्षाणि । इहापि तर्हि प्राप्नुवन्ति । पचतोरूपं पचन्तिरूपमिति । तिङोक्तत्वात्तस्याभिसंबन्धस्य न भविष्यति । एकवचनमपि तर्हि न प्राप्नोति समयाद् भविष्यति । द्विवचनबहुवचनान्यपि तर्हि समयात्प्राप्नुवन्ति । एवं तर्हि एकवचनमुत्सर्गतः करिष्यते । तस्य द्विबह्वोरर्थयोर्द्विवचनबहुवचने अपवादौ भविष्यतः । एवमपि नपुंसकत्वं वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । उक्तं वा * । किमुक्तम् । लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्येति । वृषलादिभ्य उपसंख्यानम् * । वृषलादिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम् । वृषलरूपः दस्युरूप इति सिद्धं तु प्रकृत्यर्थवैस्पष्ट्यवचनात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । प्रकृत्यर्थस्य वैस्पष्ट्यइति वक्तव्यम् । वृष-

---

प्राधान्यं न तु व्रीहीणां साधनत्वात् । द्रव्यं पृष्ट इति । यद्यपि यः पचतीति तिङन्तेनापि उत्तरं भवति तथापि सर्वनाम्ना परामृश्य पाकक्रियाया यः कर्ता स देवदत्त इत्यभिधानात् केवलेनाख्यातेनोत्तरस्यादानादाख्यातस्य साधनप्रधानत्वाप्रसङ्गः । पदान्तरेण हि द्रव्योपलक्षणाय गुणभावं क्रिया नीयते । यदि तर्हीति । क्रियागतसंख्यापेक्षं वचनभेदं मन्यते ! नैतानीति । लकारादिवाच्यकर्तृकर्मगतसंख्यापेक्षो वचनभेद इत्यर्थ. । तिङोक्तत्वादिति । उक्तार्थानामप्रयोग इति न्यायात् । एकवचन मपीति । पचतिरूपमित्यत्र तिङोक्तत्वादिति भावः । समयादिति । परश्चेति नियमान्न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्येत्येवरूपात् । द्विवचनबहुवचनान्यपीति । तैरपि समयस्य परिपालनात् । यद्यपि प्राथम्यादेकवचनेनैव समयः पाल्यइति परिहारसंभवः तथापि परिहारान्तरमाह एकवचनमिति । द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने इत्यत्रैकवचनग्रहणं न कर्तव्यम् । द्वयोर्द्विवचनमित्येव कर्तव्यम् । तत्र ङ्याप्प्रातिपदिकात् स्वादयो भवन्तीति संख्यानिरपेक्षमेकवचनमुत्सर्गो भवति । तस्य द्वित्वबहुत्वयोर्द्विचनबहुवचनयोरपवादयोर्विधानादेकत्ववत्यर्थे अभेदैकत्ववति च संख्यारहिते ऽव्ययाद्यर्थे चावस्थितमेकवचनम् । तस्मादेकवचनेनैवात्र समयः पाल्यते न तु द्विवचबहुवचनाभ्यां तिङोक्ताभ्यामित्यर्थः । लिङ्गमशिष्यमिति । शास्त्रोपदेशेन विनापि सिद्धिर्लिङ्गस्य लोकव्यवहारगम्या । वृषलादिभ्य इति । वृषलादीनां निकृष्टत्वादुत्कृष्टविषयत्वाच्च प्रशंसायास्तत्राभावं मन्यते । न्यासान्तरेण सिद्धिं मत्वाह सिद्धं त्विति । ननु प्रशंसायामित्येव सिद्धः प्रत्ययः सर्वस्य हि वस्तुनः स्वव्यापारे ऽतिशयात् प्रशंसा क्रियते वृषलादीनामप्यसावस्ति । एवं तर्हि यदा निन्दाप्रतिपादनाय चोररूप इत्युच्यते तदा प्रत्ययाप्रसङ्गाद्व्यापकं वैस्पष्ट्यग्रहणमेवं कर्तव्यम् । सत्येव पाटवादिवैस्पष्ट्ये प्रशंसासद्भावाद् विवक्षावशाच्च येषामेव प्रशंसावाचित्वं तेषामेव निन्दावचनत्वं दृश्यते । यथा राक्षस इति । पुरुषातिशयप्रतिपादने प्रशंसा गम्यते । निर्घृणत्वप्रतिपादने तु निन्दा । अथ तमवादीनां रूपपश्च को विषयविभागः । यावता अतिशयनमपि पूजा निन्दाविषयः । पटुतमः पापीयानिति । रूपप्प्रत्ययोप्युभयविषयः । पटुरूपः चोररूप इति । उच्यते ।

लरूपोयमप्ययं पलाण्डुना सुरां पिबेत् । चोररूपोयमप्ययमक्ष्णोरञ्जनं हरेत् । दस्युरूपोयमप्ययं धावतो लोहितं पिबेत् ॥

ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयरः ॥ ६७ ॥ ईषदसमाप्तौ क्रियाप्रधानत्वाल्लिङ्गवचनानुपपत्तिः * । ईषदसमाप्तौ क्रियाप्रधानत्वाल्लिङ्गवचनयोरनुपपत्तिः । पटुकल्पः । पटुकल्पौ । पटुकल्पा इति । एकोयमर्थः ईषदसमाप्तिर्नाम । तस्यैकत्वाद् एकवचनं प्राप्नोति । प्रकृत्यर्थविशेषणत्वात्सिद्धम् *। सिद्धमेतत् । कथम् । नायं प्रत्ययार्थः । किं तर्हि प्रकृत्यर्थविशेषणमेतत् । ईषदसमाप्तौ यत्प्रातिपदिकं वर्त्तते तस्मात्कल्पबादयो भवन्ति । कस्मिन्नर्थे स्वार्थ इति । स्वार्थिकाश्च प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यनुवर्त्तन्ते । प्रकृत्यर्थे चेल्लिङ्गवचनानुपपत्तिः * । प्रकृत्यर्थे चेल्लिङ्गवचनयोरनुपपत्तिः । गुडकल्पा द्राक्षा । तैलकल्पा प्रसन्ना । पयस्कल्पा यवागूरिति । सिद्धं तु तत्संबन्धे उत्तरपदार्थे प्रत्ययवचनात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । तत्संबन्धे ईषदसमाप्तिसंबन्धे उत्तरपदार्थे प्रत्ययो भवतीति वक्तव्यम् । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु

अतिशायनं समानप्रतियोग्यपेक्षं वैरूपष्ट्यं तु तन्निरपेक्षमिति स्पष्ट एव विषयविभागः । अप्ययं पलाण्डुनेत्यादौ गर्हायामपिशब्दः कर्मप्रवचनीयसंज्ञः ॥ ६६ ॥

ईषदस ॥ प्रत्ययानां विधेयतया प्राधान्यात्तदर्थत्वमीषदसमाप्तेमत्वाह ईषदसमाप्ताविति । ईषदसमाप्तौ यथेष्टं लिङ्गवचनासिद्धिरित्यर्थः । एकवचनमिति । एकत्वादीषदसमाप्तेः । षष्ठीप्रसङ्गं तु न चोदयति । गुणगुणिनोरिह सर्वदा सोयमित्यभेदसम्बन्धस्य विवक्षितत्वात् भेदनिबन्धनायाः षष्ठ्या अप्रसङ्गात् । यद्येवं गुणवचनानामाश्रयतो लिङ्गवचनानीति लिङ्गवचनदोषोपि नास्ति । नैवं शक्यम् । इह गुडकल्पा द्राक्षा बहुगुडा द्राक्षेति । यदि ईषदसमाप्तेर्द्राक्षाश्रयत्वं तदा बहुगुड इति न सिध्यति । अथ गुडाश्रयत्वं ततो गुडकल्पेति न सिध्यति । का पुनर्द्राक्षायां गुडस्येषदसमाप्तिर्येन माधुर्येण गुणेन द्राक्षायां गुडशब्दो वर्त्तते तस्येषदसमाप्त्या गुडस्येषदसमाप्तिः । प्रकृत्यर्थविशेषणत्वादिति । उभयानुग्रहादेव हि प्रकृतिरप्यनुगृहीता भवति प्रत्ययोपि द्योतकत्वात्तस्यैव च स्वार्थिकत्वात्प्रकृतितो लिङ्गवचनानि सिध्यन्ति । यत्र तु नेष्यते तत्र णचः स्त्रियामञिति ज्ञापकेन तदतिवृत्तिरिति वक्ष्यते । प्रकृत्यर्थे चेदिति । ननु गुडकल्पा द्राक्षेत्यादौ गुड इयं द्राक्षेत्यभेदविवक्षायां गुडादयो द्राक्षायां वर्त्तमानाः प्रत्ययमुत्पादयन्तीति द्राक्षादिगतलिङ्गवचनोपपत्तौ नास्त्यव्याप्तिदोषः । नैतदस्ति । गुडादयः शब्दाइवार्थाभ्यन्तरीकरणेन सोयमित्यभेदसम्बन्धेन द्राक्षादिषु वर्त्तमाना अपरित्यक्तस्वलिङ्गसंख्या एव वर्तन्ते तत्र बहुगुडो द्राक्षेत्यादि सिध्यति । गुणशब्देभ्यश्च पट्वादिभ्यः कल्पादिषु दोषाभावो जातिशब्देभ्यस्तु कल्पादिषु भिन्नलिङ्गसंख्यजात्यभिधाने गुडकल्पा द्राक्षेत्यादौ दोषः । सिद्धं त्विति । यद्यप्युत्तरशब्दः समासावयवे रूढस्तथापीह प्रकृत्यर्थस्य पश्चात्प्रत्ययार्थस्य भावात् प्रत्ययार्थविशेषवाचिनि द्राक्षादिपदे यौगिको वर्त्तते तेन गुडादिभ्य उपमानवाचिभ्य उपमेये द्राक्षादौ प्रत्यय इत्युक्तं

चोक्तमीषदसमाप्तौ क्रियाप्रधानत्वाल्लिङ्गवचनानुपपत्तिरिति। परिहृतमेतत् प्रकृ-
त्यर्थविशेषणत्वात्सिद्धमिति। ननु चोक्तं प्रकृत्यर्थे चेल्लिङ्गवचनानुपपत्तिरिति।
नैष दोषः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। स्वार्थिका अतिवर्त्तन्ते अपि लिङ्गवचना-
नीति। यदयं णचः स्त्रियामञिति स्त्रीग्रहणं करोति। यद्येतज्ज्ञाप्यते बहुगुडो
द्राक्षा बहुतैलं प्रसन्ना बहुपयो यवागूरिति। अत्रापि प्राप्नोति। नाप्यतिवर्त्तन्ते।
किं पुनरिहोदाहरणम्। पटुकल्पो मृदुकल्प इति। नैतदस्ति। निर्ज्ञातस्यार्थस्य
समाप्तिर्वा विसमाप्तिर्वा भवति। गुणश्चानिर्ज्ञातः। इदं तर्हि गुडकल्पा द्राक्षा
तैलकल्पा प्रसन्ना पयस्कल्पा यवागूरिति। द्रव्यमप्यनिर्ज्ञातम्। इदं तर्हि कृतक-
ल्पम्। भुक्तकल्पम्। पीतकल्पम्। क्तान्तात्प्रत्ययविधानानुपपत्तिः क्तस्य भूत-
काललक्षणत्वात्कल्पादीनां चासमाप्तिवचनात् *। क्तान्तात्प्रत्ययविधेरनुपप-

---

भवति। गुड इवेयं द्राक्षेषदसमाप्ता गुडकल्पेति। यद्यप्युपमानग्रहणं नोपात्तं तथापि
सामर्थ्यादत्रोपमानोपमेयभावश्चाश्रीयते। पट्वादिभ्योऽपि यत्रैव प्रत्ययोत्पत्तिर्यस्य
परिपूर्णपाटवं स लोके पटुरिति प्रसिद्धः तेन तुल्य ईषदसमाप्तः पटुकल्पो देवदत्त
इति तत्सम्बन्ध इति वचनादीषत्साहश्ये प्रत्ययाभावः। सिध्यतीति। यद्यप्यस्मिन्पक्षे
बहुगुडो द्राक्षेत्यादि न सिध्यति द्राक्षादिगतलिङ्गवचनप्रसङ्गात्तथाप्युक्तदोषपरिहारात्
सिध्यतीत्युक्तम्। स्त्रीग्रहणमिति। कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियामिति स्त्रीलिङ्गे भावे णचो
विधानात्तदन्तादञ्प्रत्ययः स्वार्थिकत्वात् स्त्रियामेव भविष्यतीति स्त्रीग्रहणं न कर्त-
व्यम्। तत्क्रियमाणं लिङ्गवचनातिवृत्तिं ज्ञापयति नापीति। उत्तरसूत्रे तुग्रहणाद्व-
क्ष्यमाणनियमार्थात्प्रकृतेर्ये लिङ्गवचने ते एव बहुच्युत्पन्ने भवतः। अथ वा स्त्रीग्रहणे-
नानुवृत्तिनियमाभावो ज्ञाप्यते इत्यनुवृत्त्यतिवृत्ती यथाप्रयोगं भवतः। अथ वा कासू-
गोणीभ्यां ष्टरजिति षित्करणेन स्त्रियां ङीषर्थेनानुवृत्तिरपि ज्ञाप्यत इत्युभयसिद्धिः।
किं पुनरिति। गुणशब्दानामनुक्तपरिमाणविषयत्वाद् गुणसम्बन्धमात्रेण मन्दमध्यमो-
त्कृष्टगुणे सर्वत्र वर्त्तनादीषदसमाप्तेरभावं मत्वा प्रश्नः। निर्ज्ञातस्येति। अयमेवेत्येवं
निश्चितस्येत्यर्थः। विसमाप्तिश्चेति। नञर्थे विशब्दः। गुणश्चानिर्ज्ञात इति। इयदेव
पाटवमितीयत्तया न ज्ञायते गुणः। द्रव्यमिदानीमुपन्यस्यति इदं तर्हीति। नन्वत्र न
गुडादय ईषदसमाप्ताः किं तर्हि द्राक्षादय इति द्राक्षादिभ्य एव प्रत्ययेन भाव्यम्। नैष दोषः।
यदपेक्षया परस्येषदसमाप्तिर्भवति तद्वाचिनः प्रत्ययेन भाव्यम्। तत्रेवार्थमभ्यन्तरी-
कृत्याभेदोपचाराद् गुड इव गुडो द्राक्षेति माधुर्याद् द्राक्षायां गुडत्वस्यारोपादारोप-
निमित्तस्य माधुर्यस्येषदसमाप्तत्वाद् गुडादिभ्यः प्रत्ययोत्पत्तिरविरुद्धा। द्रव्यमपीति।
इयता माधुर्येण द्राक्षा गुड उच्यते इत्येवमपरिज्ञानाद्देशभेदेन च गुडस्य भेदात्कं
गुडमपेक्ष्य द्राक्षा गुड ईषदसमाप्ता उच्यत इत्येवमपरिज्ञानम्। कृतकल्पमिति। आशं-
सायां भूतवच्चेति भविष्यति प्रत्ययविधानादस्तिक्रियाया ईषदसमाप्तिरुपाधिरिति भावः।
इतरो यथोक्तमभिप्रायमप्रतिपद्याह क्तान्तादिति। क्रियाफलनिवृत्तौ क्रियापवर्गो
भवति सति च क्रियापवर्गे कुतः क्रियाया ईषदसमाप्तिरित्यर्थः। सिद्धं त्विति। भवि-

प्तिः। किं कारणम्। क्तस्य भूतकाललक्षणत्वाद् भूतकाललक्षणः क्तः। कल्पादीनां चासमाप्तिवचनात्। अविसमाप्तिवचनाश्च कल्पादयः। न चास्तिसंभवो यद्भूतकालश्च स्यादसमाप्तिश्चेति। सिद्धं तु आशंसायां भूतवद्वचनात् *। सिद्धमेतत्। कथम्। आशंसायां भूतवच्चेति एवमत्र क्तो भविष्यति। इदं चाप्युदाहरणं पटुपल्पो मृदुकल्प इति। ननु चोक्तं निर्ज्ञातस्यार्थस्य समाप्तिर्वा भवति विसमाप्तिर्वा गुणश्चानिर्ज्ञात इति। लोकतो व्यवहारं दृष्ट्वा गुणस्य निर्ज्ञानम्। तद्यथा। पटुरयं ब्राह्मण इत्युच्यते यो लघुनोपायेनार्थान् साधयति। पटुकल्पोयमित्युच्यते। यो न तथा साधयति। इदं चाप्युदाहरणम्। गुडकल्पा द्राक्षा तैलकल्पा प्रसन्ना पयस्कल्पा यवागूरिति। ननु चोक्तं द्रव्यमप्यनिर्ज्ञातमिति। लोकतो द्रव्यमपि निर्ज्ञातम्॥

विभाषा सुपो बहुच्पुरस्तात्तु ॥ ६८ ॥ विभाषाग्रहणं किमर्थम्। विभाषा बहुज्यथा स्याद् बहुचा मुक्ते वाक्यमपि यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। प्रकृता महाविभाषा तया वाक्यमपि भविष्यति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। कल्पादयोपि यथा स्युरिति। ननु च बहुजप्युच्यते कल्पादयोप्युच्यन्ते। तदु-

---

ष्यत्कालाया ईषदसमाप्तायाः क्रियाया आशंसमानत्वादित्यर्थः। अतः क्तो मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्चेति वर्तमानकालविषयक्तान्तादपि प्रत्ययैर्भाव्यं ज्ञातकल्पं पूजितकल्पमिति। तथा तङन्तादपि पचतिकल्पमिति। यदापि क्रियैकदेशापवर्गाश्रयेण भूते क्तो विधीयते तदापि कल्पादयो भवन्ति। कृतकल्पं वस्त्रमिति। एवञ्च कृताकृतादय एकदेशकरणाकरणाश्रयाः प्रयोगा उपपन्नाः। सकलक्रियापवर्गाश्रयभूतकालविषयक्तप्रत्ययापेक्षे तु चोद्यप्रतिसमाधाने। एवञ्च कालत्रयविषयेभ्यस्तिङन्तेभ्यः कल्पादयो भवन्ति। पचतिकल्पं पक्ष्यतिकल्पमपाक्षीत्कल्पमिति। लोकत इति। यावता माधुर्येण लोके द्राक्षायां गुडव्यवहारस्तावदाश्रय ईषदसमाप्तिसम्भवः। अथवा गुडगतमाधुर्याश्रयेण द्राक्षायां गुडत्वारोपाद् गुडजात्यभावाच्चेषदसमाप्तं गुडत्व द्राक्षायां गुड इयं द्राक्षा गुडकल्पा द्राक्षेति प्रयोगः॥ ६७॥

विभाषा॥ अथ सुब्ग्रहणमिति। सुबन्तस्य प्रियकुत्सनादिषु वर्तनादर्थलभ्यं सुबन्तत्वमिति प्रश्नः। प्रातिपदिकान्मा भूदिति। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रकृतिप्रत्ययानामिह शास्त्रे ऽर्थवत्तापरिकल्पनात् प्रातिपदिकमपि स्वार्थादिपञ्चके प्रवर्त्तमानं प्रियकुत्सनादिषु प्रवर्त्तत इति ततोपि प्रत्ययप्रसङ्ग इति भावः। नास्त्यत्र विशेष इति। ननु सुबन्तादुत्पत्तौ सत्यां बहुसेच इत्यादौ सात्पदाद्योरिति षत्वप्रतिषेधः सिध्यति। प्रातिपदिकादुत्पत्तौ षत्वप्रसङ्गः। नैष दोषः। सुबन्तादुत्पत्ताववश्यं पदसंज्ञानिबन्धनकुत्वादिनिषेधार्थो यत्नः कर्त्तव्यः। बहुच् पूर्वस्य लुमता लुप्ते पदादिविधौ प्रत्ययलक्षणमिति तन्नियमार्थं पदादिविधावेव च न पदान्तविधाविति। एवं च प्रातिपदिकाद्प्युत्पत्तौ यत्नः करिष्यते। सात्पदाद्योर्बहुचश्चेति। अत एव तुल्यन्यायतया सुप प्रा-

भयं वचनाद्भविष्यति । नैवं शक्यम् । अक्रियमाणे हि विभाषाग्रहणे ऽनवकाशो बहुच् कल्पादीन् बाधेत । कल्पादयोऽप्यनवकाशास्ते वचनाद्भविष्यन्ति । सावकाशाः कल्पादयः । कोऽवकाशः । तिङन्तान्यवकाशः । अथ सुब्ग्रहणं किमर्थम् । सुबन्तादुत्पत्तिर्यथा स्यात् । प्रातिपादिकान्मा भूदिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । नास्त्यत्र विशेषः । सुबन्तादुत्पत्तौ सत्यां प्रातिपदिकाद्वा । यद्येवमिहापि नार्थः सुब्ग्रहणेन सुप आत्मनः क्यजिति । इहापि नास्ति विशेषः । सुबन्तादुत्पत्तौ सत्यां प्रातिपदिकाद्वा । अयमस्ति विशेषः । सुबन्तादुत्पत्तौ सत्यां पदसंज्ञा सिद्धा भवति । प्रातिपदिकादुत्पत्तौ सत्यां पदसंज्ञा न प्राप्नोति । ननु च प्रातिपदिकादुत्पत्तौ सत्यां पदसंज्ञा सिद्धा । कथम् । आरभ्यते नः क्य इति । तच्चावश्यं वक्तव्यम् । सुबन्तादुत्पत्तौ सत्यां नियमार्थम् । तदेव प्रातिपदिकादुत्पत्तौ सत्यां विध्यर्थं भविष्यति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । सुबन्तादुत्पत्तिर्यथा स्यात् तिङन्तान्मा भूदिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । ङ्याप्प्रातिपदिकादिति वर्त्तते । अत उत्तरं पठति । बहुचि सुब्ग्रहणात्पूर्वत्र तिङो विधानम् * । बहुचि सुब्ग्रहणं क्रियते पूर्वत्र तिङो विधिर्यथा विज्ञायेत । नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रकृतं तिङ्ग्रहणमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । अतिशायने तमबिष्ठनौ तिङश्चेति । एवं तर्हि बहुचि सुब्ग्रहणं पूर्वत्र तिङोविधानात् । बहुचि सुब्ग्रहणं क्रियते पूर्वत्र तिङोविधानात् । पूर्वत्र तिङश्चेत्यनुवर्त्तते । तदिहापि प्राप्नोति । ननु च तिङ्ग्रहणं निवर्तते । अवश्यमुत्तरार्थमनुवर्त्त्यम् । अव्ययसर्वनाम्नामकच्प्राक् टेरिति । पचतकि जल्पतकीत्येवमर्थम् । यदि सुब्ग्रहणं क्रियते स्वरो न सिध्यति । बहुपटव एवं स्वरः प्रसज्येत । इति चेष्यते । पठिष्य त्याचार्य्यः चितः सप्रकृतेर्बह्वकजर्थमिति । स्वरः कथम् । स्वरः । प्रातिपदिकत्वात् । सुब्लुकि कृते प्रातिपदिकत्वात्स्वरो भविष्यति । अथ तुग्रहणं किमर्थम् । तुग्रहणं नित्यपूर्वार्थम् * । तुग्रहणं क्रियते नित्यं पूर्वो यथा स्यात् । विभाषा मा भूदिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । न विभाषाग्रहणेन

त्मनः क्यजित्यस्य सुब्ग्रहणस्याक्षेपः । पूर्वत्र तिङो विधिरिति । अस्यैवार्थस्य ज्ञापनार्थमिह सुब्ग्रहणं तेन पूर्वत्र प्रातिपदिकात्तिङन्ताच्च कल्पादयः सिध्यन्तीत्यर्थः । नैतदस्तीति । ज्ञापकमन्तरेणापि तिङोनुवृत्तिः सिध्यतीत्यर्थः । एवं स्वर इति । जस उदात्तत्वं स्यात् । पटुशब्दोकारस्य चेष्यत इत्यर्थः । स्वरः प्रातिपदिकत्वादिति । बहुचि कृते प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यार्थवत्त्वात्समुदायाच्च जसो ऽविधानात्तस्याप्रत्ययान्तत्वात्प्रातिपदिकसंज्ञायां सत्यां पूर्वोत्पन्नायाः विभक्तेर्लुकि कृते पटुशब्दस्योकारस्योदात्तत्वं भवति । या ह्यन्या विभक्तिरुत्पद्यते न सा प्रकृत्यवयव इति तस्या उदात्तत्वाऽप्रसङ्गः । ननु समासग्रहणस्य नियमार्थत्वात्प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञा न प्राप्नोति नैष दोषः।अप्रत्यय इति प्रतिषेधो ज्ञापयति प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य समासग्रहणेन प्राति॰

पूर्वमभिसंबध्यते। किं तर्हि बहुजभिसंबध्यते विभाषा बहुज्भवतीति। यदा च भवति तदा पूर्वो भवतीति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। प्रागुत्पत्तेर्यल्लिङ्गं वचनं च तदुत्पन्नेपि यथा स्यात्। बहुगुडो द्राक्षा बहुतैलं प्रसन्ना बहुपयो यवागूरिति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। स्वार्थिकोयम्। स्वार्थिकाश्च प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यनुवर्त्तन्ते। एवं तर्हि सिद्धे सति यत्तुग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः। स्वार्थिका अतिवर्त्तन्ते अपि लिङ्गवचनानीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। गुडकल्पा द्राक्षा तैलकल्पा प्रसन्ना पयस्कल्पा यवागूरित्येतत्सिद्धं भवति। तमादिभ्यः कल्पादयो विप्रतिषेधेन *। तमादिभ्यः कल्पादयो भवन्ति विप्रतिषेधेन। तमादीनामवकाशः प्रकर्षस्य वचनम्। ईषदसमाप्तेरवचनम्। पटुतरः। पटुतमः। कल्पादीनामवकाशः। ईषदसमाप्तेर्वचनं प्रकर्षस्यावचनम्। पटुकल्पो मृदुकल्पः। उभयत्र वचने उभयं प्राप्नोति। पटुकल्पतरो मृदुकल्पतरः। कल्पादयो भवन्ति। विप्रतिषेधेन यद्येवमीषदसमाप्तेः प्रकर्षे तमादिः प्रत्ययः प्राप्नोति प्रकृतेरेव च प्रकर्ष इष्यते। तमादिरीषत्प्रधानादपि भवन् यस्य प्रकर्षोस्ति तस्य प्रकर्षे भविष्यति। कस्य च प्रकर्षोस्ति। प्रकृतेरेव॥

अव्ययसर्वनाम्नामकच्प्राक् टेः॥ ७१ कस्य च दः॥ २७॥ किमयं सुबन्तस्य प्राक् टेर्भवत्याहो स्वित् ङ्याप्प्रातिपदिकस्य। कुतः संदेहः। उभयं प्रकृतम्। अन्यतरच्छक्यं विशेषयितुम्। किं चातः। यदि सुबन्तस्य। युष्मकाभिः अस्मकाभिः युष्मुकासु अस्मकासु युवकयोः आवकयोरिति न सिध्यति। अथ प्रातिप-

---

पदिकसंज्ञा न निवर्त्तेत इति। अन्यथाऽप्रत्यय इति निषेधोऽनर्थकः स्यात्। नित्यपूर्वार्थमिति। पुरस्तादेवेत्येवमवधारणार्थं तुग्रहणमित्यर्थः। अन्यथा प्रत्ययवत्पूर्वत्वस्यापि विधेयतया प्राधान्याद्विभाषाग्रहणेन संबन्धः स्यादिति भावः। किं तर्हि बहुजिति। बहुजेव विधेयत्वात् प्रधानं विभाषाग्रहणेन संबध्यते। तस्य तु परदेशव्यावृत्तये पुरस्तादित्यनेन विशेषणेन देशविशेषो निर्दिश्यते ततश्च विभाषाग्रहणेन पुरस्तादित्यस्य गुणस्य संबन्धाभावो गुणानां च परार्थत्वादसंबन्धः समत्वात्स्यादिति न्यायात्। प्रागुत्पत्तेरिति। तुशब्दो नियमार्थः। पुरस्तादेव सर्वं भवतीति। तेन लिङ्गसंख्ये प्रकृतिगते भवतः। प्रयोगश्च प्राक् प्रकृतेः। पटुकल्पतर इति। ननु परत्वात्कल्पबादिभिर्बाधितत्वात्तरप्तमब्भ्यां न भाव्यम्। नैष दोषः। कल्पबादिभिः प्रकर्षस्याद्योतनात्पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्त कल्पबाद्यन्तात् प्रकर्षज्ञापनाय तरप्तमपौ भवतः। प्रकृतेरेवेति। कल्पबादीनां वा प्रकृतिः पट्वादिः तदर्थस्यैव प्रकर्षः संभवति नत्वीषदसमाप्तेः। असमाप्तिप्रकर्षे समाप्तावीषदर्थाभावान्नास्तीषदसमाप्तेः प्रकर्ष॥ ५८॥

अव्यय॥ अन्यतरदिति। प्रातिपदिकस्य प्राक् टेरकज् भवति सुबन्तस्य वा प्राक् टेरित्यनेनान्यतरच्छक्यते विशेषं व्यवस्थापयितुमित्यर्थः। तूष्णीमः काम्इति। मित्त्वादचोन्त्यात्परः काम्भवति। अज्ञाताद्यर्थाविवक्षायां तूष्णीमित्येव भवति। शीले क

दिकस्य । त्वयका मयका त्वयाकि मयाकि इत्यत्रापि प्राप्नोति । अस्तु सुबन्तस्य । कथं युष्मकाभिः अस्मकाभिः युष्मकासु अस्मकासु युवकयोः आवकयोरिति । अनोकारसकारभकारादाविति वक्तव्यम् । अकच्प्रकरणे तूष्णीमः काम् * । अकच्प्रकरणे तूष्णीमः काम्वक्तव्यः ॥ आसितव्यं किल तूष्णीकाम् । शीले को मलोपश्च * । शीले को मलोपश्च वक्तव्यः । तूष्णीं शीलः तूष्णीकः । इह भिनत्ति च्छिनत्तीति श्नमि कृते शप् प्राप्नोति । बहुभुक्तं बहुपीतं बहुचि कृते कल्पादयः प्राप्नुवन्ति । उच्चकैः नीचकैः । अकचि कृते कादयः प्राप्नुवन्ति । ननु च श्नम्बहुजकचोपवादास्ते बाधका भविष्यन्ति । श्नम्बहुजकक्षु नानादेशत्वादुत्सर्गप्रतिषेधः * । श्नम्बहुजकक्षु नानादेशत्वादुत्सर्गस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । समानदेशैरपवादैरुत्सर्गाणां बाधनं भवति । नानादेशत्वान्न प्राप्नोति । कविधेस्तमादयः पूर्वविप्रतिषिद्धम् * । कविधेस्तमादयो भवन्ति पूर्वविप्रतिषेधेन । कविधेरवकाशः । कुत्सादीनां वचनं प्रकर्षस्यावचनम् । पटुकः मृदुकः । तमादीनामवकाशः प्रकर्षस्य वचनं कुत्सादीनामवचनम् । पटुतरः पटुतमः । उभयवचनं उभयं प्राप्नोति । पटुतरकः पटुतमकः । तमादयो भवन्ति पूर्वविप्रतिषेधेन । कदाचित् छिन्नकतरादयः * । कदाचित् छिन्नकतरादयो भवन्ति पूर्वविप्रतिषेधेन । छिन्नकतरं छिन्नकतमम् । एकदेशिप्रधानश्च समासः *। एकदेशिप्रधानश्च समासः कविधेर्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । अर्द्धपिप्पलिका । अर्द्धकोशातकिका । उत्तरपदार्थप्राधानश्च संज्ञायां कन्विध्यर्थम् * । उत्तरपदार्थप्रधानश्च समासो भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । किं प्रयोजनम् । संज्ञायां कन्विध्यर्थम् । संज्ञायां कन् यथा स्यात् । नवग्रामकम् । नवराष्ट्रकं नवनगरकम् । कदाचिद्द्वन्द्वः * । कदाचिद्द्वन्द्वः कविधेर्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । प्लक्षकन्यग्रोधकौ प्लक्षन्यग्रोधकाविति वा ॥

इति शीलं स्वभावो नियमश्च अज्ञाताद्यपवाद शीलं शब्दशक्तिस्वभावाच्च तद्वांस्तूष्णीक उच्यते । इह भिनत्तीति । भिन्नदेशत्वाद्विरोधाभावादनेकेनापि प्रत्ययेन प्रदीपेनेव घटादेर्गार्ग्यायण्यां ष्फङीषभ्यां स्त्रीत्वस्येवाज्ञातादेरेकस्यार्थस्य द्योतनमविरुद्धं मन्यमानो वार्त्तिककार उत्सर्गप्रतिषेधं शास्ति । भाष्यकारस्तु विरोधमन्तरेणापि सामान्यविधेर्बाधकं विशेषविधिमन्यत्रादीदृशत् । कविधेरिति । अज्ञातः प्रकृष्टः पटुरित्यर्थद्वयविवक्षायां पटुतमक इति भवति । छिन्नकतरमिति । अनत्यन्तगतौ कादिति कनि कृते तरप् । अर्द्धपिप्पलिकेति । कुत्सितमर्द्धपिप्पल्या इत्याद्यर्थविवक्षायां समासे कृते ततः कप्रत्ययः । नवग्रामकमिति । समासात्संज्ञायां कनिति कुत्सायां ह्रस्वत्वे वा कनि सत्याद्युदात्तत्वं भवति । पूर्वं तु कनि सति पश्चात्समासे क्रियमाणे अन्तोदात्तत्वप्रसङ्ग । अत्र संज्ञा कुत्सनादिहेतुका विषयभावे नास्ति सामानाधिकरण्यं च पदयोरिति युगपत्कार्यद्वयप्रसङ्गाद्दास्ति विप्रतिषेधः ॥ ११ ॥

कुत्सिते ॥ ७४ ॥ इह कुत्सितकः अनुकम्पितक इति स्वशब्देनोक्तत्वात्तस्यार्थस्य प्रत्ययो न प्राप्नोति। नैष दोषः। कुत्सितस्यानुकम्पायामनुकम्पितस्य कुत्सायाम्। अथ वा, स्वार्थमभिधाय शब्दो निरपेक्षो द्रव्यमाह समवेतम्। समवेतस्य वचनं लिङ्गं वचनं विभक्तिं च ॥ अभिधाय तान् विशेषानपेक्षमाणश्च कृत्स्नमात्मानम्। प्रियकुत्सनादिषु पुनः प्रवर्ततेऽसौ विभक्त्यन्तः ॥ कथं पुन-

---

कुत्सित ॥ स्वशब्देनोक्तत्वादिति। अनिर्द्धारितविशेषेऽर्थे यदा प्रकृतिर्वर्त्तते तदा तद्विशेषद्योतनाय स्वार्थिकः प्रत्ययो विधीयते। यदा तु निर्ज्ञातविशेषे एवार्थे कुत्सितादयः शब्दा वर्त्तन्ते तदा विशिष्टस्यार्थस्याप्रतीतत्वाच्चरितार्थत्वात्प्रत्ययाप्रसङ्गः। प्रतीतप्रत्यायने नवस्याप्रसङ्गादिति भावः। कुत्सितस्येति। अर्थान्तराश्रयः प्रत्यय इत्यर्थः। अथ वेति। कुत्सितकुत्सायामिति कुत्सितक इति भवतीत्यर्थः। स्वशब्दोत्रात्मीयवचनोर्थशब्दोभिधेयवचनः। स्वोर्थः स्वार्थः स च्चानेकप्रकारो जातिगुणक्रियासंबन्धस्वरूपलक्षणः। गौः शुक्लः पाचको राजपुरुषो डित्थ इति। त स्वार्थमभिधाय तेन स्वार्थेन समवेतं संबद्धं द्रव्यमाह शब्दः निरपेक्ष इत्यनेनैतद्दर्शययति। यथा द्रव्ये भिधातव्ये स्वार्थोपेक्षते न तथा स्वार्थेऽभिधातव्ये ऽर्थगतं निमित्तान्तरमपेक्षते। द्रव्यशब्देन च इदं तदिति परामर्शयोग्यं वस्त्वभिधीयते। तत्र जातिशब्दो यदा जातौ वर्त्तते तदारोपितस्वरूपां स्वरूपेणाकीकृतां जातिमाहेति तदा तेषां स्वरूपं स्वार्थः। जातिस्तु द्रव्यम्। यदा तु जातिविशिष्टं द्रव्यमाह तदा जातिः स्वार्थः। शुक्लादयो यदा गुणजातौ वर्त्तन्ते तदा तेषां स्वरूपं स्वार्थः। जातिर्द्रव्यम। यदा तु गुणे वर्त्तन्ते तदा गुणसामान्यं स्वार्थो गुणो द्रव्यम। यदा द्रव्ये वर्त्तन्ते तदा गुणः स्वार्थः। समवेतस्य द्रव्यस्याभिधाने सति लिङ्गवचनं विभक्ति चाहेति संबन्धः। तान् विशेषानिति। लिङ्गादीनामेव परामर्शः। लिङ्गं स्त्रीत्वादि वचनं संख्या विभक्तिः कारकं कर्मादि। क्व चिल्लिङ्गसंख्याकारकाण्येव स्वार्थो यथा स्त्री पुमान्नपुंसकम्। एको द्वौ बहवः कर्म करणं संप्रदानमिति। प्रवृत्तिनिमित्तलिङ्गसंख्याव्यतिरिक्तलिङ्गसंख्याभिधानम्। यथा स नपुंसकोभवत् गावो विंशतिरिति। तत्रायमेव क्रमो यत्र तु प्रवृत्तिनिमित्तव्यतिरिक्तलिङ्गसंख्याऽसंभवतः स्त्रीपुमानेको द्वौ बहव इति तत्र पुनर्लिङ्गसंख्ययोरभिधानाभावः। यद्यपि लोके पदादुच्चरिताद्युगपत्पञ्चार्थाः प्रतीयन्त शब्दस्य विरम्य व्यापाराभावात्तथाप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां शास्त्रे संव्यवहाराय कल्पिताभ्यां प्रातिपदिकस्याप्रयोगार्हस्य कल्पितामर्थवत्तां कल्पितन्यायवशात् क्रमवतीमाश्रित्येदमुच्यते। तथा हि। नागृहीताविशेषणा विशेष्ये बुद्धिरिति न्यायात् पूर्वं स्वार्थाभिधानेन भाव्यम्। पश्चात्तद्धितविशिष्टस्य लिङ्गाद्याश्रयस्य द्रव्यस्याभिधानेन। ततो भेदापेक्षबहिरङ्गसंख्यापेक्षया लिङ्गमन्तरङ्गमिति तदभिधीयते। ततः संख्या सा हि विजातीयक्रियापेक्षसाधनापेक्षया तुल्यजातीयक्रियापेक्षान्तरङ्गा। संख्याविधानान्तरं तु कारकाभिधानम्। एतान् विशेषानभिधाय स्वार्थादिपञ्चकवृत्तं कृत्स्नमात्मानमपेक्षमाणः शब्दः प्रियकुत्सनादिषु विभक्त्यन्तः पुनः प्रवर्त्तते। पुनः शब्दस्तुशब्दस्यार्थे वर्त्तते विभक्त्यन्तास्त्वित्यर्थः। तत्र कुत्सितशब्दप्रवृत्तिनिमित्तव्यतिरिक्तायां कुत्सितत्वस्य कुत्सायां कप्रत्यय उपपन्नो भवति।

रिदं विज्ञायते कुत्सितादीनामर्थ इति आहो स्वित् कुत्सितादिसमानाधिकरणात्प्रातिपदिकादिति । कश्चात्र विशेषः । कुत्सितादीनामर्थे चेल्लिङ्गवचनानुपपत्तिः * । कुत्सितादीनामर्थे चेल्लिङ्गवचनयोरनुपपत्तिः । पटुकं पटुका पटुकः पटुकौ पटुका इति । एकोयमर्थः कुत्सितं नाम तस्यैकत्वादेकवचनमेव प्राप्नोति । अस्तु तर्हि कुत्सितादिसमानाधिकरणात् प्रातिपदिकादिति । कुत्सितादिसमानाधिकरणात्प्रातिपदिकादिति चेदतिप्रसङ्गो यथा टाबादिषु * । कुत्सितादिसमानाधिकरणात्प्रातिपदिकादिति चेदतिप्रसङ्गो भवति यथा टाबादिषु । कथं च टाबादिषु । उक्तं तत्र । स्त्रीसमानाधिकरणादिति चेद् भूतादिष्वतिप्रसङ्ग इति । एवमिहाप्यतिप्रसङ्गो भवति । इदं घृतकमिदं तैलकम् । इदंशब्दादपि प्राप्नोति ।

यथा प्रकृष्टतम इति । प्रकृष्टस्य प्रकर्षे तमप्प्रत्ययः । तथा कुत्सितत्वम् । यद् कुत्स्यते नास्य सम्यक् कुत्सितत्वमिति तदा प्रत्ययः।अन्ये त्वाहुः।अनिर्द्धारितविशेषधर्मनिर्बन्धना कुत्सा कुत्सितशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं ब्रह्महत्यादिविशेषनिबन्धना कुत्साप्रत्ययनिबन्धनम् । अनुकम्पितक इत्यत्रापि प्रयोक्तृधर्मे अनुकम्पायां प्रवृत्तिनिमित्तव्यतिरिक्तायां कप्रत्ययः।के चित्तु निरपेक्षत्वं शब्दस्य स्वार्थादिपञ्चकाभिधाने मुख्यसत्तानपेक्षणाद् बुद्ध्युपारूढोपचरितार्थसत्तामात्रापेक्षणाद्व्याचक्षते।तत्र परिसमाप्तस्वार्थादिपञ्चकस्य पदस्य कुत्सादिषु प्रवृत्तिः । यस्मात् स्वार्थादयः कुत्सादिहेतवः । तथा हि । कश्चित् स्वार्थकुत्सया कुत्स्यते । पटुकः पण्डितक इति । कश्चिल्लिङ्गेन । यथा प्राप्य गाण्डीवधन्वानं विद्धि कौरवकान् स्त्रिय इति । कदा चित् संख्यया यथेदमेककमेव शतमिति । शतभरणे यद् दुःखं तदेकस्य भरणइति शतत्वारोपेण कुत्सा । यत्र तु प्रवृत्तिनिमित्तकुत्सा न संभवति देवदत्तको डित्थक इति । तत्राभिधेयसहचरितधर्मान्तराश्रयः प्रत्ययः । कथं पुनरिति । यदा कुत्सितशब्दो भावसाधनः कुत्सा कुत्सितमिति तदा प्रत्ययार्थपक्षः।यदा तु कर्मसाधनः कुत्स्यतइति कुत्सितं मत्यादिसूत्रे चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् वर्त्तमाने क्तः । क्रियावयवव्यपवर्गाश्रयो भूते वा तदा कुत्सार्थवाचिनः कः प्रत्ययो भवतीति सामानाधिकण्यपक्षोपपत्तिः । कः पुनर्वक्ष्यमाणस्य प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षस्य सामानाधिकरण्यपक्षस्य च विशेषः उच्यते । सामानाधिकरण्यपक्ष उपात्तकुत्सोऽनुपात्तकुत्सो वा कुत्सितत्वोपलक्षितार्थवृत्तिः प्रत्ययमुत्पादयति प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षे त्वङ्गीकृतकुत्सादेव प्रत्ययेन भाव्यम् । तत्र प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षे अनुगृहीतकुत्सापदसामानाधिकरण्येऽव्ययसर्वनामशब्देभ्यः प्रत्ययेन भाव्यम् । पटुको नीचैरयं देवदत्त इति । यदा त्वङ्गीकृतकुत्सपदान्तराप्रयोगः तदा तेभ्य एवाश्रितकुत्सेभ्यः प्रत्ययो भवति । नीचकैरसिको देवदत्त इति । लिङ्गवचनानुपपत्तिरिति । यथेष्टलिङ्गवचनानुपपत्तिरित्यर्थः । एतच्चोपलक्षणं कुत्सनमात्रस्य प्रत्ययेनाभिधाने षष्ठ्यपि द्रव्यवाचिनः प्राप्नोति । यद्यपि गुणगुणिनोरत्र सर्वदा सोयमित्यभेदसबन्धेन षष्ठ्या अप्रसङ्गो गुणवचनानां चाश्रयतो लिङ्गवचनानीति दोषपरिहारोस्ति तथापि निर्दोषप्रकृत्यर्थविशेषणपक्षसम्भवात् प्रत्ययार्थपक्षो भाष्यकारेण नाश्रितः । इदंशब्दा-

सिद्धं तु येन कुत्सितादिवचनं तद्युक्तात्स्वार्थे प्रत्ययविधानात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । येन कुत्सितादयोर्था गम्यन्ते तद्युक्तात्स्वार्थे प्रत्ययो भवतीति वक्तव्यम् । सिद्ध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं कुत्सितादीनामर्थे चेल्लिङ्गवचनानुपपत्तिरिति । नैष दोषः । नायं प्रत्ययार्थः किं तर्हि प्रकृत्यर्थविशेषणमेतत् । कुत्सितादिषु यत्प्रातिपदिकं वर्तते तस्मात्कादयो भवन्ति । कस्मिन्नर्थे स्वार्थइति । स्वार्थिकाश्च प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यनुवर्तन्ते ॥

ठाजादावूर्ध्वं द्वितीयादचः ॥ ८३ ॥ चतुर्थात् ॥ चतुर्थाल्लोपो वक्तव्यः । बृहस्पतिदत्तकः । बृहस्पतिकः । प्रजापतिदत्तकः । प्रजापतिकः । अनजादौ च ॥ अनजादौ च लोपो वक्तव्यः। देवदत्तको देवकः । यज्ञदत्तको यज्ञकः । लोपः पूर्वपदस्य च ॥ पूर्वपदस्य च लोपो वक्तव्यः। देवदत्तको दत्तकः । यज्ञदत्तको दत्तकः । अप्रत्यये तथैवेष्टः ॥ देवदत्तो दत्तः । उवर्णाल्ल इलस्य च *। उवर्णादिलस्य च लोपो वक्तव्यः । भानुदत्तको भानुलः । वसुदत्तको वसुलः । अथ ठग्रहणं किमर्थम् । न इके कृते अजादावित्येव सिद्धम् । ठग्रहणमुको द्वितीयत्वे कविधानार्थम् *। ठग्रहणं क्रियते उकः द्वितीयत्वे कविधिर्यथा स्यात् । वायुदत्तको वायुकः । पितृदत्तकः पितृकः । अजादिलक्षणे हि माथितिकादिवत् प्रसङ्गः * । अजादिलक्षणे हि माथितिकादिवत्प्रसज्येत । तद्यथा । मथितं पण्यमस्य माथितिक इति । अकारलोपे कृते तान्तादिति कादेशो न भवति । एवमिहापि न स्यात् । द्वितीयादचो लोपे सन्ध्यक्षरद्वितीयत्वे तदादेर्लोपवचनम् * । द्वितीयादचो लोपे संध्यक्षरद्वितीयत्वे तदादेर्लोपो वक्तव्यः। लहोडः लहिकः कहोडः कहिकः॥

शेवलसुपरिविशालवरुणार्यमादीनां तृतीयात् ॥ ८४ ॥ वरुणादीनां च तृतीयात् स चाकृतसंधीनाम् * । वरुणादीनां च तृतीयाल्लोप उच्यते स चाकृतसंधीनां वक्तव्यः । सुपर्याशीः । सुपरिकः । सुपरियः । सुपरिलः ।

दिति । कुत्सितत्वयुक्तार्थवृत्तित्वात्तस्य । सिद्धं त्विति । येन धर्मेण कुत्सादयस्तद्धर्मयुक्तार्थाभिधायिनः स्वार्थे प्रत्ययविधानमित्यर्थः ॥ ७४ ॥

ठाजा ॥ अप्रत्यय इति । प्रत्ययाभावेपि पूर्वोत्तरपदयोरन्यतरस्य वा लोप इत्यर्थः । भाष्ये तु पूर्वपदलोपउदाहरणमात्रम् । उवर्णादिति । लोपस्य ल इति पूर्वाचार्यसंज्ञा तत्रादेः परस्येतीकारलोपः । कादेशो न भवतीति । संनिपातलक्षणपरिभाषाया आश्रयणात् । यदा च देवभान्वादिभ्यष्ठज्विधीयते तदेकदेशाभावादजादिलक्षणलोपाप्रसङ्गात्तदर्थमपि ठग्रहणम् । तदादेरिति । सन्ध्यक्षरात्परस्य लोपे प्राप्ते तदादेर्लोपवचनम् ॥ ८३ ॥

शेवल ॥ वरुणादीनामिति । आदिशब्दः प्रकारे । एकसूत्रोपात्तत्वं च सादृश्यनिमि-

इह षडङ्गुलिः षडिक इत्यजादिलोपे कृते पदसंज्ञा न प्राप्नोति। तत्र को दोषः। जश्त्वं न स्यात्। षडिके जश्त्वे उक्तम् *। किमुक्तम्। सिद्धमचः स्थानिवत्त्वादिति। यद्येवं, वाचिकादिषु पदवृत्तप्रतिषेधः *। वाचिकादिषु पदवृत्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। वागाशीः वाचिक इति। सिद्धमेकाक्षरपूर्वपदानामुत्तरपदलोपवचनात् *। सिद्धमेतत्। कथम्। एकाक्षरपूर्वपदानामुत्तरपदस्य लोपो वक्तव्यः। वाचिकः। इहापि तर्हि प्राप्नोति। षडङ्गुलिः षडिक इति। षषष्ठाजादिवचनात् सिद्धम् *। षषष्ठाजादिवचनात्सिद्धमेतत्॥

अल्पे॥८५॥ ह्रस्वे॥८६॥ किमर्थमिमावुभावर्थौ निर्दिश्येते। न यदल्पं ह्रस्वमपि तद्भवति। यच्च ह्रस्वमल्पमपि तद्भवति। नैतयोरावश्यकः समावेशः। अल्पं तैलमल्पं घृतमित्युच्यते। न कश्चिदाह ह्रस्वं घृतं ह्रस्वं तैलमिति। तथा ह्रस्वः पटः ह्रस्वः शाटक उच्यते। नहि कश्चिदाह अल्पः पटः अल्पः शाटक इति॥

त्तम्। सुपरिक इति। संहिताकार्ये तु कृते लोपे सति लुपर्यिक इति स्यात्। जश्त्वन्न स्यादिति। भसंज्ञया पदसंज्ञाया अन्तर्वर्तिविभक्त्याश्रयायास्तद्धिताश्रयायाश्च द्विविधाया अप्येकसंज्ञाधिकाराद्बाधितत्वात्। सिद्धमच इति। षडङ्गुलिशब्दे ङ्गुलिशब्दस्यानेन लोपे कृते यस्येति चेत्यकारलोपः क्रियते। तस्य स्थानिवत्त्वाद् भसंज्ञा प्रत्यकारान्तमेतद्भवति। अन्तर्वर्तिविभक्त्याश्रया तु षकारान्तस्य पदसंज्ञा, ततो भिन्नावधिकत्वाद्भसंज्ञया पदसंज्ञा न बाध्यत इति तन्निबन्धनजश्त्वप्रवृत्तिः। या तु स्वादौ पदमिति पदसंज्ञा सैवैकावधिकत्वाद्भसंज्ञया बाध्यते। न च पदान्तविधिं प्रति न स्थानिवदिति स्थानिवत्त्वनिषेधोऽत्रावतरति। विधिशब्दस्य भावसाधनस्य तत्राश्रयणात्। इह पदान्तस्य कस्य चिद्विधेयत्वात्। पदवृत्तिप्रतिषेध इति। पदस्य यद्वृत्तं कार्यं तत्प्रतिषेध इत्यर्थः। सिद्धमिति। उत्तरपदस्याज्झलसमुदायत्वात्तल्लोपस्यानजादेशत्वादस्थानिवत्त्वात्तुल्यावधिकया भसंज्ञया द्विविधापि पदसंज्ञा बाध्यतइति पदनिबन्धनकार्याप्रसङ्गः। अत्रेदं बोध्यम्। संज्ञाशब्दैकदेशे लुप्ते संज्ञास्वरूपानुपलम्भात्कथं संज्ञिनोऽवगमः। नहि यस्य देवदत्त इति संज्ञा कृता स देवशब्दाद्दत्तशब्दाद्वा प्रतीयते। न चैकदेशेन समुदायोऽनुमीयते। समुदायस्त्वर्थवाचक इति युक्तं कल्पयितुमुच्चार्यमाणस्य प्रत्यायकत्वादेवं तर्ह्यनुनिष्पन्नत्वादवयवानामपि संज्ञात्वम्। तत्र वर्णानामनुनिष्पादीनां शास्त्रेणानन्वख्यानादसाधुत्वम्। पदानामेव तु संज्ञैकदेशानां साधुत्वमिष्यतइति लोपविधानद्वारेण तदभ्यनुज्ञायते। तदुक्तम्। तुल्यायामनुनिष्पत्तौ योज्याख्या इत्यसाधवः। नह्यन्वाख्यायते शास्त्रे तेषु दत्तादिवत्स्मृतिरिति। दृष्टश्चायं लोके व्यवहारो यत्समुदायस्य संज्ञात्वे तदेकदेशः प्रयुज्यते। तत्र समुदायस्य मुख्यं संज्ञात्वमवयवानां त्वनुनिष्पन्नम्॥ ८४॥

अल्पे॥ किमर्थमिति। वंशादिष्वल्पत्वह्रस्वत्वयोः समावेशदर्शनादन्यतरोपादानेन सिध्यतीति प्रश्नः। न कश्चिदाहाल्पः पट इति। ननु वोच्यतएव लोकेऽल्पः पट इति। यद्यप्युच्यते तथाप्यायामविस्तारहीनोऽल्प उच्यते यस्त्वायामहीनो विस्तीर्णश्च स ह्रस्व उच्यते न स्वल्पोऽपि तु महान्॥ ८५॥

कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः ॥ ८८ ॥ कुटीशमीशुण्डाभ्यः प्रत्ययसंनियोगेन पुंवद्वचनम् * । कुटीशमीशुण्डाभ्यः प्रत्ययसांनियोगेन पुंवद्भावो वक्तव्यः । कुटी कुटीरः । शमी शमीरः । शुण्डा शुण्डार इति । किं पुनः कारणं न सिद्ध्यति । स्वार्थिकोयं, स्वार्थिकाश्च प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यनुवर्तन्ते । उक्तं वा * । किमुक्तम् । स्वार्थिका अतिवर्तन्ते लिङ्गवचनानीति ॥

वत्सोक्षाश्वर्षभेभ्यश्च तनुत्वे ॥ ९१ ॥ वत्सादिभ्यस्तनुत्वे कार्श्ये प्रतिषेधः * । वत्सादिभ्यस्तनुत्वे कार्श्ये प्रतिषेधो वक्तव्यः । कृशो वत्सो वत्सर इति मा भूदिति । स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । यस्य गुणस्य हि भावाद् द्रव्ये शब्दनिवेशस्तदभिधाने तस्मिन् गुणे वक्तव्ये प्रत्ययेन भवितव्यम् । न च कार्श्यस्य भावाद् द्रव्ये वत्सशब्दः ॥

किंयत्तदो निर्द्धारणे द्वयोरेकस्य डतरच् ॥ ९२ ॥ वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच् ॥ ९३ ॥ किमादीनां द्विबह्वर्थे प्रत्ययविधानादुपाध्यानर्थक्यम्*। किमादीनां द्विबह्वर्थे प्रत्ययविधानादुपाधीनां ग्रहणमनर्थकम्। किं कारणम्। बहिर्धारणं निर्द्धारणमिति । यावता द्वयोरेकस्यैव बहिर्धारणं भवति।अपर आह। बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमजित्यत्र बहुग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । किमित्येतत्परिप्रश्ने वर्तते । परिप्रश्नश्चानिर्ज्ञातः । अनिर्ज्ञाते च बहुषु द्व्येकयोः पुनर्निर्ज्ञातम् । निर्ज्ञातत्वात् द्व्येकयोः परिप्रश्नो न परिप्रश्नाभावात् किमेव नास्ति कुतः प्रत्ययः ॥

एकाच्च प्राचाम् ॥ ९४ ॥ प्राग्वचनं किमर्थम् । विभाषा यथा स्यात् । प्राग्वचनानर्थक्यं च विभाषाप्रकरणात् * । प्राग्वचनमनर्थकम् । किं कारणम् ।

कुटी ॥ पुंवद्वचनमिति । प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यायं पुंवद्भावो न तु प्रकृतेरिति स्त्रीप्रत्ययो न निवर्त्तते ॥ ८८ ॥

वत्सो॥कार्श्ये प्रतिषेध इति । तनुत्व इति सामान्येनोपादानादतिप्रसङ्ग इति भावः । यस्य गुणस्येति । अन्तरङ्गत्वात् प्रवृत्तिनिमित्तस्यैव तानवे प्रत्यय इति भावः ॥९१॥

किंय॥उपाध्यानर्थक्यमिति।अयं भावः।द्वयोरित्यनर्थकं बहूनामपि निर्द्धारणे डतरच् इष्टत्वादजातिपरिप्रश्ने ऽपि कतमशब्ददर्शनाद्वा बहूनामित्यत्र जातिपरिप्रश्नग्रहणं न कर्त्तव्यम् । अथ वा द्वयोरित्यस्य निर्द्धारणषष्ठ्यन्तत्वादेकस्येति न वक्तव्यम् । बहुग्रहणमिति । डतमच उत्सर्गस्य द्वयोरेकस्य निर्द्धारणे डतरचोपवादस्य विधानात् । बहूनामेव निर्द्धारणे डतमच् भविष्यतीत्यर्थः । किं कारणं किमेतदित्यादिरिहाग्रन्थः । किमः संख्यापरिमाणे डति चेत्यत्रत्य एवायं ग्रन्थ इत्याहुः । नहीह संख्याग्रहणमस्ति येनास्य ग्रन्थस्योपयोगः स्यादत्यन्तासंबद्धश्चेहायं ग्रन्थः । एकद्विविषयस्यापि प्रश्नस्य संभवात् को भवान् कतरो भवतोः कठ इति ॥ ९२॥९३ ॥

विभाषाप्रकरणात् । प्रकृता महाविभाषा तयैव सिद्धम् ॥

अवक्षेपणे कन् ॥ ९५ ॥ अवक्षेपणे कन् विधीयते । कुत्सिते कः । क एतयोरर्थयोर्विशेषः । अवक्षेपणं करणम् । कुत्सितं कर्म । अवक्षेपणं वै कुत्सितं करणं तेन यत्कुत्स्यते तदपि कुत्सितं भवति । तत्र कुत्सित इत्येव सिद्धं भवति । एवं तर्हि यत्परस्य कुत्सार्थमुपादीयते तदिहोदाहरणम् । व्याकरणकेन नामायं गर्वितः याज्ञिक्यकेन नामायं गर्वितः । यत्कुत्सार्थमुपादीयते तत्त्रोदाहरणम् । देवदत्तको यज्ञदत्तकः ॥

लुम्मनुष्ये ॥ ९८ ॥ किमर्थं मनुष्ये लुबुच्यते । न लुगेवोच्येत । लिङ्गसिद्ध्यर्थम् लुम्मनुष्ये * । लिङ्गसिद्ध्यर्थं मनुष्ये लुबुच्यते । चञ्चेव चञ्चा बध्रिकेव बध्रिका । खरकुटीव खरकुटी ॥

जीविकार्थे चापण्ये ॥ ९९ ॥ अपण्ये इत्युच्यते तत्रेदं न सिध्यति । शिवः स्कन्दो विशाख इति । किं कारणम् । मौर्यैर्हिरण्यार्थिभिरर्च्चाः प्रकल्पिता, भवेत्तासु न स्यात् । यास्त्वेताः संप्रति पूजार्थास्तासु भविष्यति ॥

समासाच्च तद्विषयात् ॥ १०६ ॥ तदित्यनेन किं प्रतिनिर्दिश्यते । छः।कथं पुनः समासोनाम छविषयः स्यात् । एवं तर्हीवार्थः। यदि तर्हि समासोपी-

---

अवक्षे ॥ क एतयोरर्थयोर्विशेष इति । यद्यपि ककनोः स्वरभेदस्तथाप्यसत्यर्थभेदे कुत्सिते कश्चेत्येव वक्तव्यम् । न तु पृथग्योगद्वयम् । पृथग्योगकरणात्तु नूनमनयोरर्थयोर्भेदः स तु न निश्चीयते इति प्रश्नः । अवक्षेपणमिति । येनावाक्षिप्यते निन्द्यते तद्वाचिनः कन्प्रत्ययो यस्तु स्वयं कुत्स्यते ततः क इति विषयविभागः । अवक्षेपणं वै कुत्सितमिति । न हि स्वयमकुत्सितमवक्षेपणं भवतीत्यवक्षेपस्यापि कुत्सितत्वमस्तीत्यर्थः । यत्परस्य कुत्सार्थमिति । व्याकरणादिकं स्वयमकुत्सितमप्याश्रयविशेषपदमुपाहरदवक्षेपणं परस्य भवतीति तद्वाचिनः कन्प्रत्ययः ॥ ९५ ॥

लुम्मनुष्ये ॥ लिङ्गसिध्यर्थमिति । वचनं त्वभिधेयवदेव भवति चञ्चेव मनुष्याविति। तदुक्तम् । हरीतक्यादिषु व्यक्तिरिति । लुकि मनुष्यलिङ्गप्रसङ्गः । ९८ ॥

जीविकार्थे ॥ यास्त्वेता इति । याः परिगृह्य गृहाद् गृहमटन्ति तास्वित्यर्थः । यास्तु विक्रीयन्ते तासु न भवति । शिवकान् विक्रीणीत इति ॥ ९९ ॥

समा ॥ तदित्यनेनेति । इवार्थश्छश्च प्रकृत इति कस्य सर्वनाम्ना परामर्श इति प्रश्नः । आचार्यदेशीय आह छ इति । कथं पुनरिति । अनेनैव छस्य विधानाच्छविषयस्यानुवादानुपपत्तिरित्यर्थः । एवं तर्हीवार्थ इति । प्रधानस्यापि छस्य परामर्शस्यायुक्तत्वाद् गुणभूतस्यैवेवार्थस्य परामर्शः । छे च विधीयमानेऽस्मादेव ज्ञापकादिवार्थे समासः सुप्सुपेति वा । समासेनोक्तत्वादिति । वचनसामर्थ्यात्स्यादिति चेच्छस्त्रीश्यामादिभ्योऽतिप्रसङ्गः । एवं तर्हीति । शस्त्रीश्यामादीनां त्वन्तर्भूतेवार्थानामुपमेयप्रधानानामुपमेयान्तरेण संबन्धाभावाच्छस्याप्रसङ्गः । काकागमनमिवेति । वृत्तिविषये काकतालशब्दौ काकतालसमवेतक्रियावाचिनौ । तत्र काकागमनं देवदत्तागमन-

वार्थे प्रत्ययोऽपि समासेनोक्तत्वात्प्रत्ययो न प्राप्नोति । एवं तर्हि द्वाविवार्थौ । काकागमनमिव तालपतनमिव काकतालं काकतालमिव काकतालीयम् ॥

अभिजिद्विदभृच्छालावच्छिखावच्छमीवदूर्णावच्छ्रुमदणो यञ् ॥ ११८ ॥ अणो गोत्राद्गोत्रवचनम् ॥ अणो गोत्रात् गोत्रग्रहणं कर्त्तव्यम् । गोत्रादिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् आभिजितो मुहूर्तः । आभिजितः स्थालीपाक इति । गोत्रमिति च वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । आभिजितकः गोत्राश्रयो वुञ् यथा स्यात् । गोत्रमिति शक्यमकर्त्तुम् । कथमाभिजितकः । गोत्रादयं स्वार्थिको गोत्रमेव भवति । इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये पञ्चमाध्यायस्य तृतीयपादे द्वितीयमाह्निकम् । पादश्च समाप्तः ॥

पादशतस्य संख्यादेर्वीप्सायां वुन् लोपश्च ॥ १ ॥ पादशतग्रहणमनर्थकमन्यत्रापि दर्शनात् ॥ पादशतग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । अन्यत्रापि दर्शनात् । अन्यत्रापि हि वुन् दृश्यते । द्विमोदकिकां ददाति ॥

स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन् ॥ २ ॥ कन्प्रकरणे चञ्चद्बृहतोरुपसंख्यानम् ॥ कन्प्रकरणे चञ्चद्बृहतोरुपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । चञ्चत्कः बृहत्कः ॥

स्योपमानं तालपतनं दस्यूपनिपातस्य । तालेन तु यः काकस्य वधः स देवदत्तस्य दस्युना वधस्योपमानमिति वधादिः काकतालीयादिशब्दवाच्यः संपद्यते ॥ १०६ ॥

अभि ॥ अणो गोत्रादिति । गोत्रेणाणविशेष्यते । गोत्रे यो विहितोऽण् तदन्तेभ्योऽभिजिदादिभ्यो यञ् यथा स्यात् । आभिजितइति । एकत्र नक्षत्रेण युक्तः काल इत्यण् । अपरत्र साऽस्य देवतेति । गोत्रमिति च वक्तव्यमिति । एवं मन्यते गोत्रचरणाद्वुञित्यत्र गोत्रग्रहणस्य स्वरितत्वाद् गोत्रे कुञ्जादिभ्यः च्फञिति गोत्राधिकारविहितप्रत्ययस्य ग्रहणे सति अस्य यञो ग्रहणं न स्यात् गोत्रत्वातिदेशात्तु भवति । अभिजितका इति । अभिजित्यस्यायमिति वुञ् । आपत्यस्य च तद्धिते नातीति यलोपः । गोत्रादयमिति । गोत्रचरणाद्वुञित्यत्र गोत्रग्रहणेनार्थो गृह्यते तेन तद्वाचिनः प्रत्ययो विधीयमानोऽस्मादपि यञो भवति । गोत्राधिकारविहितप्रत्ययग्रहणे त्वौपगव इत्यादावणाद्यन्ताद्वुञ्न स्यात् ।११८इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे पञ्चमस्याध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

पादशतस्य ॥ पादशतग्रहणमिति द्वौ द्वौ माषौ ददातीत्यादावतिप्रसङ्गो न भवत्यनभिधानात् । यस्येतिलोपेन सिद्धे पुनर्लोपविधानमपरनिमित्तकत्वार्थम् । तेन लोपस्यास्यास्थानिवत्त्वाद् द्विपदिकेत्यादौ पादः पदिति पद्भावः सिध्यति ॥ १ ॥

स्थूला ॥ चञ्चत्क इति । सादृश्यस्य द्योतकः कन् प्रत्ययः । अचञ्चन्नपि यश्चञ्चन्निव लक्ष्यते स चञ्चत्को यथा मणिः स्यन्दमानप्रभत्वात् । अबृहन्नपि बृहन्निव प्रसृतप्रभत्वाद्यो दृश्यते स बृहत्कः ॥ ३ ॥

अनत्यन्तगतौ क्तात् ॥ ४ ॥ अनत्यन्तगतौ क्तात्तमादयः पूर्वविप्रतिषिद्धम्*। अनत्यन्तगतौ क्तात्तमादयो भवन्ति पूर्वविप्रतिषेधेन। अनत्यन्तगतौ क्तात्कन् भवतीत्यस्यावकाशः। अनत्यन्तगतेर्वचनं प्रकर्षस्यावचनम्। छिन्नकं भिन्नकम्। तमादीनामवकाशः प्रकर्षस्य वचनमत्यन्तगतेरवचनम्। पटुतरः पटुतमः। उभयवचने उभयं प्राप्नोति। भिन्नतरकं छिन्नतरकम्।तमादयो भवन्ति पूर्वविप्रतिषेधेन। तदन्ताच्च स्वार्थे कन्वचनम् *। तदन्ताच्च स्वार्थे कन्वक्तव्यः। भिन्नतरकं छिन्नतरकम्॥

न सामिवचने ॥ ५ ॥ सामिवचने प्रतिषेधानार्थक्यं प्रकृत्यभिहितत्वात् * ॥ सामिवचने प्रतिषेधोनर्थकः। किं कारणम्। प्रकृत्यभिहितत्वात्। प्रकृत्याभिहितः सोर्थ इति कृत्वा कन्न भविष्यति॥

अषडक्षाशितङ्ग्वलंकर्मालंपुरुषाध्युत्तरपदात्खः ॥ ७ ॥ अध्युत्तरपदात् प्रत्ययविधानानुपपत्तिर्विग्रहाभावात् *। अध्युत्तरपदात्प्रत्ययविधेरनुपपत्तिः। किं कारणम्। विग्रहाभावात्। विग्रहपूर्विका तद्धितोत्पत्तिः। न चाध्युत्तरपदेन विग्रहो दृश्यते। तस्मात्तत्रेदमिति सधीनर्* २ प्रत्ययो वक्तव्यः। राजनीदं राजाधीनम्। यदि सधीनर् क्रियते सकारस्येत्संज्ञा न प्राप्नोति। इह च स्त्र्यधीनोभ्र्वधीन इयङुवङोरिति इयङुवङौ स्याताम्। सूत्रं च

अनत्यन्त॥ भिन्नतरकमिति। भेदस्य प्रकर्षानत्यन्तगत्योर्युगपद्विवक्षायां पूर्वविप्रतिषेधादारपि कृते क्तान्तत्वाभावात्कन्न प्राप्नोतीत्याह तदन्ताच्चेति। स्वार्थः पुनरनत्यन्तगतियुक्त एव न तु शुद्धः। शुद्धे हि स्वार्थे कनि सत्यन्तगतिर्न द्योतिता स्यात्। नन्वेष स्वार्थमात्रे कन् प्रतिपादितो दृश्यते चासौ यद्येवं सूत्रमभिन्नतरकं भवति बहुतरकं व्याप्यते सुकरतरकं मन्यतइति। एवं तर्हि न सामिवचनइति प्रतिषेधेन स्वार्थिकः कन्नस्तीति ज्ञाप्यते। नहि सामिकृतादिभ्योनत्यन्तगतौ क्तादित्यस्य कनः प्रसङ्गो ऽसमासे सामिवचनेनैवानत्यन्तगतेर्द्योतनात्। समासेभ्यस्तु क्तान्तत्वाभावाच्च कृद्ग्रहणं गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति वचनात्सामिशब्दस्य गतिकारकत्वाभावात् तस्मात्स्वार्थिकस्यैवासौ कनो निषेधः स्वार्थिकं कनं ज्ञापयति॥ ४॥

अष॥ विग्रहाभावादिति। अन्यत्र विग्रहपूर्विका वृत्तिर्दृश्यते। यथा यावो यावक इति। यत्र तु विग्रहो नेष्यते तत्र नित्यग्रहणं क्रियते यथा त्रेर्मन्नित्यमिति। इह तु महाविभाषाधिकारस्य न किंचिन्निवर्त्तकमस्तीति विग्रहः प्राप्नोति। न चासौ दृश्यत इति प्रत्ययविधानं नोपपद्यत इत्यर्थः। सूत्रमुपालभ्य न्यासान्तरं पठति। तस्मात्तत्रेदमिति। तत्र महाविभाषाधिकारात्पक्षे वाक्यं भवति राजनीदमायत्तमिति। पक्षे प्रत्ययः राजाधीनमिति। भाष्यकारो न्यासान्तरं दूषयति यदीति। पदसंज्ञा नलोपार्थमवश्यमभ्युपेया। तमादय इति। अवक्षेपणे कन्नित्यस्मात्कनः प्रागित्यर्थः। शुक्ल इत्युक्ते सामान्यशब्दत्वात् प्रकर्षस्यानवगमात्प्रकर्षोपाधिद्योतनयावश्यप्रयोज्यास्त-

भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तमध्युत्तरपदात् प्रत्ययविधानानुपपत्तिर्विग्रहाभावादिति । नैष दोषः । अस्ति कारणं येनात्र विग्रहो न भवति । किं कारणम् । नित्यप्रत्ययोयम् । के पुनर्नित्यप्रत्ययाः । तमादयः प्राक्कनः । ञ्यादयः प्राग्वुनः । आमादयः प्राङ्मयटः । बृहतीजात्यन्ताः समासान्ताश्चेति । एवं तर्हि नायं प्रत्ययविधिरुपालभ्यते । किं तर्हि । प्रकृतिरुपलभ्यते । अध्युत्तरपदा प्रकृतिर्नास्ति । किं कारणम् । विग्रहाभावात् । विग्रहपूर्विका समासप्रवृत्तिः । न चाऽधिना विग्रहो दृश्यते एवं तर्हि बहुव्रीहिर्भविष्यति । किं कृतं भवति । भवति वै कश्चिदस्वपदविग्रहो बहुव्रीहिः । तद्यथा । शोभनं मुखमस्याः सुमुखीति । नैवं शक्यम् । इह हि महदधीनमित्यात्वं कप् च प्रसज्येयाताम्। एवं तर्ह्यव्ययीभावो भविष्यति । एवमप्यधेः पूर्वनिपातः प्राप्नोति । राजदन्तादिषु पाठः करिष्यते । अथवा सप्तमीसमासोयम् । अधिः शौण्डादिषु पठ्यते ॥

विभाषाञ्चेरदिक् स्त्रियाम् ॥ ८ ॥ दिग्ग्रहणं किमर्थम् । अस्त्रियामितीयत्युच्यमाने प्राचीना ब्राह्मणी प्राचीना शिखेत्यत्रापि प्रसज्यते । दिग्ग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । अथ स्त्रीग्रहणं किमर्थम् । न यावता दिक्श-

---

मादय इति सामर्थ्यात्ते नित्याः । आमादय इति । किमेत्तिङव्ययघादित्यारभ्य तत्प्रकृतवचने मयडित्यस्मात् प्रागित्यर्थः । बृहतीजात्यन्ता इति । बहुवचननिर्देशादेतत्सूत्रविहितस्य खस्य ग्रहणम् । किं तर्हि प्रकृतिरिति । प्रकृत्यभावात् प्रत्ययोपि न प्राप्नोति। एतच्च शौण्डादिष्वधिशब्दस्य पाठमनपेक्ष्योच्यते । एवं तर्हि बहुव्रीहिरिति । वृत्तिविषये ससाधनक्रियावाचित्वादधिशब्दस्य राजाधिकृतो यस्मिंस्तद्राजाधीनमिति बहुव्रीहिः करिष्यते । विशेषणत्वाविवक्षया च राजादीनां पूर्वनिपातः । यदि त्वतिखट्वादिवद्राजानमधिगत इति तत्पुरुषः क्रियते तदाधेः पूर्वनिपातः स्यात् । कप्चेति । शेषाद्विभाषेत्यनेन । तस्मिंश्च सत्यध्युत्तरपदत्वाभावात् खो न स्यात्। एवमप्यधेरिति। यथाधिस्त्रीति । राजदन्तादिष्विति । ननु विभक्त्यर्थवृत्तेरधेरव्ययीभावो विधीयमानोधिकरणप्रधानः स्यान् नाधेयप्रधानः । नैष दोषः । साहचर्यादाधेयप्रधानो भविष्यति । खप्रत्यये च कृते कुटीरादिवद्यथेष्टं लिङ्गसंख्यं भविष्यति । राजदन्तादिषु चाधेयेधिरित्येवं विशिष्य पठितव्यं तेनाधिस्त्रीत्यादावधिकरणप्रधानत्वेऽधेः परनिपाताभावः। अधिः शौण्डादिष्विति । अधिरीश्वरइत्यधेः कर्मप्रवचनीयत्वाद्यस्य चेश्वरवचनमिति सप्तम्यन्ता राजादयोधिना समस्यन्ते । एवं च वाक्यमपि भवति । यथाधिब्रह्मदत्ते पञ्चाला इत्येवं राजन्यधिराजाधीनमिति वृत्तिविषये चाधिशब्द ईशितव्ये वर्त्तते । अथ वाधिकरणएव सप्तमी वृत्तिविषये च ससाधनक्रियावचनोधिर्न तु वाक्ये इत्यस्वपदविग्रहो राजन्यधिकृतं राजाधीनं राजायत्तमित्यर्थः ॥ ७ ॥

विभाषाञ्चे ॥ इह विभाषाग्रहणं पूर्वस्य विधेर्नित्यत्वज्ञापनार्थम् । द्वयोर्विभाषयोर्मध्ये नित्या विधय इति न्यायात् । दिग्ग्रहणमिति । अञ्चत्यन्तः स्त्रियां वर्त्तमानो दिश्येव वर्त्ततइति प्रश्नः । प्राचीना ब्राह्मणीति । क्रियानिमित्तको दिग्देशकालानिमि-

ब्दः स्त्रीविषय एव भवति वै कश्चिद्दिक्शब्दो ऽस्त्रीविषयोपि। तद्यथा। प्राक्प्राचीनम्। उदक्उदीचीनम्॥

णचः स्त्रियामञ्॥१४॥ स्त्रीग्रहणं किमर्थम्। न स्वार्थिकोयम्। स्वार्थिकाश्च प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यनुवर्तन्ते। एवं तर्हि सिद्धे यत् स्त्रीग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः स्वार्थिका अनुवर्तन्ते लिङ्गवचनानीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। गुडकल्पा द्राक्षा तैलकल्पा प्रसन्ना पयस्कल्पा यवागूरित्येतत्सिद्धं भवति॥

एकस्य सकृच्च॥१९॥ सकृदादेशे ऽभ्यावृत्तिग्रहणं निवर्त्यम्। किं प्रयोजनम्। पुनः पुनरावृत्तिरभ्यावृत्तिः। न चैकस्य पुनः पुनरावृत्तिर्भवति। अथ क्रियाग्रहणमनुवर्त्तते उताहो न। किं चार्थो ऽनुवृत्त्या। बाढमर्थः। इह मा भूत् एको भुङ्क्तइति। अथानुवर्त्तमानेपि क्रियाग्रहणे इह कस्मान्न भवति। एकः

शको वा ब्राह्मण्यादौ स्त्रियां वर्त्तत इति ख्स्य प्रतिषेधाभावः। प्रागिति। प्राचीशब्दाद् दिग्वाचिनो दिक्शब्देभ्य इत्यस्तातेरुत्पन्नस्याञ्चेर्लुगिति लुक्। ततो ऽव्ययत्वात् स्त्रीत्वाभावः। खे तु कृते शब्दान्तरत्वान्नपुंसकत्वम् ८।

एकस्य॥ सकृदादेशे इति। अभ्यावृत्तिगणने सकृच्छब्दस्यासामर्थ्यात् पुनःपुनरावृत्तिः क्रियायाः क्रियाभ्यावृत्तिस्तद्गणने वर्त्तमानात् संख्याशब्दात् कृत्वसुजित्येवं पूर्वसूत्रार्थमाश्रित्येदमुच्यते। यदा त्वभिमुखी वृत्तिरभ्यावृत्तिर्जन्मलक्षणोच्यते तदा तदनुवृत्तावपीह दोषाभावः। अस्मिन् पक्षे धात्वर्थस्यानुवाद आङ्। यथा अधिपरी अनर्थकाविति। किं प्रयोजनमिति। अभिमुखी वृत्तिरभ्यावृत्तिरित्यर्थे न दोष इति प्रश्नः। न चैकस्येति। ननु चैकस्यैव पुनःपुनरावृत्तिर्यथा पञ्चकृत्वो भुङ्क्तइति। एकैवात्र भुजिक्रिया निवृत्तभेदाख्यातेनाभिधीयते। तस्याः पञ्चावृत्तयः पञ्चसंख्यया गण्यन्ते। सत्यमेतत्। अयं त्वत्रार्थः। न चैकस्य पुनः पुनरावृत्तिर्भवतीति। इह सकृद् भुङ्क्त इति भोजनमेककालं विवक्षितं तस्यैककालस्यैकशब्दवाच्यस्य कालभेदादप्यलब्धभेदस्य पुनरावृत्त्यभावादभ्यावृत्त्यभावस्तत्र यथा साधु पचतीति भवत्येवमेकं भुङ्क्तइति प्राप्ते सकृच्छब्दप्रयोगार्थमिदं सूत्रम्। अथ क्रियाग्रहणमिति। प्रधाने निवर्त्तमाने गुणस्यापि निवृत्त्या भाव्यमिति मत्वा प्रश्नः। किं चार्थ इति। यदि प्रयोजनमस्ति ततः स्वरितत्वात् क्रियाग्रहणं निवर्त्तमानेप्यभ्यावृत्तिग्रहणेनुवर्त्तिष्यत इति भावः। एको भुङ्क्तइति। अनेकोपि भुङ्क्त इति तन्निवृत्त्यर्थक एकशब्दाप्रयोगः। अथानुवर्त्तमानेपीति। यथा तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायामित्यादिषु क्रियाप्रदेशेषु पाकादेर्ग्रहणं भोक्तुं पाक इत्यादिसिद्ध्यर्थं तथेहापि ग्रहणेन भाव्यमितिमत्वा प्रश्नः। द्वौ पाकाविति। यदैकमेव पाक्यं द्विष्पक्वं तदेतदुदाहरणम्। सुवर्णस्य द्वौ पाकाविति। एवमभ्यावृत्तिर्भवति तद्भेदाच्च पाक्यस्य भेदो यदा तु पाक्यद्रव्यभेदात्पाकभेदस्तदाभ्यावृत्त्यभावादेव पूर्वयोगाभ्यां प्रत्ययाप्रसङ्गः। नैतत् क्रियागणनमिति। अभ्यावृत्तिग्रहणादेव क्रियासंप्रत्ययः सिद्धः। नहि द्रव्यगुणयोः स्वभावसिद्धयोः शब्देन प्रतिपाद्यमानयोरभ्यावृत्तिः संभवति। साध्यार्थविषयत्वात्तस्याः। तस्मात् क्रियाविशेषप्रतिपत्त्यर्थं क्रियाग्रहणं कृतं तेन साध्यस्वभावैव क्रिया गृह्यते पाकादिभिस्तु शब्दैः

पाक इति। पूर्वयोश्चापि योगयोः कस्मान्न भवति द्वौ पाकौ त्रयः पाकाः चत्वारः पाकाः पञ्च पाका दश पाका इति। नैतत् क्रियागणनम्।किं तर्हि।द्रव्यगणनमेतत्। कथम्। कृदभिहितो भावो द्रव्यवद्भवतीति। इहापि तर्हि द्रव्यगणनान्न प्राप्नोति। सकृद्भुक्त्वा सकृद्भोक्तुमिति। पूर्वयोश्चापि योगयोर्द्विर्भुक्त्वा द्विर्भोक्तुम्। पञ्चकृत्वो भुक्त्वा। पञ्चकृत्वो भोक्तुम्। दशकृत्वोभुक्त्वा दशकृत्वो भोक्तुमिति। द्रव्यगणनान्न प्राप्नोति। यदि खल्वपि पुनः पुनरावृत्तिरभ्यावृत्तिर्द्विरावृत्तेः सकृदिति स्यात्। त्रिरावृत्तेर्द्विरिति। एवं तर्ह्यनुवर्त्तते अभ्यावृत्तिग्रहणम्। न तु पुनः पुनरावृत्तिरभ्यावृत्तिः। किं तर्ह्यभिमुखी प्रवृत्तिरभ्यावृत्तिः। पूर्वा च परे प्रत्यभिमुखी। परे च पूर्वां प्रत्यभिमुख्यौ। यदप्युच्यते। अनुवर्त्तमानेपि क्रियाग्रहणे इह कस्मान्न भवति एकः पाकः। पूर्वयोश्चापि योगयोः द्वौ पाकौ त्रयः पाकाः चत्वारः पाकाः पञ्च पाका दश पाका इति। परिहृतमेतत्। नैतत् क्रियागणनम्। किं तर्हि द्रव्यगणनमेतत्। कृदभिहितो भावो द्रव्यवद्भवतीति। ननु चोक्तमिहापि तर्हि द्रव्यगणनान्न प्राप्नोति सकृद्भुक्त्वा सकृद्भोक्तुमिति। पूर्वयोश्चापि योगयोः द्विर्भुक्त्वा द्विर्भोक्तुं त्रिर्भुक्त्वा त्रिर्भोक्तुं पञ्चकृत्वोभुक्त्वा पञ्चकृत्वो-

---

सिद्धस्वभावाभिधीयते। सिद्धतायां घञादिविधानात्। यद्यपि धातुनात्र साध्यस्वभावा क्रियाभिधीयते तथापि प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यात्साध्यत्वं गुणभूतमिति क्रियाग्रहणादिह सिद्धता धर्मयुक्तपाकाद्यग्रहोऽन्यत्र तु धातुवाच्यक्रियाश्रयं पाकादिष्वपि कार्यं भवति। यादृशी च पूर्वसूत्रे क्रिया गृहीता तादृश्येवेहानुवर्त्ततइत्येकः पाक इत्यत्राप्ययं परिहार उपपन्नः। यथोक्तं न्यायमप्रतिपद्य कृदभिहित इति सामान्येनाभिधानाद् घञादीनामव्ययकृतां च विशेषमबुद्ध्वा पृच्छति इहापि तर्हीति। दोषान्तरं चाह यदि खल्वपीति। आद्या हि क्रियाप्रवृत्तिरभ्यावृत्तिर्न भवति। किं तर्ह्यभिमुखीति। एतच्चाभिग्रहणाल्लभ्यते। अन्यथा हि क्रियावृत्तिगणन इति ब्रूयात्। पूर्वा चेति। अस्ति हि तासां प्रवृत्तीनामेकसाधनानां परस्परापेक्षा एतावत्य एताः प्रवृत्तय इति। सकृद्भुङ्क्त इत्यादौ त्वेकस्या अपि वृत्तेः स्वरूपलाभं प्रत्याभिमुख्यमस्ति। द्रव्यवदपीति। यथाद्रव्यं लिङ्गसंख्यासाधनैः संबध्यते तथा घञाद्यभिहितो भाव इत्यर्थः। अव्ययकृदभिहितस्तु भावो लिङ्गसंख्यासाधनसंबन्धाभावात् साध्यस्वभाव एव प्रतीयते न तु सिद्धस्वभाव इति क्रियावदेवासौ भवति न तु द्रव्यवदिति तत्र क्रियाभ्यावृत्तिसद्भावाद्भवत्येव प्रत्ययः। अविप्रतिपत्तिविषयाख्यातवाच्यक्रियापेक्षश्च क्रियावदित्यतिदेशः पूर्वसूत्रे संख्याग्रहणमनियतविशेषवाचिभूयआदिनिवृत्त्यर्थम्। ते हि बहुगणशब्दाभ्यां नियमार्थाभ्यां संख्याप्रदेशेषु निषिद्धग्रहणाः। अभ्यावृत्तिग्रहणं किमर्थं पञ्चपाका इत्यत्र क्रियामात्रगणने मा भूदभ्यावृत्तिग्रहणे च क्रियमाणे क्रियाग्रहणात् क्रियाया विशेषो गृह्यते नान्यथा। तदेवं यदैकस्या एव क्रियाया जन्मलक्षणाः प्रवृत्तयो गण्यन्ते तदा कृत्वसुजादयो भवन्ति नान्यथा। यदि तर्हि घञाद्यन्तप्रयोगे कृत्वसुजादयो न भवन्ति कथं द्विरावृत्तिः। द्विः प्रयोगो द्विर्वचनमित्यादयः

भोक्तुं दशकृत्वो भुक्त्वा दश भोक्तुमिति। द्रव्यगणनान्न प्राप्नोतीति। नैष दोषः। क्रियागणनाद्भविष्यति। कथम्। कृदभिहितो भावो द्रव्यवदपि क्रियावदपि॥

देवतान्तात्तादर्थ्ये यत्॥ २४॥ देवतान्तादित्युच्यते। तत्रेदं न सिद्ध्यति। पितृदेवत्यमिति। नहि पितरो देवता। नैष दोषः। दिवेरैश्वर्यकर्मणो देवः तस्मात्स्वार्थे तल्। एवं च कृत्वा देवदेवत्यमपि सिद्धं भवति॥

देवात्तल्॥ २७॥ तलि स्त्रीलिङ्गवचनम् *। तलि स्त्रीलिङ्गं वक्तव्यम्। देवता। किं पुनः कारणं न सिद्ध्यति। देवशब्दोयं पुल्लिङ्गः स्वार्थिकश्चायम्। स्वार्थिकाश्च प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यनुवर्त्तन्ते। उक्तं वा*। किमुक्तम्। स्वार्थिका अतिवर्त्तन्तेपिलिङ्गवचनानीति॥

लोहितान्मणौ॥ ३०॥ लोहिताल्लिङ्गबाधनं वा *। लोहिताल्लिङ्गबाधनं वेति वक्तव्यम्। लोहितिका लोहिनिका। अक्षरसमूहे छन्दस उपसंख्यानम् *। अक्षरसमूहे छन्दसउपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। ओ श्रावयेति चतुरक्षरमस्तुश्रौषडिति चतुरक्षरं येयजामहइति पञ्चाक्षरं यजेति द्व्यक्षरं द्व्यक्षरो वषट्कारः। एष वै सप्तदशाक्षरः छन्दस्यः प्रजापतिर्यज्ञमनुविहितः। छन्दसि बहुभिर्वसव्यैरुपसंख्यानम् *। छन्दसि बहुभिर्वसव्यैरुपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। हस्तौ पृणस्व बहुभिर्वसव्यैः। अग्निरीशे वसव्यस्येति। उक्तं वा *। किमुक्तम्।

प्रयोगा द्विर्वचनेचीति ज्ञापकात् क्वचित् घञाद्यन्तप्रयोगेपि कृत्वोर्थप्रत्ययो भवतीत्यदोषः। गणनग्रहणं यत्र साक्षादभ्यावृत्तिगणनं तत्र प्रत्ययार्थमन्यथा क्रियाभ्यावृत्तावित्युच्यमाने सप्तदशप्राजापत्यानजांस्तूपरानेकवर्णानालभेतेत्यत्राप्यालम्भनक्रियाया आभिमुख्येन प्रवृत्तिसंभवात् साधनभेदसामर्थ्यप्रतिपन्नभेदालम्भनक्रियाभ्यावृत्तिविषये साधनगणनवाचिनोपि सप्तदशशब्दात् प्रत्ययः स्यात्। इह पञ्चकृत्वः पाक इत्यादौ करोत्यादिक्रियापेक्षः प्रत्ययः यथा पञ्चकृत्वः पटो रक्त इति॥ १६॥

देवता॥ नहि पितर इति। देवताशब्दस्य। जातिविशेषवाचित्वाद्भिन्नजातीयाभिधायिना सामानाधिकरण्याभावात् समासाभावात्प्रकृतिरेव नास्ति कुतः प्रत्यय इत्यर्थः। दिवेरिति। क्रियाशब्दो देवताशब्दे न तु जातिवाचीत्यर्थः। देवदेवत्यमिति। जातिशब्दत्वे तु देवताशब्दस्य द्वयोः पर्यायत्वाद्युगपत्प्रयोगो न स्यात्॥ २४॥

लोहिता॥ लोहितादिति। प्रतिपदविधेर्बलवत्वात् पूर्वमेव कन् स्यात्। तथा च

स्वार्थविज्ञानात्सिद्धमिति । अपस्यो वसानाः अपो वसानाः । स्व ओक्यः । स्व ओकः । कव्योऽसि हव्यसूदन कविरसि । रौद्रेणानीकेन कव्यतायै कवितायै । आमुष्यायणस्य । अमुष्यपुत्रस्य । क्षेम्यस्येशे । क्षेमस्येशे । क्षेम्यमध्यवस्यति । वायुर्वचस्यम् । वच एव वचस्यम् । निष्केवल्यं निष्केवलम् । उक्थ्यमुक्थम् । जन्यन्ताभिः सजन्यन्ताभिः । जनन्ताभिः सजनन्ताभिः । स्तोमैर्जनयामि नव्यं नवम् । प्राणो नव्येभिः नवैः । ब्रह्मपूर्व्यम् । पाथः पूर्वं तनुषु पूर्व्यम् । पूर्वं पूर्व्याहः पूर्वाहः । पूर्व्या विशः पूर्वा विशः । पूर्व्यासः पूर्वासः । समपूर्व्यः समपूर्वः । अग्निं वः पूर्व्यं पूर्वं तं जुषस्व यविष्ठ्यं यविष्ठम् । होत्रवाहं यविष्ठ्यं यविष्ठम् । त्वं ह यद्यविष्ठ्य यविष्ठ । समावद्वसति । समावद्गृह्णाति । समं वसति समं गृह्णाति । समावद्देवयज्ञे हस्तौ समां समावद्वीर्याहानि । समानि समावद्वीर्याणि करोति समानि । य ईवते लोके य ईवते ब्रह्मणः । यईव्रते । नवस्य नूनप्तनप्खाश्च *। नवस्य नूइत्ययमादेशो वक्तव्यः त्नप्तनप्खाश्च प्रत्यया वक्तव्याः । नूत्नं नूतनं नवीनम् । नश्च पुराणे प्रात् *। नश्च पुराणे प्राद्वक्तव्यः । त्नप्तनप्खाश्च प्रत्यया वक्तव्याः । प्रणं प्रत्नं प्रतनं प्रीणम् ॥

तद्युक्तात्कर्मणोऽण् ॥ ३६ ॥ तादित्यनेन किं प्रतिनिर्दिश्यते । वागेव । यदेव वाचा व्याह्रियते तत्कर्मणा क्रियते। अण्प्रकरणे कुलालवरुडनिषादचण्डालामित्रेभ्यश्छन्दसि *। अण्प्रकरणे कुलालवरुडनिषादचण्डालामित्रेभ्यश्छन्दस्युपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । कौलालः । वारुडः । नैषादः । चाण्डालः । आमित्रः । भागरूपनामभ्यो धेयः*। भागरूपनामभ्यो धेयो वक्तव्यः । भागधेयम् । रूपधेयम् । नामधेयम् । मित्राच्छन्दसि *। मित्राच्छन्दसि धेयो वक्तव्यः । मित्रधेये यतस्व । अण् मित्राच *। अण् मित्राचेति वक्तव्यम् । मैत्रमामित्रः । सान्नाय्यानुजावरानुषूकचातुष्प्राश्यराक्षोघ्नवैयातवैकृतवारिवस्कृताग्रायणाग्रहायणसान्तपनानि निपात्यन्ते । सान्नाय्यः । आनुजावरः । आनुषूकः । चातुष्प्राश्यः । राक्षोघ्नः । वैयातः । वैकृतः । वारिवस्कृतः । आग्रायणः । आग्रहायणः । सान्तपनः । आग्नीध्रसाधा-

---

बोहिनिकेति न सिध्येदिति वचनं नित्ये लिङ्गार्थप्रत्ययबाधे प्राप्ते विकल्पार्थम् । स्वार्थविज्ञानात् सिद्धमिति । वसोः समूहे चेत्यत्रोक्तम् । अपस्योऽवसाना इति । अप्शब्दाद् द्वितीयाबहुवचनान्तात् यत् प्रत्ययो विभक्तेश्चालुक् ॥ ३० ॥

तद्युक्तात् ॥ यदेव वाचेति । इदं त्वया कर्तव्यमिति संदेशवाचं श्रुत्वा यत् कर्म क्रियते तत्कार्मणमित्यर्थः ॥ ३६ ॥

रणादञ् * । आग्नीध्रसाधारणादञ् वक्तव्यः । आग्नीध्रम् । साधारणम् । अपवसमरुद्भ्यां छन्दसि * । अपवसमरुद्भ्यां छन्दस्यञ्वक्तव्यः । आपवसे वर्द्धन्ते मारुतं शब्दः । नपसूरमर्त्तयविष्ठेभ्यो यत् * । नवसूरमर्त्तयविष्ठेभ्यो यद्वक्तव्यः । नव्यः । सूर्यः । मर्त्यः । यविष्ठ्यः । क्षेमाद्यः * । क्षेमाद्यो वक्तव्यः । क्षेम्यस्तिष्ठन् प्रतरणः । सुवीरः ॥

बह्वल्पार्थाच्छस्कारकादन्यतरस्याम् ॥ ४२ ॥ बह्वल्पार्थान्मङ्गलामङ्गलवचनम् * । बह्वल्पार्थान्मङ्गलामङ्गलवचनं कर्त्तव्यम् । बहुशो देहि अनिष्टेषु श्राद्धादिषु मा भूत् इष्टेषु प्राशित्रादिषु यथा स्यात् । अल्पशो देहि । इष्टेषु प्राशित्रादिषु मा भूद् अनिष्टेषु श्राद्धादिषु यथा स्यात् ॥

प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः॥४४॥तसिप्रकरणे आद्यादिभ्य उपसंख्यानम्*। तसिप्रकरणे आद्यादिभ्यउपसंख्यानं कर्तव्यम् । आदितः । अध्यतः । अन्ततः ॥

कृभ्वस्तियोगे संपद्यकर्त्तरि च्विः ॥ ५० ॥ च्विविधावभूततद्भावग्रहणम् * । च्विविधावभूततद्भावग्रहणं कर्त्तव्यम् । इह मा भूत् । संपद्यन्ते यवाः संपद्यन्ते शालय इति । अथ क्रियमाणेपि वै अभूततद्भावग्रहणे इह कस्मान्न भवति संपद्यन्ते ऽस्मिन् क्षेत्रे शालय इति । प्रकृतिविवक्षाग्रहणं च * । प्रकृतिविवक्षाग्रहणं च कर्त्तव्यम् । समीपादिभ्य उसंख्यानम् * । समीपादिभ्य उपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । समीपीभवति । अभ्याशीभवति । अन्तिकीभवति । किं पुनः कारणं न सिध्यति । नह्यसमीपं समीपं भवति । किं तर्हि । असमीपस्थं समीपस्थं भवति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । तात्स्थ्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति ॥

कृभ्वस्तियोगे सं ॥ च्विविधाविति । अभूततद्भावग्रहणं वार्त्तिके दृष्टान्यैः सूत्रे प्रक्षिप्तम् । संपद्यन्त अस्मिन्निति । अभूत्वा भवन्ति । संपद्यकर्त्तरि च्विरिति च्विप्रसङ्गः । एतच्चोपलक्षणम् । कृभ्वस्तियोगाभावादत्र च्वेरप्रसङ्गात्तस्मादिदमुदाहरणम् । भवन्त्यस्मिन् क्षेत्रे शालय इति । प्रकृतिविवक्षाग्रहणं चेति । तेनात्र प्रकृतेरविवक्षितत्वात् च्वेरभावः । यदा तु प्रकृतिरेव विकारात्मना संपद्यमाना विकारभेदेन भवनक्रियायां कर्त्री विवक्ष्यते तदा च्विप्रत्ययः । अङ्कुरीभवन्ति यवा इत्यत्राभूततद्भाव एव प्रकृतिविवक्षाग्रहणेन व्याख्यात इत्याहुः । येन रूपेण प्रागभूतं कारणं तेन रूपेण तस्य भावो ऽभूततद्भाव इत्याश्रयणादतिप्रसङ्गाभावः । संपद्यकर्त्तृवादेनाभूततद्भावे लब्धे पुनस्तदुपादानाद्यथोक्तविशेषलाभो ऽथ वा जन्मग्रहणे कर्त्तव्ये ऽभूततद्भावग्रहणाद्यथोक्तार्थपरिग्रहः । विकारशब्दाच्च प्रकृतिविकारभेदविवक्षायां प्रकृतौ विकारावस्थां प्राप्नुवत्यां वर्त्तमानात् स्वार्थे च्विप्रत्ययः । समीपादिभ्य इति । प्रकृतिविकार-

अव्यक्तानुकरणाद्द्व्यजवरार्धादनितौ डाच् ॥ ५७ ॥ किमर्थश्चकारः। स्वरार्थः। चितोन्त उदात्तो भवतीत्यन्तोदात्तत्वं यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। एकाजयं तत्र नार्थः स्वरार्थेन चकारेणानुबन्धेन। प्रत्ययस्वरेणैव सिद्धम्। अत उत्तरं पठति। डाचि चित्करणं विशेषणार्थम् *। डाचि चित्करणं क्रियते। विशेषणार्थम्। क्व विशेषणार्थेनार्थः। लोहितादिडाज्भ्यः क्यषिति। डा इति उच्यमाने इडा इत्येऽपि प्रसज्येत। अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येतीत्येवमेतस्य न भविष्यति। इदं तर्हि नाभापृथिव्या निहितो दविद्युतत्। तस्माच्चकारः कर्त्तव्यः॥

मद्रात्परिवापणे ॥६७॥ भद्राच्च*। भद्राच्चेति वक्तव्यम्। भद्राकरोति॥

समासान्ताः ॥६८॥ अन्तग्रहणं किमर्थम्। अन्तो यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। प्रत्ययपरत्वेनाप्येतत्सिद्धम्। इदं तर्हि प्रयोजनम्। तद्ग्रहणेन ग्रहणं यथा स्यात्। कानि पुनस्तद्ग्रहणस्य प्रयोजनानि। प्रयोजनमव्ययीभावद्विगुद्वन्द्वतत्पुरुषबहुव्रीहिसंज्ञाः। अव्ययीभावः प्रयोजनम्। प्रतिराजम्। उपराजम्। अव्ययीभावश्च समासो नपुंसकलिङ्गो भवतीति नपुंसकलिङ्गता यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य। इदं तर्हि प्रयोजनम्। नाव्ययीभावादतोम्त्वपञ्चम्या इत्येष विधिर्यथा स्यात्। अव्ययीभावः। द्विगुः। द्विगुसंज्ञा च प्रयोजनम्। पञ्चगवं दशगवम्। द्विगुश्च समासो नपुंसकलिङ्गो भवतीति नपुंसकलिङ्गता यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य। इदं तर्हि प्रयोजनम्। द्विपुरी त्रिपुरी। द्विगोरकारान्तादिति ईकारो यथा स्यात्। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। पुरशब्दोयमकारान्तः तेन समासो भविष्यति। आतश्चाकारान्तः। एवं ह्याह। क्षेमे सुभिक्षे कृतसञ्चयानि पुराणि राज्ञां विनयन्ति कोपमिति॥ इदं तर्हि प्रयोजनम्। द्विधुरी त्रिधुरी द्विगोरकारान्तादिति ङीब् यथा स्यात्। द्विगुः। द्वन्द्वाद्द्वन्द्वसंज्ञा च प्रयोजनम्। वाक्त्वचं सूक्त्वचम्। द्वन्द्वश्च समासो नपुंसकलिङ्गो भवतीति नपुंसकलिङ्गता यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्ग-

---

भावाभावान्न प्राप्नोतीति वचनम्। तात्स्थ्यादिति। असमीपस्थस्य तस्य समीपस्थत्वाभावात्सिद्धः सूत्रेण प्रत्यय इत्यर्थः॥ ५७॥

समासान्ताः॥ अन्तग्रहणमिति। समीपवचनमन्तशब्दं मत्वा प्रश्नः। अवयववचनाश्रयेणोत्तरमाह अन्तो यथा स्यादिति। इतरो ऽगृहीताभिप्राय आह नैतदस्तीति। इतरोऽभिप्रायं प्रकाशयन्नाह इदं तर्हीति॥ ६८॥

स्य। इदं तर्हि प्रयोजनम्। कोशश्च निषच्च कोशनिषदं कोशनिषदिनी। द्वन्द्वोपतापगर्ह्यात् प्राणिस्थादिनेरितीनिर्यथा स्यात्। द्वन्द्वतत्पुरुषः। तत्पुरुषसंज्ञा च प्रयोजनम्। परमधुरा उत्तमधुरा परवल्लिङ्गमिति परवल्लिङ्गता यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः। इदं तर्हि प्रयोजनम्। अर्द्धधुरा। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य। इदं तर्हि। निर्धुरः। अव्ययं तत्पुरुषे प्रकृतिस्वरं भवतीत्येष स्वरो यथा स्यात्। बहुव्रीहिः। बहुव्रीहिसंज्ञा च प्रयोजनम्। उच्चधुरः नीचधुरः। बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदं भवतीत्येष स्वरो यथा स्यात्॥

न पूजनात् ॥ ६९ ॥ इदं विप्रतिषिद्धम्। को विप्रतिषेधः। पारेगणिताभ्यः प्रकृतिभ्यः समासान्तो विधीयते। न च तत्र काचित् पूजनान्ता प्रकृतिर्निर्दिश्यते। नैतद्विप्रतिषिद्धम्। नैवं विज्ञायते याभ्यः प्रकृतिभ्यः समासान्तो विधीयते न चेत्ताः पूजनान्ता भवन्तीति। कथं तर्हि न चेत्ताः पूजनात्परा भवन्तीति। पूजायां स्वतिग्रहणम् *। पूजायां स्वतिग्रहणं कर्तव्यम्। सुराजा अतिराजा। क्व मा भूत्। परमगवः उत्तमगवः। प्राग्बहुव्रीहिग्रहणं च *। प्राग् बहुव्रीहिग्रहणं च कर्तव्यम्। इह मा भूत्। स्वक्षः अत्यक्ष इति॥

किमः क्षेपे ॥ ७० ॥ क्षेपइति किमर्थम्। कस्य राजा किंराजः। क्षेपइति शक्यमकर्तुम्। कस्मान्न भवति कस्यराजा किंराज इति। लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति॥

बहुव्रीहौ संख्येये डजबहुगणात् ॥ ७३ ॥ डच्प्रकरणे संख्यायास्तत्पुरुषस्योपसंख्यानं निस्त्रिंशाद्यर्थम् *। डच्प्रकरणे संख्यायास्तत्पुरुषस्योपसंख्यानं कर्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। निस्त्रिंशाद्यर्थम्। निस्त्रिंशानि वर्षाणि निश्चत्वारिंशानि वर्षाणि। अन्यत्राधिकलोपात् *। अन्यत्राधिकलोपादिति वक्तव्यम्। इह मा भूदेकाधिका विंशतिः एकविंशतिः द्व्यधिका विंशतिः द्वाविंशतिः। अव्ययादेरिति च वक्तव्यम्। इह मा भूत्। गोचत्वारिंशादिति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। यद्यप्येतदुच्यते। अथवैतर्हि अन्यत्राधिकलोपादित्येतन्न क्रियते॥

ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे ॥ ७४ ॥ अनक्ष इति कथमिदं विज्ञायते। न चेदक्षधूरन्तः समास इति। आहोस्विन्न चेदक्षः समासार्थ इति। किं चातः। यदि

ऋक्पूरब्धू॥ कथमिदमिति। यद्यक्षइति स्वरूपग्रहणमक्षे पूर्वपदे धूरन्तात्समासान्तो न भवतीति तदा न चेदक्षधूरन्तः समास इत्ययं पक्षो भवति यदा त्वक्ष

विज्ञायते न चेदक्षधूरन्तः समास इति । सिद्धमक्षस्य धूः अक्षधूरिति । इदं तु न सिध्यति । दृढधूरयमक्षः । अस्तु तर्हि न चेदक्षः समासार्थ इति । सिद्धं दृढधूरक्ष इति । इदं तु न सिध्यति । अक्षस्य धूः अक्षधूरिति । एवं तर्हि नैवं विज्ञायते । अक्षधूरन्तः समास इति नापि न चेदक्षः समासार्थ इति । कथं तर्हि न चेदक्षस्य धूरिति । एवं च कृत्वा नापि न चेदक्षधूरन्तस्समासइति विज्ञायते नाप्यक्षः समासार्थ इति । अथवोभयोर्न भवति ॥

अक्ष्णोऽदर्शनात् ॥ ७६ ॥ अदर्शनादित्युच्यते । तत्रेदं न सिध्यति । कम्बराक्षम् । अदर्शनादिति शक्यमकर्तुम् । कथं ब्राह्मणाक्षि । अप्राण्यङ्गादिति वक्तव्यम् ॥

अचतुरविचतुरसुचतुरस्त्रीपुंसधेन्वनडुहर्क्सामवाङ्मनसाक्षिभ्रुवदारगवोर्वष्ठीवपदष्ठीवनक्तन्दिवरात्रिन्दिवाहर्दिवसरजसनिःश्रेयसपुरुषायुषद्व्यायुषत्र्यायुषर्ग्यजुषजातोक्षमहोक्षवृद्धोक्षोपशुनगोष्ठश्वाः ७७।

आद्यास्त्रयो बहुव्रीहयः । अद्रष्टा चतुर्णामचतुरः । विद्रष्टा चतुर्णां विचतुरः । सुद्रष्टा चतुर्णां सुचतुरः । ततः परे एकादश द्वन्द्वाः । स्त्रीपुंस । धेन्वनडुह । ऋक्साम । वाङ्मनस । अक्षिभ्रुव । दारगव । ऊर्वष्ठीव । पदष्ठीव । नक्तन्दिव । रात्रिन्दिव । अहर्दिव । ततोऽव्ययीभावः । सह रजसा सरजसम् । ततस्तत्पुरुषः निश्चितं श्रेयो निःश्रेयसम् । ततः षष्ठीसमासः । पुरुषस्यायुः पुरुषायुषम् । ततो द्विगुः, द्वे आयुषी द्व्यायुषम् । त्रीण्यायूंषि त्र्यायुषम् । ततो द्वन्द्वः, ऋक्च यजुश्च ऋग्यजुषम् । जातादय उक्षान्ताः समानाधिकरणाः । जातः उक्षा जातोक्षः । महानुक्षा महोक्षः । वृद्ध उक्षा वृद्धोक्षः । ततोऽव्ययीभावः । शुनः समीपमुपशुनम् । ततः सप्तमीसमासः । गोष्ठे श्वा गोष्ठश्वः । चतुरोऽच्प्रकरणे

इत्यर्थग्रहणं तदा न चेदक्षः समासार्थ इत्ययं पक्षः । उभयथा च दोषप्रसङ्ग इति प्रश्नः । अक्षधूरन्त इत्यस्यायमर्थोऽक्षशब्दस्य यः समीपे धूः शब्दस्तदन्तः समास इति । न चेदक्षस्य धूरिति अक्षस्य धूरपेक्षयाऽधिकरणत्वादनइत्यधिकरणसप्तमी । चक्रसंबद्धः काष्ठविशेषः शकटावयवोऽक्षः ॥ ७४ ॥

अक्ष्णो ॥ अदर्शनादिति वचनादक्षीवाचीत्यक्षिसदृशार्थप्रवृत्तिरिहाक्षिशब्द उपात्तः । लवणाक्षमित्याद्युदाहरणं, दर्शनवाचित्वं तु ब्राह्मणाक्षीत्यादौ समासान्ताभावः । कम्बराक्षमिति । अश्वानां बहुच्छिद्रकं मुखावरणमुच्यते । तेनाश्वाः पश्यन्तीति दर्शनत्वात्समासान्ताप्रसङ्गः । एवं नवाक्षेपि । अप्राण्यङ्गादिति । तेन गवाक्षकम्बराक्षे सिध्यतः ॥ ७६ ॥

अच ॥ अद्रष्टा चतुर्णामिति । अर्थप्रदर्शनमेतद्दृश्यानि चत्वार्यस्येति अन्यपदार्थबहुव्रीहयः आद्यास्त्रयः कर्तव्याः ॥ ७७ ॥

ड्युपाभ्यामुपसंख्यानम् *। चतुरोऽच्प्रकरणे ड्युपाभ्यामुपसंख्यानं कर्तव्यम्। त्रिचतुराः। उपचतुराः॥

ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः॥७८॥ पल्यराजभ्यां च *। पल्यराजभ्यां चेति वक्तव्यम्। पल्यवर्चसम्। राजवर्चसम्॥

अहःसर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः॥ ८७॥ अहर्ग्रहणं द्वन्द्वार्थम् *। अहर्ग्रहणं द्वन्द्वार्थं द्रष्टव्यम्। किमुच्यते द्वन्द्वार्थमिति। न पुनस्तत्पुरुषार्थमपि स्यात्। तत्पुरुषाभावात् नाह राज्यन्तोऽहरादिस्तत्पुरुषोस्ति॥

अह्नोह्न एतेभ्यः॥ ८८॥ अह्नोह्नवचनानर्थक्यं चाह्नष्टखोर्नियमवचनात् *। अह्नोह्नवचनमनर्थकम्। किं कारणम्। अह्नष्टखोर्नियमवचनात्। अह्नष्टखोरेवेसेतन्नियमार्थं भविष्यति॥

अनसन्तान्नपुंसकाच्छन्दसि॥ १०३॥ अनसन्तान्नपुंसकाद्वा *। अनसन्तान्नपुंसकाच्छन्दसि वेति वक्तव्यम्। ब्रह्मसामम्। ब्रह्मसाम। देवच्छन्दसं देवच्छन्दः॥

बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्षच्॥ ११३॥ किमर्थं षच् प्रत्ययान्तरं विधीयते। न टच्प्रकृतः सोनुवर्त्तते। अत उत्तरं पठाति। षचि प्रत्ययान्तरकरणमनन्तोदात्तार्थम् *। षचि प्रत्ययान्तरं क्रियते। अनन्तोदात्तार्थम्। अनन्तोदात्ताः प्रयोजयन्ति चक्रसक्थं चक्रसक्थी॥

द्वित्रिभ्यां ष मूर्ध्नः॥ ११५॥ किमर्थं मूर्ध्नः षः प्रत्ययान्तरं क्रियते न षच्प्रकृतः सोनुवर्त्तेत। मूर्ध्नश्च षवचनम् *। किम्। अनन्तोदात्तार्थमित्येव। द्विमूर्द्धः त्रिमूर्द्धः॥

अप्पूरणीप्रमाण्योः॥ ११६॥ अपि प्रधानपूरणीग्रहणम् *। अपि

अह्नो॥ अह्नोह्नवचनानर्थक्यमिति। अह्न एतेभ्य इत्येतावत् सूत्रमज्विधानार्थं कर्त्तव्यम्। टजचोरत्र विशेषाभावात्। रात्राह्नाहाः पुंसीति वचनात् स्त्रियां वृत्त्यभावात्। तत्राह्नष्टखोरेवेतिनियमाट्टिलोपाभावादलोपेन पूर्वाह्णादयः सिद्धा इति नार्थो ऽह्नादेशविधानेनेत्यर्थः॥ ८८॥

बहु॥ अनन्तोदात्तार्थमिति। सक्थं चाक्रान्तादिति विभाषान्तोदात्तत्वं विधीयते। तत्रान्तोदातान् ङीब्ङीषोर्नास्ति विशेषः। ङीप उदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तत्वात्। यदा तु पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणानुदात्तत्वं तदा ङीषि सतीकारस्योदात्तत्वं भवति। ङीपि तु सत्यनुदात्त ईकारः स्यादित्यर्थः। चक्रसक्थीति। अयुक्तोयं पाठोत्र ह्यक्रान्तादिति विकल्पनिषेधाच्चित्वान्नित्येनान्तोदात्तत्वेनभाव्यम्। तस्माद् गौरसक्थीत्यन्तोदात्तत्वेन भाव्यम्। तस्माद् गौरसक्थीत्यन्तोदात्तत्वाभावपक्ष उदाहार्यः॥ ११३॥

द्वित्रिभ्याम्॥ द्विमूर्द्धइति। यद्यत्र षच् स्यात् तदा चित्वान्नित्यमन्तोदात्तत्वं स्यात्। द्वित्रिभ्यां पादन् मूर्द्धसु बहुव्रीहाविति तु विभाषान्तोदात्तत्वं यदा समासान्तविधेरनित्यत्वाद् द्विमूर्द्धेति समासान्ताभावस्तदा सावकाशम्। षे तु सति समा-

प्रधानपूरणीग्रहणं कर्तव्यम्। प्रधानं या पूरणीति वक्तव्यम्। इह मा भूत् कल्याणी पञ्चमी अस्य पक्षस्य कल्याणपञ्चमीकः पक्षः। अथेह कथं भवितव्यम्। कल्याणी पञ्चमी यासां रात्रीणामिति कल्याणीपञ्चमा रात्रय इति भवितव्यम्। रात्रयोत्र प्रधानम्। नेतुर्नक्षत्रे उपसंख्यानम् *। नेतुर्नक्षत्रे उपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। पुष्यनेत्राः। भृगनेत्राः। छन्दसि च *। छन्दसि च नेतुरुपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। बृहस्पतिनेत्राः सोमनेत्राः। मासात् भृतिप्रत्ययपूर्वपदाट् ठज्विधिः *। मासात् भृतिप्रत्ययपूर्वपदात् ठच् विधेयः। पञ्चकमासिकः। षट्कमासिकः। दशकमासिकः॥

अञ्नासिकायाः संज्ञायां नसं चास्थूलात् ॥ ११८ ॥ खरखुराभ्यां नस् वक्तव्यः। खरणाः। खुरणाः। शितिना अर्चना अहिना इति नैगमाः। शितिनाः। अर्चनाः। अहिनाः॥

उपसर्गाच्च ॥ ११९ ॥ वेर्ग्रो वक्तव्यः। विग्रः। ख्यश्च वक्तव्यः। विख्यः॥

ऊधसोनङ् ॥ १३१ ॥ ऊधसोनङि स्त्रीग्रहणम् *। ऊधसोनङि स्त्रीग्रहणं कर्त्तव्यम्। इह मा भून्महोधाः पर्जन्य इति॥

गन्धस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्यः ॥ १३५ ॥ गन्धस्येत्वे तदेकान्तग्रहणम्*।

सान्तपक्षेपि पेचेन्तादाद्युदात्तत्वं पक्षे पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वमिति स्वरद्वयसिद्धिः॥

अप्पूरणी॥ कल्याणपञ्चमीकः पक्ष इति। अत्र वर्त्तिपदार्थ एव पूरणी न त्वन्यपदार्थः। पक्षस्य तिरोहितावयवभेदस्यान्यपदार्थत्वात्। यथा वृक्ष इत्यस्य शब्दस्यावयव्यभिधेयो न तु शाखादयो ऽवयवा अनुमीयमानस्याशब्दार्थत्वादित्यप्राधान्यं पूरण्याः। कल्याणीपञ्चमा इति। अत्रावयवे विग्रहः समुदाय उद्भूतावयवभेदः समासार्थ इति रात्रिषु पञ्चम्या अन्तर्भावादन्यपदार्थत्वात् प्राधान्यं पूरण्याः। पञ्चकमासिक इति। पञ्चभृतिरस्य मासस्य पञ्चको मासः। सोस्यांशवस्नभृतय इति सङ्ख्यायाः कन्। पञ्चको मासोस्येति बहुव्रीहौ कृते स्वार्थे ठच्॥ ११६॥

अञ्नासि॥ खरखुराभ्यामिति। आदेशप्रत्यययोः प्रसङ्गे केवलादेशविधानार्थं वचनम्॥ ११८॥

उपा॥ विग्र इति। विगता नासिका यस्य स विग्रः॥ ११९॥

गन्ध॥ गन्धशब्दो ऽस्ति द्रव्यवाची गन्धान् पिनष्टीति। अस्ति च गुणवाची चन्दनगन्ध इति। तत्र गुणवाचिग्रहणार्थमाह गन्धस्येत्व इति। रूपादिसमुदायात्मकस्य

गन्धस्येत्वे तदेकान्तग्रहणं कर्त्तव्यम् । इह मा भूत् । शोभना गन्धा अस्य सुगन्ध आपणिक इति । अथानुलिप्ते कथं भवितव्यम् । यदि तावद्यदनुगतं तदभिसमीक्षितुं सुगन्ध इति भवितव्यम् । अथ यत्प्रविशीर्णं सुगन्ध इति भवितव्यम् ॥

शेषाद्विभाषा ॥ १५४ ॥ शेषादित्युच्यते । कः शेषः । याभ्यः प्रकृतिभ्यः समासान्तो न विधीयते स शेषः।किमर्थं पुनः शेषग्रहणं क्रियते।याभ्यः प्रकृतिभ्यः समासान्ता विधीयन्ते ताभ्यः कब्मा भूदिति। नैतदस्ति प्रयोजनम् । ये प्रतिपदं विधीयन्ते तेऽत्र बाधका भविष्यन्ति । अनवकाशा हि विधयो बाधका भवन्ति सावकाशाश्च समासान्ताः । कोवकाशः। विभाषाकप् सोवकाशः। कपः प्रसङ्गेउभयं प्राप्नोति। परत्वात्कप् प्राप्नोति । तस्माच्छेषग्रहणं कर्तव्यम् । किंपुनरिदं शेषग्रहणं कबपेक्षम् । यस्माद्बहुव्रीहेः कब्न विहितइति । आहोस्वित्समासान्तापेक्षम्। यस्माद् बहुव्रीहेः समासान्तो न विहित इति । किं चातः । यदि विज्ञायते कबपेक्षम् । अनृचो बह्वृच इत्यत्रापि प्राप्नोति । अथ समासान्तापेक्षम् । अनृक्कं साम बह्वृक्कं सूक्त मिति न सिद्ध्यति।अस्तु कबपेक्षम्। कथमनृचो बह्वृच इति।विशेष एतद् वक्तव्यम् । अनृचो माणवे । बह्वृचश्चरणाख्यायामिति । इदं तर्हि ऊधसो-

---

द्रव्यस्य गन्धलक्षणो गुण एकान्तो भवति । रूपादिव्यतिरिक्तावयविद्रव्यवादिपक्षे त्वेकान्त इवैकान्तस्तत्स्थस्योपलम्भादित्याश्रीयते । यदनुगतमिति । अनुगतं निलीनमविभागापन्नं कुङ्कुमादिर्यदा देवदत्तादे र्भवति तदा तत्स्थत्वाद्गन्धस्यैकान्तत्वादित्वं भवति । प्रविशीर्णमिति विभागेनावस्थितं देवदत्तादेः पृथगुपलभ्यमित्यर्थः ॥ १३५ ॥

शेषा ॥ कः शेष इति। अनेकस्योपयुक्तत्वात्किमपेक्षः शेष आश्रीयतइति प्रश्नः। इतरः सामान्येनाह याभ्य इति । समासान्तविशेषस्तु न प्रदाशतः । किमर्थमिति । सामान्येन विभाषा कब्विधीयताम् । तस्य विशेष समासान्ता बाधका भविष्यन्तीति प्रश्नः । परत्वात्कप्प्राप्नोतीति । उपदशा उपविंशा इत्यादिषु नित्यं डजादय इष्यन्ते । किं पुनरिति । पूर्वं याभ्यः प्रकृतिभ्य इति सामान्येनोक्तं नता विशेषज्ञापनाय प्रश्नः । यद्यपि कबपेक्षे शेषत्वे शेषग्रहणमनर्थकमन्तरेणापि शेषग्रहणमशेषान्नित्यं कब्विधानसामर्थ्याद्विभाषितकप्प्रसङ्गाभावाच्छेषादेव कब्विकल्पविज्ञानात् । तथापि विचारमात्रं क्रियते । अनृच इति । ऋगन्तात्कन्न विहित इति शेषत्वात्पक्षे परत्वात्कप्प्रसङ्गः । कबभावपक्षे ऽस्त्वकारस्यावकाशः समासान्तरं च । विशेष एतदिति । तत एव विशेषविषयाद्वचनादत्र कन्न भविष्यतीत्यर्थः । तस्मिन् क्रियमाणेपीति । अक्रियमाणे स्त्रीग्रहणे कुण्डोध्नीत्यत्र पक्षे परत्वात्कप्प्राप्नोति । क्रियमाणेपि स्त्रीग्रहणे तस्य पुन्नपुंसकनिवृत्त्यर्थत्वात् पक्षे परत्वात्कपः प्रसङ्ग एव । एतच्चोदाहरणमात्रम् । उपदशादिषु पक्षे कप्प्रसङ्गात् । नैव कबपेक्षमिति । शेषग्रहणानर्थक्यप्रसङ्गात् । यस्माद्धि नित्यः कब्विहितस्तस्माद्विभाषा न प्राप्नोति विरोधादिति पूर्वोक्तन्यायात् । समासान्तापेक्षमपि न भवति। अनृक्कं बह्वृक्कमित्यत्र कपोऽप्रसङ्गात्।अनन्तरे बहुव्रीह्यधिकार

नङि स्त्रीग्रहणं चोदितं तस्मिन् क्रियमाणेपि प्राप्नोति । एवं तर्हि नैव कबपेक्षं शेषग्रहणं नापि समासान्तापेक्षम् । किन्तर्ह्यनन्तरो यो बहुव्रीह्यधिकारः सोपेक्ष्यते । अनन्तरे बहुव्रीह्यधिकारे यस्माद् बहुव्रीहेः समासान्तो न विहित इति । कथमनृचो बह्वृच इति । वक्तव्यमेवैतत् अनृचो माणवे बह्वृचश्चरणाख्यायामिति॥

ईयसश्च ॥१५६॥ ईयस उपसर्जनदीर्घत्वं च * । ईयस उपसर्जनदीर्घत्वंचेति वक्तव्यम् । बह्व्यः श्रेयस्योस्य बहुश्रेयसी विद्यमानश्रेयसी। पुंवद्वचनात्सिद्धम्*। पुंवद्वचनात्सिद्धमेतत् । पुंवद्भावोत्र भवति । ईयसो बहुव्रीहौ पुंवद्वचनमिति ॥

इति पञ्चमाध्यायः समाप्तः ॥

इति।एवं चोधसो ऽनङित्यनन्तरे बहुव्रीह्यधिकारेनङो विधानात्कुण्डोध्नीत्यादौ ।स्त्रियां कन्न भवति। कथमनृच इति।बहुव्रीह्यधिकारात्प्रागकारविधानाच्छेषत्वात्पक्षे कप्प्रसङ्गः । वक्तव्यमेवैतदिति । यद्येवं समासान्तापेक्षेपि शेषत्वे ऽनृचबह्वृचयोर्विशेषवचनादन्यत्रानृकबह्वृकयोः पक्षे कपः सिद्धत्वात्कस्य चिद्दोषस्याप्रसङ्गात्किमर्थमनन्तरबहुव्रीह्यधिकारापेक्षः शेष आश्रीयते । बहुव्रीह्यधिकाराच्च तत्पुरुषादिभ्य कपोप्रसङ्गः । किं चोपदशा इत्यादौ पक्षे कप्प्राप्नोति । अनन्तरे बहुव्रीह्यधिकारे डचोऽविधानात्तथा प्रियपथः प्रियधुर इत्यत्रापि प्राप्नोति । तस्मात्समासान्तापेक्षमेव शेषत्वमाश्रयणीयमिति चिन्त्यमेतद्भाष्यम् ॥ १३० ॥

ईय ॥ उपसर्जनदीर्घत्वमिति । ह्रस्वाप वादो दीर्घत्वं विधेयम् । पुंवद्वचनादिति । गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति ह्रस्वः प्राप्त पुंवद्भावेन निवर्त्यते। यथा पुंविषयस्येकारस्य ह्रस्वो न भवति। एवमीयसः परस्येति श्रवणं भवति। बहुश्रेयसीत्यत्र हल्ङ्यादिलोपे विवदन्ते। के चिदाहुः।हलङ्यादिलोपेन न भाव्यम् ङ्यापोः स्त्रीप्रत्यययोर्ग्रहणात् स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने तदादिनियमाभावादत्रोपसर्जनत्वान् ङीपस्तदादिनियमाद्धल्ङ्यादिलोपस्य प्रसङ्गाभावात् । अन्ये त्वाहुः । दीर्घग्रहणं तत्र ह्रस्वनिवृत्त्यर्थं कृतम् । अतिखट्व इत्यत्र लोपो मा भूदिति । यदि चोपसर्जने तदादिनियमः स्यात्तदा ह्रस्वाल्लोपस्य प्रसङ्गाभावात्तद्व्यावृत्तये दीर्घग्रहणं न कुर्यात् कृतं तु यथेष्टमुपसर्जनादपि दीर्घाल्लोपं ज्ञापयतीति बहुश्रेयसीति सिद्धमिष्टम् ॥ १५६ ॥

इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे पञ्चमोध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

अथ प्रदीपसहिते व्याकरणमहाभाष्ये

षष्ठोऽध्यायः ।

एकाचो द्वे प्रथमस्य ॥ १ ॥ एकाच इति किमयं बहुव्रीहिः । एकोऽच् यस्मिन् स एकाच् एकाच इति आहोस्वित् तत्पुरुषोयं समानाधिकरणः । एकोऽच् एकाच् एकाच इति । किं चातः । यदि बहुव्रीहिः, सिद्धं पपाच पपाठ । इयाय आरेति न सिद्ध्यति । अथ तत्पुरुषः समानाधिकरणः । सिद्धमियाय आरेति । पपाच पपाठेति न सिद्ध्यति । अत उत्तरं पठति । एकाचो द्वे प्रथमस्येति बहुव्रीहिनिर्देशः * । एकाचो द्वे प्रथमस्येति बहुव्रीहिनिर्देशोयम् । एकवर्णेषु च कथम् । एकवर्णेषु व्यपदेशिवद्वचनात् * । व्यपदेशिवदेकस्मिन् कार्यं भवतीति वक्तव्यम् । एवमेकवर्णेषु द्विर्वचनं भविष्यति । एकाचो द्वे भवत इत्युच्यते । तत्र न ज्ञायते कस्यैकाचो द्वे भवत इति । वक्ष्यति लिटि धातोरनभ्यासस्येति । तेन धातोरेकाच इति विज्ञायते । यदि धातोरेकाच इति, सिद्धं पपाच पपाठ ।

श्रीगणेशाय नमः । एकाचो द्वे प्रथमस्य । एकाच इति किमयमिति । निर्देशस्य समानत्वाद्भिन्नार्थत्वाच्च एकवचननिर्देशाच्च द्वयोर्युगपदाश्रयितुमशक्यत्वाद्धलादिः शेषइत्यादेर्बहुव्रीहिलिङ्गस्य दर्शनाद्दीर्घ इणः कितीति तत्पुरुषलिङ्गोपलम्भात् स्वरस्य दुरवधारणत्वादेकश्रुत्या वा सूत्रपाठात् स्वरान्निश्चयाभावात्प्रश्नः । बहुव्रीहितत्पुरुषयोर्विग्रहप्रदर्शनं विरुद्धार्थप्रतिपादनार्थम् । नहि संज्ञाभेदमात्राद्दोषः किन्तु विरुद्धार्थप्रतिपादनात् । किं चात इति । द्वयोर्विशेषं पृच्छति सिद्धं पपाचेति । प्रथमत्वाभावेपि व्यपदेशिवद्भावाद्वक्ष्यमाणाद्योगविभागाद्वा बहुव्रीहिपक्षे पचेर्द्विर्वचनं सिद्ध्यति न तु तत्पुरुषपक्षे । बहुव्रीहिनिर्देश इति । बहुव्रीहेर्निर्देश उच्चारणं बहुव्रीहिणावार्थस्य निर्देशः प्रतिपादनमित्यर्थः । व्याप्तिन्यायाश्रयेण बहुव्रीहिराश्रीयते । वक्ष्यमाणव्यपदेशिवद्भावात्तत्पुरुषफलस्य बहुव्रीहिणा कृतत्वादत एव प्रयोजनाभावात् तन्त्रावृत्त्येकशेषाणामन्यतमानाश्रयणं लिङ्गमप्यनेकं बहुव्रीहेरस्ति हलादिः शेषः, शर्पूर्वाः खयः, लिट्यभ्यासस्योभयेषामिति अज्मात्रस्य द्विर्वचने ऽभ्यासस्य हलभावाच्छेषसंप्रसारणाद्ययोगात् । एकवर्णेषु चेति । मुख्य एकाज् व्यपदेशो येषां ते व्यपदेशिनः पचादयस्ते यथा द्विर्वचनं प्रतिपद्यन्ते तथैकवर्णा अपि । कस्यैकाच इति । विधिं मत्वा विशेषानुपादानात्पृच्छति वक्ष्यतीति । नायं विधिः; किं तर्हि अधिकार इत्यस्वातन्त्र्यादस्योत्तरवाक्येष्वर्थविशेषस्य व्यवस्थानम् । धातोरेकाच इति । वैयधिकरण्येन संबन्धोभि-

जजागार पुपुत्रीयिषतीति न सिद्ध्यति । धातोरिति नैषैकाच्समानाधिकरणा षष्ठी धातोरेकाच इति । किं तर्हि अवयवयोगैषा षष्ठी धातोर्य एकाजवयव इति । अवयवयोगैषा षष्ठी चेत्सिद्धं जजागार पुपुत्रीयिषतीति । पपाच पपाठेति न सिद्ध्यति । एषोपि व्यपदेशिवद्भावेन धातोरेकाजवयवो भवति । एकाचो द्वे प्रथमस्येत्युच्यते तेन यत्रैव प्रथमश्चास्ति तत्र द्विर्वचनं स्यात् । जजागार पुपुत्रीयिषतीति । पपाच पपाठेत्यत्र न स्यात् । प्रथमत्वे च * । प्रथमत्वे च किम् । व्यपदेशिवद्भावात्सिद्धमित्येव । स तर्हि व्यपदेशिवद्भावो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । उक्तं वा * । किमुक्तम् । तत्र व्यपदेशिवद्वचनमेकाचो द्वे प्रथमार्थम् । षत्वे चादेशसंप्रत्ययार्थम् । नैष दोषः । अवचनाल्लोकविज्ञानात्सिद्धमित्येव । योगविभागो वा एकाज्मात्रस्य द्विर्वचनार्थः *। अथवा योग विभागः करिष्यते । एकाचो द्वे भवतः । अमर्थं योगविभागः । एकाज्मात्रस्य द्विर्वचनार्थः । एकाज्मात्रस्य द्विर्वचनं यथा स्यात् । इयाय पपाच । ततः प्रथमस्य ।

मतो धातोरवयवस्यैकाच इत्यर्थः । इतरस्तु सामानाधिकरण्येन संबन्धं मत्वाह यदि धातोरिति । नैषेति । सर्वानुग्रहाय वैयधिकरण्यमाश्रीयते । तस्मिन्ननेकविषयत्वाल्लक्षणस्य । प्रथमग्रहणाच्च सामानाधिकरण्ये च व्यवच्छेद्याभावात्प्रथमग्रहणमनर्थकं स्यात् । यत्रैव प्रथमश्चेति । प्राथम्यस्य द्वितीयापेक्षत्वात् । अवचनादिति । वचनरहितं यल्लोकविज्ञानं वचनेनानिबद्धं लोकव्यवहारात्मकं तस्मात्सिद्धमित्यर्थः । तथा हि । लोके शिलापुत्रकस्य शरीरमिति बहिर्वस्तुभेदे ऽसत्यपि भेदस्य व्यवहारो ऽवस्थाभेदाश्रयो दृश्यते । शिलापुत्रः क्रीयमाणत्वाद्यनेकावस्थायुक्तो यो दृष्टस्तस्येदं शरीरमिति परिदृश्यमानावस्थाभेदेन निर्दिश्यते । एकमेव हि वस्तु तदेवेदमिति प्रत्यभिज्ञानादेकत्वप्रत्ययः । तदप्यवस्थाभेदान्नानारूपमाभाति । यथा हन्त्यात्मानमात्मनेत्येकस्यापि बुद्ध्यवस्थापितावस्थाभेदाश्रयः कर्तृकर्मकरणभावः । इयायेत्यत्रापि प्रयोगभेदादेति इतो यन्ति आयन् जिगमिषति इत्याद्यनन्तरूपस्थेण एकोयमिकारो ऽजिति व्यपदिश्यते । अथ वान्वयव्यतिरेकाभ्यां परिकल्पितार्थत्वाच्छब्दार्थसमुदायस्याविवक्षितार्थ एको वर्णो ऽजिति व्यपदिश्यते । एवं पचेरनन्तप्रयोगविषयस्य प्रयुज्यमानं लिडादिपरं रूपमवयव इति व्यपदिश्यते । प्रथमव्यपदेशोपि प्रयोगभेदादेवेति प्रथमगर्भेण हतेत्यादिलोकव्यवहार एकस्मिन्नपि दृश्यते । असतोपि द्वितीयादीन् बुद्ध्या परिकल्प्य व्यवहारान्मुख्यसाधर्म्याद्वा । प्रसिद्धत्वाच्चैवंविधस्य व्यवहारस्य नास्ति गौणत्वं,सत्यपि वा गौणत्वे लिट्यभ्यासस्योभयेषां,दीर्घ इणः कितीत्यादेर्ज्ञापकाद्भवति शास्त्रीयकार्यप्रवृत्तिः । योगविभागो वेति । तेन प्राथम्यार्थो व्यपदेशिवद्भावो नाश्रयितव्यः । तत्र हि योगविभागसामर्थ्याल्लिटि धातोरनभ्यासस्येत्यादावेकाच इति प्रथमस्येति च वाक्यभेदेन संबध्यते । एकवाक्यतायां तस्यैव दोषस्य प्रसङ्गात् । तस्मादेतस्माद्ग्रहणकवाक्यात् प्रक्रियावाक्यानि लक्ष्यसंस्कारकाणि उपप्लवन्ते । धातोरवयवस्यैकाचो-

प्रथमस्यैकाचो द्वे भवतः। इदमिदानीं किमर्थम्। नियमार्थम्। यत्र प्रथमश्चाप्रथमश्चास्ति तत्र प्रथमस्यैवैकाचो द्विर्वचनं यथा स्यात्। अप्रथमस्य मा भूदिति। जजागार पुपुत्रीयिषतीति। एकाचो ऽवयवैकत्वादवयवानां द्विर्वचनप्रसङ्गः*। एकाचो ऽवयवैकत्वादवयवानां द्विर्वचनं प्राप्नोति। नेनिजतीत्यत्र निज्शब्दोऽप्येकाच्। इज्शब्दोऽप्येकाच्। इकारोऽप्येकाच्। निशब्दोऽपि। तत्र निज्शब्दस्य द्विर्वचने रूपं सिद्धम्, दोषाश्च न सन्ति। इज्शब्दस्य द्विर्वचने रूपं न सिध्यति, दोषा अपि न सन्ति। इकारस्य द्विर्वचने रूपं न सिद्ध्यति, दोषाश्च सन्ति। निशब्दस्य द्विर्वचने रूपं सिद्धम्, दोषाश्च भवन्ति। तत्र को दोषः। तत्र जुस्भाववचनम्*। तत्र जुस्भावो वक्तव्यः। अनेनिजुः। पर्यवेविषुः। अभ्यस्तात् झेर्जुस् भवतीति जुस्भावो न प्राप्नोति जकारेण व्यवधानात्। स्वरश्च। स्वरश्च न सिध्यति। नेनिजति यत्परिवेविषतीति। अभ्य-

---

लिटि द्वे भवत इत्येकं वाक्यम्। धातोः प्रथमस्यैकाच इति नियमार्थं द्वितीयम्। अजादेर्धातोर्द्वितीयस्यैकाच इति तृतीयम्। एकाच इति। अवयवा अप्येकाचः समुदायोऽपि व्यपदेशिवद्भावाद्धातोरवयवश्च। ततो विशेषानुपादानात्सर्वेषां द्विर्वचनप्रसङ्गः। निज्शब्दोऽपीति। यथा येनैव हस्तेन बाहुर्हस्तवानुच्यते तेनैव देवदत्तोऽपि। एवमिकारेण सर्वे एकाज्व्यपदेशभाज इति भावः। इकारोऽपीति। व्यपदेशिवद्भावादिति भावः। अर्थवता व्यपदेशिवद्भाव इत्यनाश्रित्येकारोऽपीत्युक्तम्। न ह्येतद्वचनमपि तु न्यायः। अर्थवतो भेदकल्पनसंभवादनर्थकोऽपि यदि भेदेनाश्रयितुं शक्यते ततस्तत्रापि भवत्येव व्यपदेशिवद्भावः। शक्यते चेकारोऽप्यनेकसमुदायान्तर्भावाद् नानारूप इवोपलभ्यमानेन रूपेणैकाजिति व्यपदेष्टुम्। नन्वर्थवत्त्वात्समुदायस्यैव द्विर्वचनं भविष्यति नावयवानामनर्थकानाम्। नैतदस्ति। यत्र विशिष्टं शब्दस्वरूपमुपादीयते तत्रार्थवत्परिभाषोपतिष्ठते। यथा शे इत्यत्र। अन्यथा ऽर्थवद्धातुरित्यत्रार्थवद्ग्रहणमनर्थकं स्यात्। अधातुरप्रत्यय इति पर्युदासाश्रयणात्तत्सदृशशब्दग्रहणादर्थवत्परिभाषोपस्थानादनर्थकस्य ग्रहणाप्रसङ्गाद्धातोरवयवस्यैकाच इत्यवयवत्वेनाश्रयणाच्चानर्थकस्याप्यङ्गीकरणाश्चास्तीहैतत्परिभाषोपस्थानम्। अत्र च पर्यायेण सर्वेषां द्विर्वचनप्रसङ्गश्चोद्यते। न तु युगपत्। न ह्येकोवयवो युगपदनेकस्यावयविनोऽवयवत्वेन शक्योऽपेक्षितुमवयवस्य गुणत्वात्परार्थत्वादेकं प्रति गुणभावादपरं प्रतिगुणभावायोगात्पर्यायेण त्वपेक्षाया अविरोधात्सर्वप्रसङ्ग उच्यते। एकस्यैवैकाचो द्विर्वचने कृते एकाज्व्यपदेशहेतोरेचोऽपि द्विरुक्तत्वात्तस्मिन्नेव प्रयोगे ऽपरस्यैकाचो द्विर्वचनाप्रसङ्गः। प्रवृत्तत्वाल्लक्षणस्य। तस्मात् प्रयोगान्तरे पर्यायेण सर्वेषां द्विर्वचनप्रसङ्गः। इज्शब्दस्येति। इकारस्य लघूपधगुणे सत्यभ्यासस्यासवर्णइति ईकारस्य इयङि नियेजीति रूपं स्यात्। इकारस्यापि द्विर्वचनएतदेव रूपम्। दोषा अपि न सन्तीति। रूपासिद्धेरन्यस्य जुस्भावाद्यसिद्धिदोषस्याप्रसङ्गात्। स्वरइति। स्वरविधौ व्यञ्जनस्याविद्यमानत्वात् स्वरासिद्धिरिति

स्तानामादिरुदात्तो भवतीसजादौ लसार्वधातुक इत्येष स्वरो न प्राप्नोति । अद्भावश्च । अद्भावश्च न सिध्यति । नेनिजति । पर्वेविषतीति । अदभ्यस्तादित्यद्भावो न प्राप्नोति । नुम्प्रतिषेधश्च । नुम्प्रतिषेधश्च न सिद्ध्यति । नेनिजत् । परिवेविषत् । नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुम्प्रतिषेधो न प्राप्नोति । जकारणे व्यवधानात् । शास्त्रहानिश्च । शास्त्रहानिश्च भवति । समुदायैकाचः शास्त्रं हीयते । सिद्धं तु तत्समुदायैकाच्त्वात् शास्त्राहानेः * । सिद्धमेतत् । कथम् । तत्समुदायैकाच्त्वात् । किमिदं तत्समुदायैकाच्त्वादिति । तस्य समुदायस्तत्समुदायः । एकाज्भाव एकाच्त्वम् । तत्समुदायस्यैकाच्त्वं तत्समुदायैकाच्त्वं तत्समुदायस्यैकाच्त्वादिति। तत्समुदायैकाचो द्विर्वचनं भविष्यति। कुत एतत् शास्त्राहानेः, एवं हि शास्त्रमहीनं भवति । ननु च समुदायैकाचो द्विर्वचने क्रियमाणे अवयवैकाचः शास्त्रे हीयते । न हीयते । किं कारणम् । अवयवात्मकत्वात्समुदायस्य * । अवयवात्मकः समुदायः । अभ्यन्तरो हि समुदाये अवयवाः । तद्यथा । वृक्षः प्रचलन् सन् सहावयवैः प्रचलति । तत्र बहुव्रीहिनिर्देशे अनच्कस्य द्विर्वचनमन्यपदार्थत्वात् * । तत्र बहुव्रीहिनिर्देशे अनच्कस्य द्विर्वचनं प्राप्नोति । आटतुः । आटुः । किं कारणम् । अन्यपदार्थत्वाद् बहुव्रीहेः। अन्यपदार्थे बहुव्रीहिर्वर्तते । तेन यदन्यदच्कस्तस्य द्विर्वचनं स्यात् । तद्यथा । चित्रगुरानीयतामित्युक्ते यस्य गावः सन्ति स आनीयते न गावः । सिद्धं तु तद्गुणसंविज्ञानात्पाणिनेर्यथा लोके * । सिद्धमेतत् । कथम्। तद्गुणसंविज्ञानाद्भगवतः पाणिनेराचार्यस्य । यथा लोके, तद् यथा । लोके शु-

---

चेत्र । हल्स्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवदित्येव व्यवस्थापनात् । यत्पारिवेविषतीति । यच्छब्दप्रयोगो निपातैर्यद्यदीति निघातप्रतिषेधार्थः । शास्त्रहानिश्चेति । एकस्मिन्नेकाच्यवयवे द्विरुच्यमाने पूर्वोक्तेन न्यायेनान्येषां तस्मिन्नेव प्रयोगे द्विर्वचनाभावात्तद्विषयं शास्त्रं त्यक्तं स्यात् । सिद्धं त्विति । समुदाये द्विरुच्यमानेऽवयवानामपि तत्रान्तर्भावाद्द्विर्वचनसबन्धान्न कस्मिंश्चिच्छास्त्रहानिरित्यर्थः । नन्विति । शास्त्रेण साक्षात्समुदाय एवानुगृहीतः स्यात् न त्ववयवा इति प्रश्नः । न हीयतइति । यद्यपि समुदाये द्विरुच्यमाने साक्षादवयवेषु शास्त्रं न प्रवृत्तं तथापि शास्त्रीयफलसंपत्त्या शास्त्राहानिरुच्यत । अवयवे तु द्विरुच्यमाने तस्मिन् प्रयोगेऽवयवान्तराणां समुदायस्य च शास्त्रीयफलसंबन्धाभावाद्धीनमेव शास्त्रं स्यात् । अनच्कस्येति । एकस्य वाऽनेकस्य वा हल एव द्विर्वचनप्रसङ्गः । तद्यथेति ।। चित्रगुशब्दस्यान्यपदार्थ एव वाच्यो न तु वर्त्तिपदार्थ इति न तस्य कार्येण सम्बन्धः । सिद्धं त्विति । तस्यान्यपदार्थस्य गुणो विशेषणं तस्य संविज्ञानं स वर्त्तिपदार्थो गुणो वा यस्यान्यस्य पदार्थस्य तस्य

शुक्लवाससमानय लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्तीति तद्गुण आनीयते तद्गुणाश्च प्रचरन्ति । एवमिहापि । अथ यस्य द्विर्वचनमारभ्यते किं तस्य स्थाने भवति आहोस्विद् द्विष्प्रयोग इति । कश्चात्र विशेषः । स्थाने द्विर्वचने णिलोपवचनं समुदायादेशत्वात् * । स्थाने द्विर्वचने णिलोपो वक्तव्यः । आटिटत् । आशिशत् । किं कारणम् । समुदायादेशत्वात् । समुदायस्य समुदाय आदेशः। तत्र संप्रमुग्धत्वात् प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य नष्टो णिर्भवतीति णेरनिटीति णिलोपो न प्राप्नोति । इदमिह संप्रधार्यम् । द्विर्वचनं क्रियतां णिलोप इति । किमत्र कर्तव्यम्।परत्वाण्णिलोपः।नित्यं द्विर्वचनं कृतेऽपि णिलोपे प्राप्नोत्यकृतेऽपि।अनित्यं द्विर्वचनम्।

संविज्ञानम् । संनिहितविशेषणस्यान्यपदार्थस्य विशिष्टसंबन्धाश्रयेण केन चिद्बहुव्रीहिणाभिधानादित्यर्थः । शुक्लवाससमिति । असत्यपि स्वस्वामिभावे वासः संयोगाश्रयो बहुव्रीहिरिति शुक्लवासः संयुक्तपुरुषानयने पृथगचोदितान्यपि वासांसि सामर्थ्यादानयनेन, संबध्यन्ते । इह तु यः शुक्लवासा दृष्टस्तमानयेति दर्शनक्रियायां वासांस्युपलक्षणत्वेनोपात्तानि तदा च तानि युक्तान्येव । दर्शनक्रिया त्वानयनक्रियोपलक्षणत्वेन निर्दिष्टेति नावश्यं तत्र शुक्लानां वाससा संविज्ञानम् । चित्रगुशब्दस्तु स्वस्वामिभावविशिष्टमन्यपदार्थमाहेति नास्यानयने वर्तिपदार्थसंनिधानम् । इह तु एकोऽच् यस्य स एकाजिति, विशिष्टावयवोपलक्षितस्याचयविनोऽन्यपदार्थत्वादपरित्यागेनावयविनोभावात्तस्य कार्ये विधीयमाने तत्रान्तर्भावात्संनिहितोऽवयव उपलक्षणभावेनाप्युपादीयमानः प्रतिपद्यते । अथ यस्येति । सोपस्कारत्वात् सूत्राणां तन्निबन्धनानि लक्ष्यसंस्कारकाणि वाक्यान्तराण्युपप्लवन्ते । तत्र द्वे इत्येतत् संख्येये वर्त्तते । तच्च संख्येयं शब्दानामन्वाख्येयत्वेन प्रस्तुतत्वाच्छब्दरूपं वा स्यात्तत्संबन्धि चोच्चारणम् । तत्र यदा शब्दरूपं संख्येयं तदैकाच इति स्थानेयोगा षष्ठी षष्ठीस्थानेयोगेति परिभाषोपस्थानात्तदा स्थाने द्विर्वचनमित्येष पक्षो भवति यथास्तेर्भूरिति । यदा तूच्चारणं संख्येयं तदा तस्य क्रियारूपत्वात् क्रियायाः शब्दस्य च स्थान्यादेशभावायोगादेकाच इति कर्मणि षष्ठी विज्ञायते उच्चारणशब्दाध्याहारेण, शेषलक्षणा वा यथा मातुः स्मरतीति द्विः प्रयोगो द्विर्वचनमित्येष पक्षो भवति । तत्र गुणदोषपरीक्षार्थो विचारः क्रियते । आटिटदिति । प्राक्द्विर्वचनं भवति । द्विर्वचनं यणयवायावादेशाल्लोपे उपधालोपणिलोपकिकिनोरुत्वेभ्य इति । अथ वा कृते यणि लोपे द्विर्वचनेचीति रूपस्थानिवद्भावात् कृताकृतप्रसङ्गित्वान्नित्यत्वाद् द्विर्वचनम् । तच्चैकस्य टिशब्दस्य शब्दान्तरं समुदायरूपमादेशस्तत्र णेरभावादिकारलोपाप्रसङ्गः । न च स्थानिवद्भावाण्णिग्रहणेनादेशस्य ग्रहणम् । नह्ययं णेरादेशः । किं तर्हि समुदायस्य टिशब्दस्य । यत्र च द्वौ स्थानित्वेन निर्दिष्टौ यथैकः पूर्वपरयोरिति । तत्रान्यतरेणादेशस्य व्यपदेशो भवति खट्वर्श्य इति । इह तु समुदाये णेरन्तर्भूतत्वाद्वादेशेन संबध्यते न तु साक्षादित्यविषयोऽयं स्थानिवद्भावस्य । अनित्यं द्विर्वचनमिति । द्विर्वचनेऽचीति कार्यस्थानिवद्भावं मन्यते । अचः सन्यनिट इत्यादि सन्य-

अन्यस्य कृते लोपे प्राप्नोत्यन्यस्याकृते। शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन् विधिरनित्यो भवति। नित्यमेव द्विर्वचनम्। कथम्। रूपस्य स्थानिवत्त्वात्। यच्च सन्यङन्तस्य द्विर्वचने *। यच्च सन्यङन्तस्य द्विर्वचने चोद्यं तदिहापि योज्यम्। किं पुनस्तत्। सन्यङन्तस्येति चेदशः सन्वनिटः। दीर्घकुत्वे सम्प्रसारणषत्वमधिकस्य द्विर्वचनात्। आट्वृद्ध्योश्चाभ्यस्तविधिप्रतिषेधः। सन्यङाश्रये च समुदायादेशत्वात्। झलाश्रये वा व्यपदेश आमिश्रत्वादिति। अस्तु तर्हि द्विःप्रयोगो द्विर्वचनम्। द्विष्प्रयोगो द्विर्वचनमिति चेण्णकारषकारादेशादेरेत्ववचनं लिटि *। द्विष्प्रयोग इति चेण्णकारषकारादेशादेरेत्वं लिटि वक्तव्यम्। नेमतुः। नेमुः। सेहे। सेहाते। सेहिरे। अनादेशादेरिति। प्रतिषेधः प्राप्नोति। स्थाने द्विर्वचने सति समुदायस्य समुदाय आदेशः। तत्र सम्प्रमुग्धत्वात् प्रकृतिप्रत्ययस्य नष्टः स आदेशादिर्भवति। द्विष्प्रयोगे चापि द्विर्वचने सति न दोषः। वक्ष्यति तत्र लिड्ग्रहणस्य प्रयोजनम्। लिटि य आदेशादिस्तदादेर्नेति। इड्वचनं च यङ्लोपे *। इड्भावश्च यङ्लोपे वक्तव्यः। बेभिदिता। बेभिदितुम्। एकाच उपदेशेनुदात्तादितीट्प्रतिषेधः प्राप्नोति। स्थाने पुनर्द्विर्वचने सति समुदायस्य समुदाय आदेशस्तत्र सम्प्रमुग्धत्वात् प्रकृतिप्रत्ययस्य नष्टः स भवति य एकाजुपदेशेनुदात्तः। द्विष्प्रयोगे चापि द्विर्वचने न दोषः। एकाज्ग्रहणेनाङ्गं विशेषयिष्यामः। एकाचोऽङ्गादिति। ननु चैकैकमत्राङ्गम्। समुदाये या वाक्यपरिसमाप्तिस्तयाङ्गसंज्ञा भविष्यति। कुत एतत्। शास्त्राहानेः। एवं हि शास्त्रमहीनं भवति। इड्दीर्घप्रतिषेधश्च। इटो दीर्घत्वस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः। जरीगृहिता। जरीगृहितुम्। ग्रहोलिटि दीर्घ इति दीर्घत्वं प्राप्नोति। स्थाने पुन-

---

ङोरित्यत्र व्याख्यास्यते। नेमतुरिति। णो न इति नत्वे कृते धातुरादेशादिर्भवति। ततो द्विष्प्रयोगेप्यादेशादित्वं न व्यावर्त्तते। स्थाने द्विर्वचने तु शब्दान्तरत्वादादेशादित्वाभावः। आदेशादिव्यपदेशस्य चात्रालाश्रयत्वात् स्थानिवत्त्वाभावः। लिटीति। सत्वनत्वयोरनैमित्तिकत्वाल्लिण्निमित्तत्वाभावः। बेभिदितेति। बेभिद्यतेर्व्याचृजल्लोपयल्लोपयोः कृतयोरिट्प्रतिषेधः प्राप्नोति। पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भाव इत्यनाश्रित्य चोद्यप्रतिसमाधाने। एकाचोऽङ्गादिति। उपदेशग्रहणेनानुदात्त एव विशेष्यते न त्वेकाजिति भावः। आवृत्तिसंख्यया चैतद् द्व्यजङ्गं नैकाच्। ननु चैकैकमिति। एकमेव द्विरुच्यत इत्येकस्माद्यः प्रत्ययविधिः सोपरस्मादपीति द्वे अङ्गे भवतस्तत्र परं यदेकाजङ्गं तदाश्रय इट्प्रतिषेधः प्राप्नोतीत्यर्थः। आवृत्तिसंख्याश्रया चैकैकमिति वीप्सा। समुदाय इति। एकैवाङ्गसंज्ञा समुदायस्य न पृथगवयवयोः समुदायस्य प्राधान्यात् प्रधाने कार्यसंप्रत्ययात् समुदायव्यवहारोप्यावृत्तिसंख्याश्रयः।